

**T.C.**  
**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**  
**TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI**

**DOKTORA TEZİ**

**KIRGIZ DESTANLARININ HALK HUKUKU**  
**AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

**Harun AKÇAM**

**2502140337**

**TEZ DANIŞMANI**

**PROF. DR. ABDÜLKADİR EMEKSİZ**

**İSTANBUL 2018**

**T.C.**  
**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI**  
**TÜRK HALK EDEBİYATI BİLİM DALI**

**DOKTORA TEZİ**

**KIRGIZ DESTANLARININ HALK HUKUKU**  
**AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

**Harun AKÇAM**

**2502140337**

**TEZ DANIŞMANI**

**PROF. DR. ABDÜLKADİR EMEKSİZ**

**İSTANBUL 2018**



T.C.  
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



DOKTORA  
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Harun AKÇAM Numarası : 2502140337  
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : Türk Dili ve Edebiyatı Danışmanı : Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ  
Tez Savunma Tarihi : 24.12.2018 Saati : 16:00  
Tez Başlığı : "Kırgız Destanlarının Halk Hukuku Açısından İncelenmesi"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ		Kabul
2- Prof. Dr. Mehmet AÇA		Kabul
3- Prof. Dr. Muharrem KAYA		kabul
4- Dr. Öğr. Üyesi Zehra HAMARAT		Kabul
5- Dr. Öğr. Üyesi Esra Bilge SAVCI		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç. Dr. Uğur GÜRSU		
2- Dr. Öğr. Üyesi Nurse UYANIKER		

## ÖZ

### KIRGIZ DESTANLARININ HALK HUKUKU AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

HARUN AKÇAM

İnsanlar, bir arada yaşamalarını birtakım kurallar ile düzenlemişler ve bu kurallara uyum sağlamışlardır. Kurallara uyulmadığı durumlarda ise cezai yaptırımlar ile karşılaşmışlardır. Bu kurallara temelde hukuk adı verilmektedir. Hukuk; birey-birey, birey-devlet, devlet-birey ve devlet-devlet ilişkilerini düzenler ve denetler. Her toplumun kendi kültürel yapılarına özgü kuralları vardır. Sosyal, kültürel, coğrafi, ekonomik, psikolojik etkenler bu kuralların çeşitlenmesindeki başat unsurlardır. Pozitif hukuk sistemlerinin yanında, bu etkenler ile çeşitlenen halk hukuku yapıları da vardır ve bu yapılar toplumlara göre değişkenlik gösterebilir.

Türk kültür yapısında göçer hayat tarzına sahip boylarda halk hukukuna dair pek çok veri mevcuttur. Halk edebiyatının yaratmaları incelendiğinde halk hukukuna dair verileri tespit etmek mümkündür. Destanlar, milletlerin kültürel kütüphanesi özelliğindeki metinlerdir. Çalışmada destan metinleri incelenerek halk hukukuna dair veriler değerlendirilmiştir. Çalışmanın araştırma alanı olarak ise destancılık geleneği en yüksek Türk boylarından olan Kırgız Türkleri seçilmiştir. Kırgız Türkleri, Orta Asya'nın en eski Türk boylarından birisidir. Bu sebeple Kırgız Türklerinin güçlü ve zengin bir destan külliyyatı vardır. Çalışmada Kırgız sahası destanları yapısal işlevsel yöntem ile incelenerek halk hukukunun ve halk hukuku işleyiş mekanizmasının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Halk hukuku kavramı, sosyal normlar ile şekillenmiştir ve incelenen destanlarda uygulamada farklılıklar göstermektedir. Bu sebeple çalışmanın temeline halk hukuku kavramını şekillendiren sosyal normlar ve destan metinlerindeki uygulamalar alınmıştır. Çalışmada halk hukukunun toplumsal yapıyı denetleme ve destekleme işlevine sahip olduğu ve yapının korunması amacına hizmet ettiği görülmüştür.

**Anahtar Kelimeler:** Hukuk, Pozitif Hukuk, Halk Hukuku, Destan, Kırgız Destanları, Sosyal Normlar, Toplumsal Yapı, Töre.

## **ABSTRACT**

### **EVALUATION OF KIRGHIZ EPICS IN TERMS OF FOLK LAW**

**HARUN AKÇAM**

Human have arranged several rules to live together and adapted themselves to these rules. When they do not obey the rules, they are imposed with penal sanctions. These rules are basically called law. Law arranges and controls interpersonal, individual-state, state-individual and interstate relationships. Each society has rules specific to its own cultural structure. Social, cultural, geographical, economic and psychological agents are principal factors diversifying these rules. The structures of folk law diversified by these agents are also available in addition to positive legislation systems, and these structures can vary according to societies.

Many data of folk law are available in migrant tribes in Turkish cultural system. It is possible to see the data of folk law when the creations of folk literature are reviewed. Epics are texts reflecting cultural structures of nations. In this study, the data of folk law are evaluated reviewing epic texts. Kirghiz Turks, one of the Turkish tribes with greatest epic tradition, is selected as the domain of the study. Kirghiz Turks is among the oldest Turkish tribes in Central Asia. That's why, Kirghiz Turks has a strong and rich oeuvre of epics. In the study, it is aimed to investigate Kirghiz epics with structural-functional method, and determine Kirghiz folk law and its operational mechanism. The concept of folk law is formatted by social norms and it differs in practice in the reviewed epics. Therefore, the study is based on the social norms and the practices in epic texts formatting the concept folk law. The study's results show that folk law has the function of controlling and supporting social structure and it serves to protect social structure.

**Key Words:** Law, Positive Law, Folk Law, Epic, Kirghiz Epics, Social Norms, Social Structure, Moral.

## ÖNSÖZ

*İl gider töre kalır.*

*Türk Atasözü*

Destanlar, ait oldukları kültürlere ait pek çok kodu içinde barındırmaktadır. Destanlarla ilgili olarak yapılacak çalışmalar, bu sebeple ilgili kültürlerin dilsel kodları, sosyal, kültürel, ekonomik yapılanmaları, hayat tarzları, dünyayı algılayış biçimleri, hukukî yapıları, tarihî geçmişleri, bellek yapıları vs. gibi pek çok ögenin açıklığa kavuşması açısından önemli çalışmalardır. Türk halk edebiyatı yaratmaları içinde destan önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla halk edebiyatı ve halk kültürü ile ilgili olarak Türk destanlarının incelenmesi ve değerlendirilmesi, önem arz eden çalışmalardır.

Türklerin sosyal ve hukukî yapıları hakkında, ortaya çıkışlarından itibaren kısıtlı olarak ve çoğunun da farklı milletler tarafından tutulmuş tarih kayıtları haricinde, derli toplu ortak bir yazılı kayıt bulmak zordur. Bu sebeple, özellikle de İslamiyet öncesi yapılanma, destanlar ile ilgili yapılacak çalışmalarla açığa çıkarılabilir. Çünkü destanlar sadece bir olayın anlatılması değil, aynı zamanda alt metinlere işlenmiş pek çok unsuru da barındıran bir külliyat özelliğindedir. Bu özellikten dolayı Türk destancılık geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Kırgız Türklerinin destanları incelenerek bu çalışmanın ana konusu olan toplumsal ve hukukî yapı ve halk hukukuna dair pratikler değerlendirilmiştir.

Çalışma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, kapsamı, amacı ve yöntemi anlatılmıştır. Kırgız adının menşei, Kırgız Türklerinin tarihi, yönetim biçimi, destanları ve destancılık gelenekleri ve incelemeye tabi tutulan destanlar hakkında akademik bilgiler ve özetler birinci bölümde işlenmiştir. İkinci bölümde ise çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan hukuk – halk hukuku ilişkisi, dünyada ve Türkiye’de halk hukukuna dair yapılmış çalışmalar ve halk hukukunun destan metinlerinde işletilebilmesi için önerilen bir tanım gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Belirlenen destan metinleri üzerinden halk

hukuku inceleme ve değerlendirmeleri ise üçüncü bölümün konusu olmuş ve Kırgız destanlarındaki halk hukuku pratikleri ele alınmıştır.

Çalışma sonucunda Kırgız Türklerinin sosyal ve hukukî algılarının destanlar üzerine kodlandığı tespit edilmiştir. Buna göre özelde Kırgız Türkleri, genelde ise Türk hukuku hakkında yapılacak çalışmalarda destan metinlerinin de değerlendirilmesi gerektiği fikri ortaya çıkmıştır.

Çalışmada karşılaşılan en önemli iki güçlük, halk hukukunun temel kaynakları olarak değerlendirilen sosyal normlar ile ilgili olarak tam ve belirleyici bir çerçeve çizilmemiş olması ve pozitif hukuk ile halk hukuku terimlerinin kapsayıcı ve ayırt edici özelliklerinin belirlenmemiş olmasıdır. Bu sebeple halk bilimi çalışmalarında kullanılmak üzere sistematik bir sosyal norm tablosunun oluşturulması gerekliliği de göze çarpmaktadır. Daha sonra yapılacak çalışmalarda bu güçlüklerin giderileceği kanaatindeyiz.

Çalışma süresince, benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili aileme; yoğun programı içinde bana zaman ayırıp çalışma ile yakından ilgilenen saygıdeğer danışman hocam Abdülkadir EMEKSİZ'e; özellikle de tezin teorik bölümünde değerli fikirleri ile beni aydınlatan saygıdeğer Mehmet AÇA hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Harun AKÇAM

## İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT .....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER .....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
TABLolar LİSTESİ.....	xiv
GİRİŞ .....	1

### BİRİNCİ BÖLÜM

#### 1. KIRGIZ TÜRKLERİ

1.1. Kırgız Adı Hakkında.....	9
1.1.1. Tarihi Metinlerde Kırgız Adı .....	9
1.1.2. Kırgız Adının Etimolojisi.....	11
1.1.2.1. Halk Etimolojisine Dayanan Açıklamalar .....	11
1.1.2.2. Dilbilimsel Etimolojik Açıklamalar .....	13
1.2. Kırgız Türklerinin Tarihi.....	14
1.3. Kırgız Türklerinin Sosyokültürel Yapısı .....	19
1.4. 21. Yüzyılda Kırgız Türklerinin Yönetim ve Hukuk Sistemi.....	23
1.4.1. Yönetim Sistemi .....	24
1.4.2. Yargı Sistemi.....	25
1.5. Kırgız Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği .....	27
1.5.1. Destan Kavramı .....	27
1.5.2. Kırgız Türklerinde Destan İçin Kullanılan Terimler.....	30



1.5.3. Türk Destanlarının Tasnifi .....	32
1.5.4. Kırgız Türklerinin Destan Tasnifi .....	33
1.5.4.1. Hacimlerine Göre Destanlar .....	33
1.5.4.2. Yapılarına Göre Destanlar .....	33
1.5.4.3. Konularına Göre Destanlar .....	34
1.5.5. Kırgız Türklerinde Destan Anlatıcıları .....	34
1.5.6. Kırgız Destanları .....	37
1.5.7. İncelemeye Tabi Tutulan Destanlar .....	38
1.5.7.1. Cañıl Mırza .....	38
1.5.7.2. Canış Bayış .....	39
1.5.7.3. Coodarbeşim .....	39
1.5.7.4. Er Eşim .....	42
1.5.7.5. Er Soltonoy .....	42
1.5.7.6. Er Töştük .....	43
1.5.7.7. Eşimkul Menen Zuura .....	44
1.5.7.8. Kız Darıyka .....	45
1.5.7.9. Kocacaş .....	47
1.5.7.10. Kozuke ve Bayan .....	48
1.5.7.11. Kurmanbek .....	49
1.5.7.12. Manas .....	50
1.5.7.13. Mendirman .....	51
1.5.7.14. Munduk ve Zarlık .....	52
1.5.7.15. Seyitbek .....	53
1.5.7.16. Şırdakbek .....	54

## İKİNCİ BÖLÜM

### 2. POZİTİF HUKUK VE HALK HUKUKU

<b>2.1. Hukukun Kaynakları.....</b>	<b>56</b>
2.1.1. Ana Kaynaklar.....	57
2.1.1.1. Anayasa .....	57
2.1.1.2. Yasalar .....	57
2.1.1.3. Uluslararası Antlaşmalar .....	58
2.1.1.4. Tüzükler.....	58
2.1.1.5. Yönetmelikler .....	59
2.1.1.6. Yazılı Olmayan Kaynaklar .....	59
2.1.1.6.1. Örf ve Âdet Hukuku .....	59
2.1.2. Yardımcı Kaynaklar .....	61
2.1.2.1. Yargı Kararları.....	61
2.1.2.2. Öğreti.....	62
<b>2.2. Hukuk Tarihi.....</b>	<b>62</b>
2.2.1. Dünya Hukuk Tarihi.....	62
2.2.1.1. Dünya Hukuk Sistemleri .....	64
2.2.1.1.1. Kara Avrupası Hukuk Sistemi .....	64
2.2.1.1.2. Anglo-Sakson Hukuk Sistemi.....	65
2.2.1.1.3. İslam Hukuk Sistemi (Fıkıh).....	66
2.2.1.1.4. Sosyalist Hukuk Sistemi .....	67
2.2.1.2. Hukukun Temellerini Açıklayan Görüşler .....	68
2.2.1.2.1. Hukuku Bilinçli İrade Ürünü Sayan Görüşler.....	68
2.2.1.2.2. Hukuku İrade Dışı Sayan Görüşler.....	69

2.2.2. Türk Hukuk Tarihi.....	70
2.2.2.1. İslamiyet Öncesi Dönem Türk Hukuku.....	70
2.2.2.1.1. Hun Devleti ve Hukuk Sistemi .....	72
2.2.2.1.2. Kök Türk Devleti ve Hukuk Sistemi .....	75
2.2.2.1.3. Uygur Devleti ve Hukuk Sistemi.....	77
2.2.2.2. İslamiyet Sonrası Dönem Türk Hukuku.....	80
<b>2.3. Halk Hukuku .....</b>	<b>81</b>
2.3.1. Toplumsal Yapı .....	82
2.3.2. Sosyal Normlar.....	89
2.3.2.1. Töre.....	93
2.3.2.2. Örf.....	95
2.3.2.3. Gelenek.....	97
2.3.2.4. Âdet .....	99
2.3.2.5. Görenek .....	100
2.3.2.6. Teamül.....	100
2.3.2.7. Moda.....	101
2.3.3. Halk Hukuku .....	102
2.3.3.1. Dünyada ve Türkiye’de Halk Hukuku Çalışmaları .....	102
2.3.3.2. Halk Hukuku Tanımları.....	109
2.3.3.3. Halk Hukukunun Kavramsal Çerçevesinin Belirlenmesi... ..	114

### 3. BÖLÜM

#### 3. HALK HUKUKU DEĞERLENDİRMELERİ

<b>3.1. Destanların Halk Hukuku Verilerine Göre Tasnifi ve Değerlendirilmesi. 127</b>	
3.1.1. İdare Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler .....	128

3.1.2. Aile Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler .....	141
3.1.3. Ceza Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler .....	157
3.1.4. Vergi Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler .....	169
3.1.5. Mülkiyet Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler .....	173
3.1.6. Savaş Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler .....	177
3.1.7. Ant Hukuku İle İlgili Değerlendirmeler .....	184
<b>SONUÇ VE DEğERLENDİRME .....</b>	<b>192</b>
<b>KAYNAKÇA .....</b>	<b>198</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ.....</b>	<b>223</b>

## KISALTMALAR LİSTESİ

<b>akt.</b>	: Aktaran
<b>C.</b>	: Cilt
<b>çev.</b>	: Çeviren
<b>Ed.</b>	: Editör
<b>Haz.</b>	: Hazırlayan
<b>Hz.</b>	: Hazreti
<b>I</b>	: Issue
<b>m.</b>	: Madde
<b>M.Ö.</b>	: Milattan önce
<b>m.ö.</b>	: Milattan önce
<b>M.S.</b>	: Milattan sonra
<b>Md.</b>	: Madde
<b>p.</b>	: Paper
<b>pp.</b>	: Papers
<b>s.</b>	: Sayfa
<b>S.</b>	: Sayı
<b>SSCB</b>	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
<b>TT</b>	: Türkiye Türkçesi
<b>V</b>	: Volume
<b>v.d.</b>	: Ve diğerleri
<b>vb.</b>	: Ve benzeri
<b>vd.</b>	: Ve diğerleri
<b>vs.</b>	: Ve saire

**Y.** : Yıl

**yy** : Yüz yıl



## TABLÖLAR LİSTESİ

<b>Tablo 1. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi</b>	: Sayfa 1
<b>Tablo 2. Malinowski'nin İhtiyaçlar ve Sonuçlar Listesi</b>	: Sayfa 2
<b>Tablo 3. Türk Pozitif Hukukunun Kaynakları</b>	: Sayfa 53
<b>Tablo 4. Pozitif Hukuk ve Halk Hukukunun Farkları</b>	: Sayfa 113
<b>Tablo 5. Toplumsal Yapı ve Halk Hukukunun İşleyiş Mekanizması</b>	: Sayfa 116
<b>Tablo 6. Halk Hukukunun Kaynakları ve İşleyiş Mekanizması</b>	: Sayfa 119

## GİRİŞ

İnsanların, topluluklar halinde yaşamaya başlamalarından itibaren topluluğun hareketlerini düzenlemek ve denetlemek amacıyla toplumsal kurallar meydana gelmeye başlamıştır. Diğer yandan çeşitli ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçlara yönelik farklı çözümler üretilmesi de kültürel yapının bu çözümleri kurgulaması ile alakalıdır. Gerek Maslow'un<sup>1</sup> gerekse Malinowski'nin<sup>2</sup> genel olarak ihtiyaçlar hiyerarşisi adıyla anılan çalışmaları, bu yapıların çözümlenmesine yönelik değerlendirmelerdir.



Tablo 1. Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi.

<sup>1</sup> Abraham Harold Maslow "A Theory of Human Motivation", **Psychological Review**, V. 50, I. 4, 1943: 370-396

<sup>2</sup> Bronislaw Malinowski, **Bilimsel Bir Kültür Teorisi**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1992: 105-126.



TEMEL İHTİYAÇLAR	KÜLTÜRÜN TEPKİSİ
<ul style="list-style-type: none"><li>• Metabolizma</li><li>• Üreme</li><li>• Bedensel Rahatlık</li><li>• Güvenlik</li><li>• Hareket</li><li>• Büyüme</li><li>• Sağlık</li></ul>	<ul style="list-style-type: none"><li>• Beslenme Sistemi</li><li>• Akrabalık</li><li>• Konut</li><li>• Koruma</li><li>• Faaliyetler</li><li>• Eğitim</li><li>• Hijyen (Sağlık Bakımı)</li></ul>

Tablo 2. Malinowski'nin İhtiyaçlar ve Sonuçlar Listesi

Toplumsal yapı ve kurallar, her topluluğun kültür, coğrafya, yaşamı algılayış biçimleri, doğma ve ölme konusundaki pratikleri gibi temel hususlara göre değişip gelişmiştir. Söz gelimi Eskimolarda barınmak için *iglo* adı verilen buzdan evler yapılırken Orta Asya coğrafyasında ağaç dalları ve keçelerden çadırlar yapılmaktadır. Aynı zamanda Orta Asya çadırları daha hareketli yapıdadır yani, göç etme durumuna göre kurulması, sökülmesi ve taşınması daha kolaydır. İşte çeşitli ihtiyaçlara yönelik geliştirilmiş barınma örnekleri gibi toplumsal yapıyı belirleyen düzenleme ve kurallar da kültürün çeşitli ihtiyaçlarına göre düzenlenmiştir.

Toplumsal yapı ve bu yapıya uygun olarak birtakım kurallar geliştirilmiştir. Bu kurallara uymak, o toplum içinde var olabilmek ve kabul edilebilmenin temelidir. Bireylerin toplumsal kabulleri, bu kurallara uymalarına bağlıdır. Bu kurallara hukuk, halk hukuku, sosyal norm vs. gibi isimler verilir.

“Geniş anlamda hukuğun [hukukun] bir toplumun üyeleri arasındaki ilişkileri düzenlemeye yarayan mekanizmalardan biri olduğu söylenebilir. Neye izin verilmiş, neyin yasaklanmış olduğunu ortaya koyarak bireylerin veya grupların arasındaki bütünlenmeyi kolaylaştırmaktadır” (Wells, 1972: 122).

Çalışmanın ana çerçevesini, pozitif hukuk sisteminin yanında gelişen ve gerek antropologlar gerekse sosyologlar tarafından ilkellerdeki şekillerinden modern yapıya kadar incelenen ve akademik ölçekte, ‘örfi hukuk’, ‘yazılı olmayan hukuk’ (unwritten law), ‘müşterek hukuk’ (common law), ‘arkaik hukuk’ (archaic law),

‘yerel hukuk’ (religional law), ‘yaşayan hukuk’ (live law), ‘ilkel hukuk’ (primitive law), ‘gelenek hukuku’ (customary law), ‘milli hukuk’ (national law), ‘yörel hukuk’, ‘ilksel hukuk’, ‘kavim hukuku’ (tribal law), ‘kabile hukuku’ (clan law)” (Karataş, 2018: 52-53) gibi terimlerle değerlendirilmiş olan hukuk sistematığı olan halk hukuku inceleme ve değerlendirmeleri oluşturmaktadır.

Halk hukuku denilen olgunun değerlendirilmesi öncelikle sosyal ve kültürel yapının ve bu yapıyı oluşturan kurumların belirlenebilmesiyle mümkün olmaktadır. Dolayısıyla kültürel yapıyı ortaya koyan değerler ve bu değerler etrafında ortaya çıkmış olan kurumların tespiti, daha sonra da bu kurumlara uygun davranış biçimlerinin belirlenmesi gerekliliği, halk hukukunun anlaşılması için önem arz etmektedir.

Sosyal yapıları düzenleme ve denetleme işlevine sahip olan sosyal normlar, halk hukuku kavramının anlaşılabilmesi için önemli değerlerdir. Sosyal normlar, kültürün gereklerine göre düzenlenmiş ve yaptırım güçleri ile bireyi topluma hazırlayan kurallardır. Zaman ve şartlara göre değişkenlik gösterebilir özelliktedirler ancak bu değişebilme özellikleri bazı sosyal normlarda çok yavaş işlemektedir. Yaptırım güçleri esas alındığında Türk kültüründeki sosyal normlar, töreler, örfler, gelenekler, âdetler, görenekler, teamüller ve moda olarak sıralanmaktadır. Bu sıralama hem yaptırım gücünü hem de değişebilme özelliklerini kapsar niteliktedir. Söz gelimi töre, en eski ve en yerleşik özelliktedir ve yaptırım gücü en üst düzey olandır. Değişmesi yüzyılları alabilecek bir zaman dilimini kapsarken moda daha hızlı değişebilir ve yaptırım gücü en az olan sosyal normlardandır.

Orta Asya Türk boyları arasında en eski boylardan olan Kırgız Türkleri, tarihi süreçleri içinde gerek farklı devletlerin himayesinde gerekse bağımsız devletler kurarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu tarihi süreç içinde Kırgız Türkleri pek çok farklı kültür ile karşılaşmış ve bu kültürlerden etkilenmiş ya da onları etkilemişlerdir. Kırgız Türklerine ait -bilindiği kadarıyla- yazılı belgeler kısıtlıdır. Bu sebeple Kırgız Türklerine dair yapılacak çalışmalarda toplumsal hafızaya kodlanmış birtakım özellikler incelenerek ve değerlendirilerek Kırgız Türkleri hakkında detaylı bilgiler çeşitli metinlerin alt metinlerinde bulunabilir. Bu açıdan insanların en eski yaratmalarından olan destanlar değerlendirildiğinde bu bilgiler gün ışığına

çıkarılabilir. Zira destanlar sadece bir olayın anlatılması değil; aynı zamanda metinlerde kodlanmış olarak bulunan kültürel ve toplumsal yapıların izlerinin tespit edilebileceği bir halk edebiyatı türüdür. Dolayısıyla çalışmada halk hukukuna dair pratiklerin ortaya çıkabileceği bir alan olarak destanlar değerlendirilmiştir.

### **Çalışmanın Konusu**

Bireylerin toplum içinde uyması gereken kurallar ve bu kuralların yaptırımları olarak düşünülebilecek olan hukuk kavramı, dünyada özellikle de Roma Hukuku ile kurumsal bir yapı olarak varlığını sürdürmüştür. Hukuk kuralları, yüzyıllar boyunca dönem ve kültür özelliklerine göre değişmiş ya da yeniden yapılandırılmıştır. Ancak devletlerin resmi hukuk sistemleri olarak değerlendirilebilecek yazılı pozitif hukuk sistemlerinin yanı sıra aynı devlet içinde yaşayan farklı toplulukların veya başka unsurların pozitif hukuk sistemine başvurmadan sorunlarını çözdükleri bilinmektedir. İşte resmi hukuk sistemi dışında gelişmiş bölgesel özellik gösteren uygulama ve pratikler, halk hukuku olarak değerlendirilebilen kavramlardır. Resmi hukuk kurallarının yapısının bilindiği toplumlarda kurumsal yapılara yani mahkemelere gidilmeden kendi aralarında oluşturulmuş kurumlar ile sorunların çözülmesi halk hukuku pratikleri ve değerlendirmeleri için önem taşımaktadır. Söz gelimi mahalle ağabeyleri olarak değerlendirilen, mahalleli üzerinde söz sahibi olan *kabadayı* adıyla bilinen sosyal bir kurumun mahalledeki sorunların çözümünde etkili olduğu bilinmektedir. Küçük bir mahalle yapısının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti içinde resmi hukuk yollarına başvurmadan sorunların halledildiği daha büyük bölgesel özellikli toplumların da olduğu bilinmektedir. Örneğin Alevi toplumu içinde Alevilik ile ilgili sorunlar da keza *dedelik* kurumu ile çözüme kavuşturulmaktadır. Pozitif hukuk sistemlerinin bilindiği toplumlarda halk hukukuna dair pratiklerin resmi kurumlara gidilmeden çözüldüğü dolayısıyla pozitif hukukun yanında gelişen halk hukuku unsurlarının tespit edilmesi halk hukuku çalışmalarının temelini oluşturur. Ancak pozitif hukuk sistemlerinin bilinmediği daha çok göçer yapıda gelişmiş, yazılı bir şekilde pozitif bir hukuk sisteminin tespit edilemediği ya da hukuk bilimi açısından pozitif hukuk olarak adlandırılan sistemlerin gelişmediği toplumlarda halk hukuku pratiklerinin tespiti karmaşıklaşmaktadır. Dolayısıyla bu noktada ilgili kültürlerin, kültürel

bellekleri ve hafıza mekânları olarak değerlendirilebilecek sözlü yaratmalarından bu pratiklerin ya da kurumların tespiti mümkün olmaktadır. Bu sebeple çalışmanın konusu “Kırgız Destanlarının Halk Hukuku Açısından Değerlendirilmesi” olarak belirlenmiştir.

Halk hukukunun yapısal ve işlevsel özellikleri değerlendirilerek pozitif hukuk ile ilişkisi ve pozitif hukuktan ayrılan kısımları tespit edilmiştir. Özelde Kırgız Türklerinde genelde ise benzer yaşam tarzına sahip Türk boylarının kültürel kodlarında görülen hukukî yapılanma ve bunların belirlenerek değerlendirilmesi çalışmanın ana konusu olmuştur.

### **Çalışmanın Amaç ve Önemi**

Hukuk, toplumlarda adaletin sağlanmasına hizmet eden önemli bir kurum olagelmıştır. Toplumsal yapıda birey-birey, birey-devlet, devlet-birey ve devlet-devlet ilişkilerini düzenler nitelikteki bu kurumsal yapı, sosyal bilimlerde toplumu denetleyen en önemli mekanizma olarak değerlendirilmiştir. Halk hukuku kavramı da bu mekanizmanın bir başka türüdür. Çalışmanın temel amacı iki soruya cevap aramaktır. Bunlardan birincisi halk hukukunu pozitif hukuktan ayıran temel özellikler ve farkların neler olduğudur. Bunun için ise her iki hukuk sisteminin yapısal ve işlevsel olarak işleyiş metotlarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Cevap aranan ikinci soru ise pozitif hukuk sistemleri hakkında bilgi sahibi olunmayan ya da kısıtlı bilgilere sahip olunan toplumlarda veya dönemlerde halk hukuku sisteminin işleyişinin nasıl olduğudur. Söz gelimi masal, destan, halk hikâyesi vb. gibi sözlü yaratmalarda hukuk mekanizmasının işlerliğinden söz edebilmek için nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiği çalışmada açıklığa kavuşturulması düşünülen problemlerdendir. Sosyal normların tek başına hukuku belirlemek için yeterli olup olmadığı da benzer şekilde çalışmanın amaçlarından biridir.

Çalışmanın önemi ise bir bölgede veya bir toplumda yapılacak hukuk çalışmalarında halk edebiyatı ürünlerine özellikle de sözlü gelenekte devam eden sözlü yaratmalara da dikkat edilmesi gerekliliğine dikkat çekmektir. Zira hafıza mekânları ve kültürel belleğin kütüphanesi olarak değerlendirilebilecek destanlarda pek çok kültürel kod barınmaktadır. Kültürlerin toplumsal uzlaşısı açısından

uyguladıkları sistemler yani hukuk yapıları da bu kodlardan birisidir. Dolayısıyla bu çalışmanın folklor çalışmalarına yapacağı katkının yanı sıra hukuk tarihi çalışmalarına da yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

### **Çalışmanın Kapsamı**

Çalışma giriş ve üç bölümden meydana gelmiştir. Giriş bölümünde çalışmanın genel bir çerçevesi çizilmiş ve çalışmanın konu, amaç, kapsam ve yönteminden bahsedilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümü Kırgız Türkleri hakkında genel bilgilere ayrılmıştır. Tarihte Kırgız adına ilk defa hangi kaynakta ne şekilde rastlandığından bahsedilmiştir. Kırgız adının etimolojik tahlilleri yine bu kısımda değerlendirilmiştir. Bölümde ayrıca Kırgız Türklerinin tarihleri, 21. yüzyıldaki yönetim ve hukuk sistemleri ve destanları değerlendirilmiştir. Ayrıca destan kavramının ne olduğu ile Kırgız Türklerinin destancılık geleneği ve destan tasnifleri de bu bölümde ele alınmıştır. Daha sonra ise tezin teorik boyutunu oluşturan halk hukuku değerlendirmeleri için seçilen destanlar hakkında genel bilgiler ve destanların konuları da belirtilmiştir. Destanlar seçilirken halk hukukuna dair tespit edilen pratiklerin yoğun bir şekilde bulunduğu destanlar göz önüne alınmıştır.

Tezin teorik boyutunun değerlendirildiği ikinci bölüm ise temelde hukuk ve halk hukuku kavramlarına ayrılmıştır. Pozitif hukukun ne olduğu, pozitif hukukun kaynakları ve dünyada hukukun gelişimleri bu bölümde ele alınan konulardır. Dünyada hukuk ile ilgili yapılan çalışmalar, hukuk sistemleri ve hukukun temelini açıklayan görüşler de genel değerlendirmeler ile bahsedilen konulardandır. Daha sonra halk hukukunun ne olup ne olmadığı ve pozitif hukuktan ayrılan ve pozitif hukuka benzeyen yanlarının değerlendirildiği ve çalışmanın çerçevesini oluşturan özellikler de bu bölümde ele alınmıştır. Bunun için ise dünyada ve Türkiye’de halk hukukuna dair yapılan çalışmalardan bahsedilmiş, literatür taramaları sonucunda ulaşılan çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde son olarak ise halk hukukunun kapsamının genişletilebilmesi adına bir tanım denemesi de yapılmıştır.

Üçüncü ve son bölüm ise Kırgız destanlarından tespit edilen unsurların değerlendirildiği bölümdür. Bu bölümde Kırgız destanlarında tespit edilen halk

hukukuna dair malzemeler tasnif edilmiştir. Böylece pozitif hukuk sistemlerinde çokça kullanılan Kamu Hukuku / Özel Hukuk ayrımının dışında, halk bilimi çalışmalarında işletilebilecek bir tasnif denemesi yapılmıştır. Bu tasnife göre elde edilen malzemeler ise değerlendirilerek Kırgız Türklerinin dünya görüşleri etrafında gelişen ve toplumsal yapının sürekliliği ve birey-toplum ilişkisinin çerçevesinin belirlendiği hukukî mekanizma tespit edilmiştir.

Çalışmanın tüm verilerinin değerlendirildiği sonuç kısmında ise Kırgız Türkleri ve dünya algılarının hukukî yapılanma etrafında nasıl teşekkül ettiği değerlendirilmiştir.

Çalışmanın malzemesi, Kırgız Türklerinin destanlarıdır. Kırgız Türklerinin yaşadığı coğrafyalarda yaratılmış/icra edilmiş olan destanlar çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. İncelenen destanların oluşma zamanları hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir.

### **Çalışmanın Yöntemleri**

Öncelikle çalışmanın konusu ile ilişkili olduğu düşünülen Kırgız Türkleri, Kırgız Türklerinin kültürel ve toplumsal yapısı, Kırgız destanları ve destancılık geleneği, Türk kültürel yapısı, sosyal normlar, hukuk çalışmaları ve halk hukuku çalışmaları gibi konularda yüksek lisans ve doktora düzeyinde yapılan tezler taranmıştır. Daha sonra ilgili konularda literatür taraması yapılmıştır. Ulaşılan çalışmalar içerik ve yöntem açısından incelenmiştir. Özellikle de halk hukukuna dair öncül çalışmalar tezin ikinci bölümünde dünyada ve Türkiye’de halk hukuku çalışmaları alt başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Kırgız Türkleri hakkında yapılmış olan çalışmalar değerlendirilmiş ve halkbilim çalışmalarının yanı sıra dilbilim, tarih, sosyoloji gibi diğer bilim dallarından da istifade edilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan hukuk ve halk hukuku ile ilgili değerlendirmelerin olduğu kısımda ise yine halk bilimi açısından yapılan değerlendirmelerin yanında özellikle de hukuk bilimi, hukuk sosyolojisi, antropoloji, sosyal psikoloji gibi bilim dallarından faydalanılmıştır. Bu çalışmalarda ilkellerdeki hukuk ve toplumsal yapı algılarından yola çıkılarak günümüz hukuk sistemleri

hakkındaki değerlendirmelere kadar olan hukuk yapıları ele alınmıştır. Bu bölümde özellikle hukuk sosyolojisi ve insanların neden hukuka ihtiyaç duyduklarının değerlendirildiği antropoloji biliminin görüşlerinden faydalanılmıştır.

Üçüncü bölümde ise ikinci bölümde teorik zemini çizilmiş olan halk hukuku kavramının destanlardaki yapısı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde yine hukuk sosyolojisinin belirlemiş olduğu çerçeve, halk bilimi inceleme metotları ile ele alınarak bir tasnif geliştirilmiştir.

Çalışmanın özellikle ikinci bölümünde yapısal işlevsel teori ile yapılar, kurumlar belirlenmiştir. Bu yapı ve kurumların toplumsal yapıdaki işlevleri tespit edilmiş ve bu tespitler ile halk hukukunun ne olduğu/olmadığı ile ilgili bir teorik zemin hazırlanmıştır. Destan incelemelerinde ortaya çıkan malzemeler toplumsal yapıdaki işlevleri açısından incelenmiştir. İncelenen destanlarda hukukî mekanizmanın işleyişi özellikle de suç ve yaptırım ilişkisi açısından ele alınmıştır. Aynı zamanda destanların incelendiği ve değerlendirildiği üçüncü bölümde içerik analizi uygulanmıştır. İncelenen destanlarda özellikle toplumsal kurallara ve bu kuralların işletilişlerine dikkat edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın sonuç kısmında ise belirlenen malzemelerin işleyişlerine dikkat çekilerek tezin olumlu kısımlarına değinilmiştir. Aynı zamanda çalışmanın eksiklikleri de belirtilmiştir. Ayrıca çalışmanın kapsamının genişletilebilirliği ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

# 1. BÖLÜM KIRGIZ TÜRKLERİ

## 1.1. Kırgız Adı Hakkında

Bir boyun/milletin kültürü hakkında yapılan çalışmalarda, bahsi geçen topluluğun adı hakkındaki etimolojik temelli bir değerlendirme yapmak, kültür yapısının algılanabilmesindeki temel kıstaslardan birisidir. Çünkü ilgili topluluğa ait kültür birikimi, adında kodlanmış olarak bulunabilir. Bu sebeple Kırgız Türklerine dair yapılacak bir çalışmada “Kırgız” adının etimolojik tahlili ve adın gelişme evrelerinin takip edilebilmesi amacıyla bu çalışmanın ilk kısmı Kırgız adına ayrılmıştır.

### 1.1.1. Tarihi Metinlerde Kırgız Adı

Araştırmacılar Kırgız adının geçtiği ilk kaynakların Çinlilere ait belgeler olduğunu tespit etmiştir.

“Çinliler eski Kırgızlar’ı, Gyangunlar veya Syangunlar (Gegun, Tsıgu, Kıgu, Cıgu) olarak adlandırmışlardır. Bu bilgiler Kırgız etnoniminin kullanımına dair ilk bilgiler olup tarih ilmi ve Kırgızistan tarihi açısından büyük önem arz etmektedir” (Osmanov, 2013: 147).

“Çin kaynaklarında adları Kien-kun, K’i-ku, Kie-kou, Hsia-chia-ssu şeklinde transkripsiyon [transkripte] edilen Kırgız adı, Kök Türkçe yazılı metinlerde Kırgız, Tibetçe kaynaklarda Gir-kis şeklinde geçmektedir” (Gömeç, 2002: 13). “Adlarının menşei ve manası hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüş olan Kırgızlar, Çin tarihi kaynaklarında “Gengün” ve “Hia – Kia – Sseu” şeklinde kaydedilmiştir. Çince bu kelimenin karşılığı Kırgız olduğu ileri sürülmektedir” (Dıykanbayeva, 2010: 205). “Klasik Çincedeki hiyerogliflerin farklı seslere dayalı olmasından veya aynı şeklin birden fazla sessiz harfi ifade etmesinden” (Çeribaş, 2010: 1) dolayı Çin kaynaklarında Kırgız adına ait farklı transkripsiyonlar mevcuttur. Kırgız adının bilinen ilk transkripsiyonu Çin kaynaklarında “Ke-k’un” (Taşağıl, 2013: 74) şeklinde bulunmaktadır. Yine aynı kaynaktan bulunan bilgilere göre, daha sonraki dönemlerde ise “Chien-k’un, Gök Türklerin ilk zamanlarında Ch’i-ku, 648 yılı dolaylarında Chie-ku, Büyük Uygur Kağanlığı döneminde Chie-ku, Hsia-chia-ssu ve Ho-ke-ssu,



WHTK’da Ho-ke-ssu” (Taşağıl, 2013: 73-86) transkripsiyonları Kırgız adını belirtmektedir.<sup>3</sup>

Kırgız adının bugünkü şekliyle kullanımına ise Kök Türk Yazıtlarında rastlanmaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının doğu ve batı yüzlerinde Kırgız adı geçmektedir. Kül Tigin Yazıtı doğu yüzü dördüncü sütun ve Bilge Kağan Yazıtı doğu yüzü beşinci sütunda Bumin ve İstemi Kağanların cenaze törenine katılan boylar arasında Kırgızlar da sayılmaktadır. 700lü(?) yıllarda<sup>4</sup> yazıldığı tahmin edilen Yenisey Yazıtlarında ise Kırgız adına sadece bir yazıtta rastlanmaktadır. E.24 tasnif numarasıyla kaydedilmiş olan Haya-Baji yazıtının yedinci satırında “[kır]kız kanı bitimişin / (Yazıt) Kırgız kağanının yazdırdığı(dır)” (Aydın, 2015: 72-73) olarak geçmektedir. Bunun haricindeki yaklaşık 250 yazıttan oluşan Yenisey Yazıtlarının hiçbirisinde Kırgız adına rastlanmamıştır. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar devam ettikçe tespit edilecek yeni yazıtlarda ya da okuma çeşitliliklerinden kaynaklı yorumlar farklılaştıkça bu ad hakkında yeni verilere de ulaşılabilir. *Divanü Lugâti’t-Türk*’te Kırgız, “Bir Türk kavmi” (Dîvânü Lugâti’t-Türk, 2007: 427) olarak geçmektedir. Türklerin etkileşimde bulunduğu diğer milletlerde ise bu ad Kırgız halinin çeşitleri şeklinde kaydedilmiştir. “Greklerde, Herkis, Arap ve Fars dillerinde, Kırkız, Hırhır olarak kullanılır” (Çeribaş, 2010: 2). Diğer kaynaklarda da Kırgız ismi, ilgili dillerin ses değerleri bakımından Kırgız haline yakın şekilde bulunmaktadır. Eski Çin kaynaklarından başlayarak Helen, Fars ve İslam kaynaklarına kadar Kırgız adının bilindiği görülmektedir. Dolayısıyla Kırgız adı eski dönemlerden itibaren bilinmekte ve Kırgız Türklerinin tarihi dönemlerinde bilinen en eski Türk boylarından olduğu ifade edilebilir. Kırgız Türkleri sadece buldukları coğrafyada değil, çevre milletlerde de tanınan bir Türk boyudur.

---

<sup>3</sup> Kırgız adının kullanıldığı Çin kaynakları ve kullanım tarih ve yerleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013: 73-86.

<sup>4</sup> Yenisey Yazıtlarının yazılış tarihleri hakkında kesin bilgilere henüz ulaşılammıştır. Tarihlendirme konusunda çeşitli görüşler Erhan Aydın tarafından değerlendirilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 7/2 Spring 2012: 161-168.

## 1.1.2. Kırgız Adının Etimolojisi

Kırgız adının etimolojisine bakıldığında karşımıza iki tipte etimolojik açıklama yapıldığı çıkmaktadır. Bunlardan birincisi halk etimolojisi olarak tabir edilen rivayetlere dayanan etimolojik açıklamalar; diğeri ise dilbilim kuralları çerçevesinde yapılan dilbilimsel etimolojik açıklamalardır. Rivayetlerin kaynağı da yine etimolojik çalışmalara dayanmaktadır.

### 1.1.2.1. Halk Etimolojisine Dayanan Açıklamalar

Dilbilim çalışmaları açısından bakıldığında Halk Etimolojisi, uydurmalarla dayanan temelsiz yakıştırmalar olarak görülmektedir. “Etimoloji biliminin en yaygın kolunun adı uydurmaya ve benzetmeye dayanan ‘Halk Etimolojisi’dir” (Sertkaya, 2012: 48). Ancak bilimsel bir metoda dayanmayan bu köken açıklama girişimleri ile folklor çalışmaları açısından incelenebilir farklı anlatılar meydana gelmiştir. Buna göre Kırgız kelimesinin temelini açıklayan anlatıları, “kız” kelimesi ile ilgili olanlar ve “Oğuz soyu” ile ilgili olanlar şeklinde iki temel başlıkta toplayabiliriz.

Kız kelimesi ile ilgili olan anlatılara bakıldığında genellikle kızdan türeme motifine rastlanmaktadır. “Hakas folkloruna göre Kırgızlar, özel ismini soyunun anası olan ‘Hırhıs’tan (kır saçlı kız) almışlardır” (Butanayev, Butanayeva, 2007: 40). Yine Kırgız kelimesinin Kırk kızdan türediğiyle ilgili olarak çeşitli efsaneler de vardır.

“Hanın kızı kırk kız arkadaşıyla birlikte gezmek için uzaklara gider. Bu sırada düşman saldırıya geçer, Hanın ülkesini talan eder ve herkesi öldürür. Obadan sadece kızıl bir it ve geziye giden kırk kız sağ kurtulur. Bu kırk kızdan türeyen boya Kırgız adı verilir” (Dıykanbayeva, 2010: 206).

Bir başka yok oluş – yeniden yaradılış bağlamında anlatı da şu şekildedir:

“Rivayete göre bir zamanlar zengin bir hükümdar evlenmek istemiş, adamlarını cenuba doğru göndermiş ve kendisine münasib bir kız aramalarını emretmişti. Adamları kırk güzel kız bulmuşlar; memleketlerine dönerken bir ırmak kenarına oturmuşlar; içlerinden

birisini hükümdara haber vermeğe göndermişler, diğerleri de kızları muhafaza için yanlarında kalmışlardı. O sırada müthiş bir kış olmuş, soğuktan adamlar ölmeğe başlamış, kızların yanlarında bu suretle hiç bir erkek kalmamışdı. Kızlar bahara kadar beklemişler; kendilerini almak için kimsecikler gelmeyince kızlar bir köpek ile münasebetde bulunmuşlardı. En nihayet hükümdarın adamları gelmiş; kızları hükümdarın yanına götürmüş; hükümdar bunların hepsinin hamile olduğunu görünce hayret etmiş ve bunları kızarak geri göndermiş; onlarda evvelce buldukları ırmağın kenarına gelerek çocuklarını doğurmuşlar ve bunların neslinden Kırgızlar vücade gelmişti” (Orkun, 1936: 164-165).

Menşe mitleri ile ilgili olarak bir başka anlatı da Kırgızların avcı bir kuş olan doğandan türediği ile ilgilidir.

“Kırgız boylarından birinin bir atası ve bu atanın üç karısı varmış. Bu üç kadından en küçüğü, gece uyurken bir rüya görmüş. Çadıra bir avcı doğan gelmiş yatağın etrafında uçarak dolanmış. Sonra da nasıl olmuşsa bu kadın gebe kalmış. Kırgız boyunu idare eden reislerin hepsi bu küçük kadının soyundan gelmiş” (Dıykanbayeva, 2016: 12).

Kırgızların kırk kızdan türediği konusunda benzer ve farklı anlatılar da mevcuttur.<sup>5</sup>

Diğer anlatılar ise Kırgız Türklerinin Oğuz soyundan olduğu ile ilgilidir. Bu anlatılar ise Oğuz Kağan’ın çocukları veya torunlarından birisinin Kırgız olduğu rivayetine dayanmaktadır.

“Sultan Sencer Doğu Fergane’ye saldırdığında (12.yy) kırk ‘Üzgen Oğuzu’ Hocend’e (Kuzey Tacikistan) kaçmış ve orada iskân etmişlerdir. Ve böylece onlardan Kırgızlar türemiştir” (Osmanov, 2013: 148).

---

<sup>5</sup> Kırgız ve Kırk Kız efsaneleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Çeribaş, “Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Tıpkıbasım)”, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Ankara, 2010: 4-7. Mayramgül Dıykanbayeva, **Kırgızlarda Atalar Kültü**, Konya, Kömen Yayınları, 2016: 9-13.

Karayev'in Mokeev'den aktardığına göre

“Oğuz Hanın, Kırgız Han adlı bir torunu olur. Kırgızların hepsi onun neslidir. Oğuz Han Allahu Teala'nın buyruğu ile Müslüman olarak doğup uzun yıllar devlet yönetip İslam dinini kendi ülkesinde yayar. Oğuz Hanın eşinden Künhan, Ayhan, Yıldızhan, Gökhan, Dağhan ve Deniz Han adlı altı oğlu olur. Bu oğulların her birinin dört oğlu olur. Dağhan'ın çocukları: Kırgızhan, Salar, Eymür ve Alayuntlu (Alaboyunglu)dur” (Karayev, 2001: 208).

Kırgızların Oğuz Kağan'ın soyundan geldiği, Ebul Gazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde de geçmektedir.

“Oğuz Han'ın bu altı oğlunun kumadan olan çocuklarının adlarını söyleyelim, ama hangi oğlundan olduğu belli değildir: Kene, Köne, Turbatlı, Gireyli, Sultanlı, Oklı, Kökli, Suçlı, Horasanlı, Yurtçı, Çamçı, Torumçı, Kumı, Sorkı. Bugün ona Sorhı derler. Kurçık, Suraçık, Karaçık, Kazurt, **Kırgız**, Teken, Lala Mürdeşuy, Sayır” (Şecere-i Terâkime, 1996: 245).

Kırgızların Oğuz neslinden olduğuyla ilgili olarak Kırgız sahası destanlarından *Coodarbeşim Destanı*nda da bir bilgi vardır. Er Töştük'ün oğlu Coodarbeşim, Nurperi ile evlenmek için perilerin padişahı olan Nurkan ile görüşür. Nurkan, Coodarbeşim'e hangi halktan olduğunu sorar ve Coodarbeşim de “Soyumuz Kırgızdır. / İlk atamız Uguz Han, / Boyumuz Kıpçak'mış” (Alimova, 2017: 191) şeklinde cevap verir. Kırgızların Oğuz nesline dayandığı ile ilgili olarak temelde kır+guz etimolojik tahlilinden kaynaklanmaktadır. Guz kelimesi Oğuz'un kalıntısı olduğu fikri ile bu anlatılar ortaya çıkmıştır. Guz kelimesi ve Oğuz kelimesi arasındaki ses benzerlikleri bu fikrin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

### **1.1.2.2. Dilbilimsel Etimolojik Açıklamalar**

Dilbilimsel etimolojik tahlil çalışmaları da farklılık göstermektedir. Buna göre yapılan tahlil çalışmaları; sayı adı, renk adı ve kır kelimesi ile ilişkilendirilmiştir.

V. Radloff'a göre *kırk* + *yüz* sayı adlarından oluşarak *kırk grup* anlamına gelmektedir. (İdil, 2012: 9)

D. Banzarov ve L. Ligeti'ye göre *kırk* sayısına *-ız* çokluk eki getirilerek oluşmuştur. (Çeribaş, 2012a: 2)

A. Baytur'a göre bu ad, kırk Oğuz anlamına gelen *kırk* + *uuz* kelimelerinin birleşmesiyle günümüzdeki haline gelmiştir. (Kalkan, 2006: 17)

A. Kononov'a göre *kırku* yani kırmızı ve yüz kelimelerinden meydana gelmiş ve *kırmızı yüz* anlamına gelmektedir. (Aslan, Arapova, 2017: 9)

D. Aytmuratov, kelimenin *kara-gız*, *kara el*, *kara çuçtu el* kelimelerinden birisiyle ilişkili olduğunu iddia etmektedir. (Çeribaş, 2012a: 2)

A. Vambery'ye göre Kırgız adı *kır* + *giz* (gez-) kelimelerinden oluşmuş olup *kır gezen* anlamına gelmektedir. (Buran, Tulum, 2011: 159)

Pek çok etimolojik tahlilde kırk adının kullanıldığı görülmektedir. Bu etimolojik tahlillerden bilim âleminde en çok kabul edilen görüş ise L. Ligeti'nin kırk sayı ismine ikili çokluk eki olan *-ız* ekinin eklenmesi şeklinde açıkladığı *kırk* + *(i)z*: *kırklar* tahlili olmuştur. Bugüne kadar yapılmış çalışmalarda gerek halk etimolojisi gerekse dilbilimsel etimolojik çalışmaların genel özeti yukarıda aktarıldığı şekildedir. Türk dilinin etimolojisi hakkında yapılan çalışmalar geliştikçe ve yeni arkeolojik buluntularda Kırgız adına dair çıkacak yeni verilerle Kırgız kelimesinin etimolojik kaynağı ile ilgili bilgiler de farklılaşabilir.

## 1.2. Kırgız Türklerinin Tarihi

Kırgız Türkleri Orta Asya'nın en eski Türk boylarından birisidir. Kırgız Türkleri, Kırgızistan Cumhuriyeti adıyla 1991 yılında bağımsızlığına kavuşmuştur. Kırgızistan Cumhuriyeti kuzeyinde Kazakistan, batısında Özbekistan, güneyinde Tacikistan ve doğusunda Çin'e bağlı olan Doğu Türkistan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi) ile komşudur. 21. yüzyılda, bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nde ve çevre ülkelerde yaşayan Kırgızlar, eski devirlerden beri Orta Asya'da farklı devletler ve diğer Türk boylarıyla ilişki içinde bulunmuş ve çeşitli devletler kurmuşlardır.

Türk tarihinin genelinde olduğu gibi Kırgız Türkleri hakkındaki ilk bilgiler de Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Araştırmalar sonucunda Kırgız Türklerinin adına, bilindiği kadarıyla tarihte ilk defa M.Ö. I – II. yüzyıllarda rastlandığı tespit edilmiştir. Buna göre “Kırgızlar Çin kaynaklarının verdiği mâlûmata göre, I – II, (m.ö.) asırlarda şarkî Tiyan-Şan ile Tannu-Ola arasındaki sâhada, Kien-Kun (Ge-gun, Kik-Kun) adı ile bir devlet kurmuşlardı” (Arat, 1977: 737). “Bir müddet sonra bu Kırgız Devleti’nin yıkıldığını ve Kırgızların Hun İmparatorluğunun idaresinde yaşayan ve Tölös boyları başta olmak üzere diğer boylarla birlikte ‘Usun Birliği’ içinde yaşadıkları görülmektedir” (Saray, 2014: 228). Diğer bir görüşe göre ise Kırgız Türklerine dair ilk bilgilerin, “Büyük Hun İmparatorluğunun Shanyö’sü Mo-tun zamanında” (Taşağıl, 2013: 75) olduğu yönündedir. Büyük Hun İmparatorluğunun Mo-tun döneminde kayıtlarına rastlanılan Kırgız Türklerinin o dönemde “nüfuslarının 100-150 bin civarında olduğu” (Gömeç, 2002: 16) düşünülmektedir. Kırgız Türkleri hakkında M.Ö. I – II. yüzyıllara tesadüf eden bu ilk bilgiler ve döneme göre düşünüldüğünde yüksek kabul edilebilecek nüfus sayısı dikkate alındığında Kırgız Türklerinin tarihini daha eskiye götürmek mümkündür. Ancak yeterli kaynak olmadığı için kabul edilen görüşler bu dönemle sınırlıdır.

Kırgızistan devlet eski başkanı Askar Akayev, çeşitli bilim adamlarının fikirlerinden yola çıkarak Kırgız Türklerinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak bahsedilen bulguları beş başlık altında değerlendirmiştir.

“1. Yenisey’den gelen Kırgızlar M.Ö. I. yüzyılda Kuzey Hunların kağanı Çiçi’nin yönetimi altında gerçekleşen savaşın neticesinde Tanrı Dağlarında ortaya çıkarlar.

2. Kırgızların Yenisey’den göçmesi ikinci kez M.S. VI – VII. yüzyılda Göktürler buraya geldiğinde gerçekleşir.

3. Kırgızların bir kısmı IX. yüzyılın sonunda X. yüzyılın başında Kırgız Hanlığı döneminde buraya gelir.

4. Kırgızların dördüncü kez şimdiki vatanlarına gelmesi Cengiz Han dönemine rastlar. Cengiz Han'ın askerlinin batıya doğru başlayan yağmalama hareketi sırasında Kırgız göçleri vuku bulur.

5. En büyük göç ise Rusların Güney Sibirya'yı işgal döneminde gerçekleşir. Bu dönemde Yenisey'deki Kırgızlar Alatau'ya (Aladağ) gelip yerleşirler” (Çeribaş, 2010: 9).

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonraki dönemden Kök Türklerle kadar olan döneme kadar diğer Türk boylarında olduğu gibi Kırgız Türkleri için de bilgi açısından karanlık bir dönemdir. Araştırmalar sonucunda, Kırgız Türklerinin tarihi anlatılırken M.Ö. I – II. yüzyıldan M.S. VI – VII. yüzyıla kadar olan dönem hakkında pek fazla bilgi olmadığı tespit edilmiştir.

“Usun Birliği” (Arat, 1977: 737) olarak adlandırılan dönemde ve sonrasında Kırgız Türklerinin isyan ve savaşları hakkında birkaç bilgi vardır. M.S. IV. yüzyılda ise Kırgız Türklerinin “Tabgaç Hanedanlığının kuruluşunda rol oynadıkları” (Gömeç, 2002: 19) ve ardından “V. yüzyılda ise Juan-Juanlar ile mücadele içinde oldukları” (Gömeç, 2002: 19) söylenmektedir. Ancak dönem hakkında yeterince bilgi yoktur. Kırgız Türkleri hakkında daha sonraki bilgilere ise Kök Türkler dönemine rastlamaktadır.

Kök Türk İmparatorluğu döneminde Kırgız Türkleri, İmparatorluğun hâkimiyeti altında uzun süre yaşamışlardır. “VI – VII. yüzyıllar arasında Göktürk hâkimiyeti altında yaşayan Kırgız Türkleri, bu dönemde ticaret ile ilgilenmişler” (Saray, 2014: 228) ve dönemde önemli bir ekonomik güç elde etmişlerdir. Kök Türk İmparatorluğu yıkılıp Uygur Devleti kurulduğunda Kırgız Türkleri, Uygur kağanları Bayan Çor ile sonra Böğü Kağan ve daha sonra ise Tun Baga Kağan ile savaşmışlar ancak hepsinde mağlup olmuşlardır (Taşağıl, 2013: 82). Daha sonra Kırgız Türkleri, Uygur Kağanlığı ile bir kere daha mücadeleye girişmiş ve “840 yılında Uygur Devletinin kuzeyini işgal ederek yaklaşık bir asır sürecek Kırgız Devleti kurmuşlardır” (Saray, 2014: 229). 920'lerde bu Kırgız Devleti, Çin tarafından işgal edilmiştir.

XIII. yüzyılda ise Moğol hâkimiyeti altında giren Kırgız Türkleri uzun süre isyanlar ile Cengiz Han'a başkaldırmışlardır. XV. yüzyıla kadar Moğol idaresi altında yaşadıkten sonra, Timur ile mücadele etmeye başlamışlardır. Bu sırada Cengiz'in varisleri, Timur ve Rus tehdidi ile baş etmeye çalışan Kırgız Türkleri, oldukça zor dönemler yaşamışlardır.

Bugünkü Kazak bozkırlarında Kazak ve Kırgız boyları XII. yüzyıla kadar birlikte yaşamışlardır. XIII. yüzyılda ise doğudan Kalmuklar, kuzeyden ise Rusların arasında sıkışmışlardır. "Kalmuklar, bu yüzyılda Kırgız ve Kazak bozkırlarını istila etmişler ve bölgede yağma ve katliamlara girişmişlerdir" (Saray, 2014: 231).

"Kırgız Türkleri 1700 senesinde kurulan Hokand Kağanlığının hâkimiyetini gönüllü olarak kabul etmişlerdi. Kısa bir süre sonra çoğunluk durumunda buldukları Hokand Kağanlığının idaresi Kırgız Türklerinin eline geçti" (Gömeç, 2002: 46).

Bu dönemde Kırgız Türkleri yine Kalmuklar ve Çinliler ile savaşmışlardır. XIX. yüzyıla kadar bölgede çeşitli savaşlarla varlığını sürdüren Kırgız Türkleri bu yüzyıldan itibaren tüm Türkistan coğrafyası gibi Çarlık Rusya'sının işgaline uğramıştır.

Çarlık döneminde tüm Türkistan'da 1916 yılında büyük bir isyan tertiplenmiştir. "6 Ağustos 1916'da Kırgızlar Bişkek'te isyan hareketi başlatmışlardır" (Gömeç, 2002: 54). İsyanın sebepleri arasında, 1. Dünya Savaşı'nda Rus Çarlığının ekonomik tedbirler adı altında arttırdığı vergiler, Kırgız topraklarına yerleştirilen Rus köylüler ve bunun getirdiği gelir adaletsizliği, Rus Çarlığının Türkistan coğrafyasında uyguladığı zorla askere alma ve Rus Çarlığından bağımsız bir Kırgız Devleti kurmak gibi amaçlar vardır. İsyana öncelikle Semerkant'ın Hocent bölgesinde başlamış; buradan tüm Özbekistan'a daha sonra da Kırgız Türklerinin yaşadığı Bişkek, Karakol, Tokmak, Oş, Narın'a sıçrayarak tüm Kırgızistan'da baş göstermiştir. Rus Çarlığı bu isyanları askerî müdahale ile karşılaşmış ve Temmuz ayında başlayan isyanlar, Kasım ayında kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu isyanda Kırgız Türkleri ağır bir yenilgiye uğratılmış ve oldukça fazla kişi şehit olmuş, sürülmüş ve göç etmiştir. Bu isyan tarihte, *Ürkün Olayı* adıyla bilinmektedir. Ürkün, "telaş, panik, kargaşalık; intizamsız bir şekilde kütle halinde kaçış" (Yudahin, 2011:



796), “düşmanın yaklaşması nedeniyle halkı saran ve kalelere ve hisarlara kaçmalarına neden olan dehşet ve korku” (Dîvânü Lugâti’t-Türk, 2007: 638) anlamına gelmektedir. İsyân, Kırgız Türklerinin panik halinde toplu hareket etmesinden dolayı da bu isimle anılmaktadır. İsyânın başarısız olma nedenleri arasında ise aniden gelişen tertipsiz ve hazırlıksız bir isyan olması ve iyi silahlanmış Rus ordusu karşısında güçsüz kalınması gibi sebepler gösterilmektedir.<sup>6</sup>

Bolşevik İhtilali’nden sonra kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği döneminde ise Kırgızistan’ın işgal hali devam etmiş ve “Ruslar, bütün Türkistan’ı Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” (Gömeç, 2002: 56) adıyla birleştirmiştir. “1918’in Nisan ve Mayıs aylarında Taşkent’te yapılan Sovyetlerin Türkistan Bölgesi V. Kurultayında ilan edilen Türkistan Özerk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu’nun ilk özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti idi” (Kara, 2013: 1754). Bu bütünlük arz eden otonom yapı, 1924’te sona ermiş ve Türkistan’da yaşayan Türklerin birleşmesini engellemesi için Rus Komünist Partisi, Türkistan’da ayrı cumhuriyetler kurulacağı ilan etmiştir. Bu kararın alınmasında Rus Komünist Partisi ve Stalin’in Orta Asya halklarını etnik temellerine göre ayırarak bölge halkının Bolşevik Devrimi başlarındaki gibi büyük çaplı bir isyan hareketine girişmesini engellemekti. Orta Asya’daki her bir Türk boyuna ayrı bir etnik kimlik kazandırarak ortak bir hareket alanının oluşmasını engellemek adına bölgedeki boylar Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nden ayrılarak her biri için yeni özerk Sosyalist Cumhuriyetler oluşturulmuştur. Buna göre bu tarihten itibaren Kırgız Muhtar Bölgesi (Saray, 2014: 282-283) ya da Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adıyla Kırgız Türkleri SSCB yönetimi altında 1992’ye kadar özerk bir şekilde yönetilmişlerdir.

1986’da Gorbaçov’un Rusya’da iktidara gelmesinden sonra başlayan çözülme döneminden Kırgız Türkleri de faydalanmış ve 31 Ağustos 1991 tarihinde

---

<sup>6</sup> Ürkün Olayı veya 1916 İsyanı hakkında detaylı bilgi için bkz. Füsün Kara, “1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/12, Spring, 2011: 537-546. Mayramgül Dıykanbayeva, “1916’daki Kırgız Milli Mücadelesi: Ürkün”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S. 3/3, 2014: 112-126. Roza Abdilkulova, “1916 Türkistan İsyanı’nın Kırgız Edebiyatına Yansıması: Ürkün” **Bilig**, Kış, S. 26, 2016: 159-177. Murat Köylü, “Ürkün: Bir Katliam Öyküsü”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 11, S. 2, 2016: 117-141.

Askar Akayev'in devlet başkanlığındaki Kırgız Türkleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Askar Akayev, bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk başkanı olmuştur.

### 1.3. Kırgız Türklerinin Sosyokültürel Yapısı

Kırgız Türkleri, uzun yıllar boyunca konargöçer bir yapıda yaşamışlardır. Uzun süren konargöçer kültür sebebiyle Kırgız kültürü büyük oranda sözlü bir şekilde gelişmiştir. Dolayısıyla da sözlü kaideler sosyal ve kültürel yapılanmanın en önemli dinamiği olmuştur. Bu bölümde Kırgız Türklerinin sosyal ve kültürel yapılanmaları, sözlü geleneğe bağlı dünya görüşleri hakkında bilgi verilecektir.

Kırgız Türkleri XIX. yüzyıla kadar kitleler halinde konargöçer hayat yaşamışlardır. Kırgız Türklerinin sosyal yapısı konargöçer kültürün gereklerince şekillenmiştir. Bu kültür gereği oluşan sosyal yapıda en önemli birim *aile* olmuştur. Kırgız Türklerinin aile yapısı ataerkildir. Kırgız Türklerinde ailenin korunmasına diğer Türk topluluklarında olduğu gibi özel önem verilmiştir. Zira Türk kültür yapısında aile birimi, devlet teşkilatının en küçük yapısını oluşturduğu için önemlidir. Kırgız Türklerinde aile en küçük erkek çocuk üzerinden devam eder.

“Kırgızlarda küçük oğul haricinde ailedeki tüm oğullar belli bir yaşa geldikten sonra anne babaları tarafından evlendirilerek kendi ailelerine sahip olmaktadır. Yalnız küçük oğul *üylöndükten* sonra babasının evinde kalmakta, anne ve babasına bakmakta ve onların ölümünden sonra baba çadırı ve ondan kalan malın sahibi olmaktadır” (Aynakulova, 2006: 95).

Kırgız Türklerine aile yapısı küçük çocuk üzerinden devam eder. Aileye verilen önem Kırgız sosyal yapısını ve idari teşkilatlanmayı da etkilemiştir. Güçlü aile yapıları sayesinde Kırgız Türkleri çeşitli devletler altında yaşamalarına rağmen kültürel veya etnik asimilasyonlardan etkilenmemişlerdir. “Sovyet rejiminin bölgeye yönelik uyguladığı baskıcı sistemin yol açtığı fiziksel yıkım, kuvvetli aile yapıları sayesinde yeterince güçlü hissedilmemiştir” (Joldoshov, 2013: 112). Güçlü aile yapılanması sayesinde Kırgız Türkleri farklı sistem ve devletlerin yönetimleri altında temel değerlerini koruyarak varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır.

Ailenin sosyal yapıda önemli bir yerde olması sebebiyle Kırgız Türklerinde evlilikle ilgili güçlü kurallar vardır. Kırgız Türklerinin evliliklerinde ezogami yaygındır. “Kabile halkı arasında evlenmezler, kadın mutlaka başka aileden olmak zorundadır” (Gömeç, 2002: 62). Kabile içi evlilik tamamen yasaklanmamıştır. Bazı kurallar ile kabile içi evlilik de yapılabilmektedir. “Bir erkeğin aynı kabilenin kızıyla evlilik yapabilmesi için aralarında yedi göbek öncesine kadar akrabalık bağı bulunmaması gerekir” (Aynakulova, 2006: 96). Soyun devamlılığı ve ailenin genişlemesi açısından bu kural sosyal yapının devamlılığı için önemli bir yere sahiptir.

Kırgız Türklerinde aile yapısı, büyük aile ve küçük aile olmak üzere iki çeşittir. Küçük aile, anne, baba ve küçük çocuklardan oluşur. Küçük çocuklar, hanenin devamını sağladığı için anne ve baba ile yaşamaya devam ederler. Büyük aile ise üye sayısı 50-100 kişiye kadar çıkabilen bir yapıdadır.<sup>7</sup> Büyük ve küçük aile yapıları, sosyal teşkilatlanmada önemli bir yere sahiptir. Kırgız Türklerinin sosyal yapısı aile temeli üzerine kurulur ve kabile sistemine kadar uzanan bir yapıdadır. “Kırgız şecerelerine göre büyük kabile küçük kabileye, küçük kabileler büyük uruğlara, büyük uruğlar, küçük uruğlar yakın akraba boylara, bunlar aile boylarına, aile boyları ailelere ayrılıyordu” (Gömeç, 2002: 63). Bu teşkilatlanma sistemi güçlü bir akrabalık ve sosyal dayanışma yapısını da beraberinde getirmektedir.

Küçük ailelerden büyük kabile sistemlerine kadar uzanan sosyal teşkilatlanma yapısında yapının işlerliğini devam ettirecek kurumlar da meydana gelmiştir. Günümüzde de varlığını sürdüren *aksakallar* kurumu, çeşitli sosyal yapılarıdaki denetmen görevini üstlenmişlerdir.

“Küçük Kırgız toplulukları bugünkü anlamda muhtar görevi yapan *aksakal* tarafından yönetilirdi. Uruğların ortak sorunlarını çözmek için aksakallardan oluşan ‘uruğ şurası’ veya ‘aksakallar keneşi’ toplanır, aldığı karar manapların takdirine sunulurdu. Kırgızlarda bir atanın yönetiminde birlikte yaşayan bir büyük aile veya 6-10 arası küçük aileden oluşan en küçük toplum ve yönetim birimlerine **ayıl** denirdi” (Erşahin, 1999: 397).

<sup>7</sup> Kırgız Türklerinde aile çeşitleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gülniza Aynakulova, “Kırgızlarda Evlilik ve Aile”, **Bilig**, 1997, S. 6: 177-179.

Ayıl, hem yönetim biriminin adı hem de aile birliklerinin organizasyonu olarak Kırgız Türkleri arasında önemli bir sosyal kurum olagelmıştır. Ayıl, “avul (obalar yığınağı)” (Yudahin, 2011: 66) anlamına gelmektedir ve günümüzde de bu yapı devam etmektedir.

Ayılların birleşmesi ile ise oba yapıları oluşmaktadır. Kırgız Türklerinin sosyal yapı özellikleri bu kurumların tesisi ile ilişkilidir. Ayıl ve uruğlar dışındaki büyük topluluklarda sosyokültürel açıdan etkin yöneticiler de vardır. Bunlardan birisi *manap*lardır. Manap, Kırgızca sözlükte, “ağa, bey (Kırgız feodal kabilelik üst tabakasının mümessili)” (Yudahil, 2011: 551) şeklinde tanımlanmıştır. “Geleneksel Kırgız toplumunun tabii önderlerine ‘*Manap*’ adı verilir. Manaplar, önceleri, seçimle buldukları boyun başına geçerken, XIX. yüzyıldan itibaren, miras yoluyla olmuşlardır” (Erdem, 2005: 232). Manaplık, Kırgız kültürel yapısı içinde *biy* (bey) kurumunun yetersiz görülmesi üzerine ortaya çıkmış bir organizasyondur.

“Cungarlar, Çinliler ve Türk asıllı komşuları Kazaklar ve Özbekler döneminde kabilenin eski aristokratları olan Biyeler toplumu tehlikelere karşı koruyamıyordu. Cengâverlik zamanında eski anlı şanlı ailelerin akıl hocaları ve yaşlıları, askeri liderlere yol vermeliydi. Bu yüzden de genç, korkusuz, akıllı ve fiziken güçlü biyelerden oluşan ilk manaplar Kırgızları savaş durumunda korumaya çalışarak liderlik yapmaya başlamıştır. Manaplar hem yönetici, hem amir ve hâkim, savaş zamanında askerî organizasyonu teşkil eden boy beyleriydi” (Ölçekçi, 2013: 112- 113).

Manaplık, aksakallar kengeşi, beylik gibi kurumlar, Kırgız Türklerinin sosyokültürel yapısında konargöçer yaşam tarzının getirisi olarak uzun süre varlıklarını korumuşlardır. Kırgız Türklerinin XXI. yüzyıldaki dünya görüşü büyük oranda eski göçer kültürün yapısı ile şekillenmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren kademeli olarak yerleşik hayata geçilmesi ile birlikte bu sosyokültürel kurumlar da zamanla ortadan kalkmış ya da değişip gelişerek varlıklarını farklı statülerde devam ettirmişlerdir. Yalnızca değişen yaşam tarzları değil, dış müdahaleler de bu kurumlardan bazılarının ortadan kalmasına sebep olmuştur. Sovyet Rusyanın ideolojik yapısı gereği Manaplık kurumu gereksiz görülmüştür. Halk içinde

aristokrasi ve burjuvazi sistemin yetişmesine karşı çıkan Sovyet ideolojisinde Manaplar, aristokrat sınıf olara görülmüştür. “Manaplar Sovyet döneminde, halk düşmanı feodal unsurlar olarak ilan edilerek ortadan kaldırılmıştır” (Erdem, 2005: 232). Manap kurumunun kaldırılmasına rağmen benzer bir yapı olan Aksakallar Kengeşi ya da Aksakallık kurumu varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Bu kurumlar, Kırgız Türklerinin sosyokültürel yapısının önemli unsurları olmuşlardır.

Kırgız Türklerinin ekonomik kaynakları büyük oranda hayvancılığa dayanmaktadır. Hayvan yetiştiriciliği, göçer kültürün getirisi olarak gelişmiştir. Bağımsızlık sonrası Kırgızistan Cumhuriyetinin temel ekonomik yapısında hayvancılık önemli bir yer tutmaya devam etmiştir.

“Ekonomisi hayvancılık, orman ve tarıma dayalı ve dağlık bir araziye sahip olan Kırgızistan’da çok sayıda koyun, keçi, sığır ve at yetiştirilmekte hayvansal ürünler üzerine gelişen ve sonuçta et, deri, yün ve halı ihraç eden bir ekonomik yapı oluşmuştur” (Minbaeva, 2010: 40).

Hayvancılığın geliştiği Kırgızistanda tarım faaliyetleri de gelişmiş ve ülkenin temel geçim kaynaklarından birisi durumuna gelmiştir. “Kırgızistan’da çalışmakta olan 2,2 milyon civarındaki işgücünün %32,4’ü tarım sektöründe çalışmaktadır” (Beşirli, 2011: 323). Tarım ve hayvancılık dışında, Sovyetler Birliği döneminde başlamış olan sanayi sektörü de bağımsız Kırgızistanın geçim kaynaklarından bir kısmını oluşturmaktadır.<sup>8</sup>

Kırgız Türkleri, Kazak Türkleri gibi geç dönemde İslamiyetle tanışmış Türk boylarındandır. Kırgız coğrafyası 16. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla kadar Müslüman olmuştur. “Kırgızlara İslamiyeti öğretenler büyük ölçüde Sufi tarikatları, en başta da Buhara merkezinden yayılan Nakşibendilerdir” (Göksu Özdoğan, 1994: 55). Sufi düşünce sistemi, Kırgız Türklerinin İslamiyeti kabulünde önemli bir yer tutmuştur. İslam öncesi sosyokültürel yapının tamamen terk edilmemiş olmasında bölgenin yapısını iyi bilen tarikatlerin olduğu söylenebilir. Nakşibendi Tarikatının

---

<sup>8</sup> Kırgızistan ekonomik yapısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Adil Aşçı, “Kırgızistan’ın Bağımsızlık Sonrası Ekonomik Gelişimine Yönelik Öneriler”, *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 2017, C. 2, S. 2: 29-44.

yanı sıra farklı tarikatler de bölgenin İslamlaşması ile ilgili önemli faaliyetler yürütmüşlerdir.<sup>9</sup> Bu dönemden sonra Kırgız Türkleri, eski töre ve dini yapılarını tam olarak terk etmemiş; bu gelenekleri İslamiyet ile şekillendirmişlerdir. Bu ikili yaşam biçimi, Kırgız Türklerinin dünya görüşlerine de yansımış ve daha sonra gelişen sözlü edebiyat ürünlerinde her iki geleneğin izleri görülmeye başlanmıştır.

Kırgız Türkleri XVI. yüzyıldan itibaren İslamiyet ile tanışmaya başlamışlar ve XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası işgaline ardından XX. yüzyılda Sovyet idaresi altına girmişlerdir. XX. yüzyılın sonlarından itibaren ise bağımsız bir devlet olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu birbirine yakın devirlerde gelişen önemli olaylar sebebiyle Kırgızların sosyokültürel yapısı eski ve yeninin bir birleşimi olarak günümüzde homojen bir özelliktedir.

#### **1.4. 21. Yüzyılda Kırgız Türklerinin Yönetim ve Hukuk Sistemi**

Kırgızistan Cumhuriyeti, 31 Ağustos 1991 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğindeki özerk yapıdan çıkarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık ilanına giden süreçte Sovyet yönetimi altındaki Kırgızistan'ın son Cumhurbaşkanı Askar Akayev olmuştur. 28 Ekim 1990'da yapılan seçimlerde Akayev, Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş ve atanmıştır. Daha sonra Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle 15 Aralık 1990'da egemenliğini; 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlık ilanının ardından yeni anayasa ve hukuk sistemi üzerine çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda “Bağımsız Kırgızistan'ın ilk Anayasası 5 Mayıs 1992 tarihinde yapılan halk oylaması ile kabul edilmiştir” (İdil, 2012: 74). Kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan bu Anayasa'ya göre Kırgızistan yönetim ve hukuk sistemi “Yasama”, “Yürütme” ve “Yargı” olmak üzere üç kola ayrılmıştır.

---

<sup>9</sup> Kırgızistanın İslamlaşması ve tarikatler hakkında detaylı bilgi için bkz. Roza, Abdikulova, “Kırgız Toplumunda Sufizm Geleneği: Örf Adetlere ve Edebiyata Yansımaları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2014, S. 35: 513-532.

### 1.4.1. Yönetim Sistemi

Kırgızistan Anayasasına göre “Kırgızistan Cumhuriyeti (Kırgızistan) egemen, demokratik, hukuki, dünyevi, üniter, sosyal devlettir” (Md. 1) (Kırgızistan Anayasası, 2004: 101). Kırgızistan’da yönetim organları da demokratik sisteme göre belirlenerek anayasal güvence altına alınmıştır. Buna göre Kırgızistan’da “Başkanlık Hükümet Sistemi ile Parlâmenter Hükümet Sisteminin bazı özelliklerini taşıyan ancak başkanlık hükümet sistemi tarafı ağır basan karma hükümet sistemi diyebileceğimiz bir hükümet sistemini kabul etmiştir diyebiliriz” (Özer, 2008: 30). Demokratik sistem, anayasal güvence altında yönetim organizasyonuna da yansımıştır. Buna göre Kırgızistan’da siyasal kurumlar şunlardan oluşur:

*Cumhurbaşkanı:* “Kırgızistan Cumhurbaşkanı halkın birliğinin ve devlet iktidarının sembolü, devletin başı ve en üst görevlisidir” (Alkan, 2011: 225). Halk tarafından doğrudan seçim ile belirlenir. Cumhurbaşkanının; Yasama, Yürütme ve Yargı üzerinde anayasa tarafından belirlenmiş yetki ve sorumlulukları vardır.

*Başbakan:* Cumhurbaşkanı tarafından hükümeti kurma yetkisi verilmiş olan ve bakanlara başkanlık edecek kuruma başbakanlık denir.

*Jogorku Keneş:* Jogorku Keneş, yasama organı yani meclistir. Başlangıçta iki kanattan oluşan bir yapıdaydı. Buna göre “60 Milletvekilinden oluşan Yasama meclisi ve aralıklı olarak çalışan ve bölge menfaatlerinin temsili esaslarına göre seçilmiş 45 Milletvekilinden oluşan Halk Temsilcileri Meclisi” (Özer, 2008: 113) vardı. 2003 yılında yapılan değişiklik ile tek meclisli sisteme geçilmiştir. Tek meclisli sistemde ise 90 milletvekili 5 yıllık süre için seçilir.

*Hükümet:* “Anayasanın 68. maddesine göre hükümet, Başbakan, Başbakan yardımcıları, bakanlar ve devlet komiteleri başkanlarından oluşur” (Özer, 2008: 35). Tam milletvekili sayısının yarısından bir fazlasına sahip olan siyasi parti, hükümeti kurmak için başbakan adayını Cumhurbaşkanı’na sunar ve onay alındıktan sonra Jogorku Keneş tarafından hükümete güvenoyu verilir.

Yönetim sisteminde, Türk devletçilik geleneğine dair izler görülmektedir. Bu noktada, 2010’da kabul edilen yeni anayasa ile kaldırılmış olsa da *Halk Temsilcileri Meclisinin* eski Türk devlet geleneğine örnek olduğu söylenebilir.

Ayrıca “Kırgız Cumhurbaşkanları, seçildikten sonra yaptıkları yeminlerinde Ala Too altında yemin ederim şeklinde ant içmektedirler” (Özer, 2008: 31). Bu açıdan Türk kültüründe kutsal kabul edilen dağ, yemin pratiklerinde de yer almaktadır.

Kırgızistan’daki siyasi yapılanma, demokratik açıdan bahsedilen şekilde olsa da arka planda “kabile sistemi”, varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmektedir. Tarihsel süreç içinde güçlü bir şekilde yönetim erki üzerinde yaptırım gücü bulunan Kırgızistan’daki kabileler, güncel siyaset üzerinde örtük bir şekilde gücünü devam ettirmektedir. Kırgızistan’da kabileler, Sağ ve Sol olmak üzere iki büyük koldan oluşmaktadır. Bu grupların sağ-sol ayrımı, siyasi literatürdeki *sağcılık* ve *solculuk* ile ilgili değil; eski Türk devlet yapılanmasındaki Kağan-Yabgu ilişkisindeki ikili yönetim sistemi olan Ong-Sol idarecilik ile ilgili olmalıdır. “Ülkedeki başlıca kabile bölgeleri Talas, Sayaks, Çuy, Isıkgöl, Kemin, Narın ve diğer Güney-Doğu kabile gruplarıdır” (Alkan, 2011: 7). Kırgız kabileleri Kuzey grubu ve Güney grubu olarak iki büyük iktidar gücü oluşturmuş ve ülke yönetimi, gayri resmi olarak “Kuzeyli Cumhurbaşkanı – Güneyli Başbakan ya da güneyli Cumhurbaşkanı – kuzeyli Başbakan” (Alkan, 2011: 7-8) olarak sürmektedir.

#### **1.4.2. Yargı Sistemi**

Kırgızistan Cumhuriyeti’nin yargı sistemi, demokratik tecrübesi yüksek olan sistemlerdeki yargı organlarıyla benzerlik göstermektedir. Anayasal ve özel olarak düzenlenmiş olmak üzere iki koldan oluşan bir sistemdir. Buna göre Kırgızistan yargısını Attila Özer’in tasnifiyle üç başlık altında değerlendirmek mümkündür (Özer, 2008: 156-162).

*Yerel Mahkemeler:* İdari yapıya göre düzenlenmiş, adli, idari ve askeri konularda karar veren mahkemelerdir.

*Yüksek Mahkemeler:* Yüksek mahkemeler, Anayasa Mahkemesi, Yargıtay’ ve Bölge Mahkemeleri’nden oluşmaktadır. “Anayasa Mahkemesi, bir başkan, bir başkan yardımcısı ve yedi üyeden oluşur” (Alkan, 2011: 232). “Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkileri şu şekildedir:



“ - Kanunların ve diğ er yasal mevzuatın Anayasaya uygunluğunu denetler.

- Anayasanın uygulanmasını ve onun yorumunu düzenler.

- Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kontrol eder ve nihai sonucu açıklar.

- Cumhurbaşkanının Anayasa Mahkemesinin, Yargıtay’ın ve Hakem Mahkemesinin  yelerinin görevlerine son verilmesi hakkındaki meseleler ile ilgili karar verir.

- Yerel Mahkemeler (Birinci Kademe Mahkemeleri) h kimlerinin işledikleri suçlarla ilgili karar verir.

- Anayasanın değiştirilmesi veya ilaveler yapılması konusunda kararlar verir.

-Yerel yönetimlerin anayasa ve kanunlara uygun hareket etmesini sağlar.

- Vatandaşların Anayasal haklarını kullanmalarını sağlar ve kontrol eder” ( zer, 2008: 158-159).

“Yargıtay, vatandaşlık, suç ve idare mahkemelerinin en yüksek temyiz organıdır ve bölge mahkemelerinin işlemlerini denetleme yetkisine sahiptir” (Alkan, 2011: 232).

Bölge mahkemeleri ise “belirli konularda son karar merci” ( zer, 2008: 159) olarak görev yapan ve ihtiyaa göre oluşturulan bir yüksek yargı organıdır.

*Özellik Gösteren Mahkemeler:* Bu grup altında, Hakem Mahkemeleri ve İhtiyarlar (Aksakallar) Mahkemeleri vardır. “Hakem mahkemeleri ağırlıklı olarak mülkiyetle ilgili işlere, işletmeler arası ekonomik ilişkilerden doğan sorunlarla ilgili davalara bakar” (Alkan, 2011: 232).

Bu mahkemelerden İhtiyarlar Mahkemesi, eski Türk devlet geleneğindeki “halk meclisi” olarak değerlendirilebilecek kurultay benzeri bir yapıdır. Diğer Türk devletleri arasında bu şekilde bir yapılanma yalnızca Kırgızistan yargı sisteminde vardır. “İhtiyarlar Mahkemeleri (Aksakallar Mahkemeleri) daha çok şahsiyet hakları ile ilgili özel konulardaki ihtilafları karara bağlayan, mahalli yani yerel Meclislerin

toplantılarında açık oyla üç (3) yıllık bir süre için seçilen en az beş (5) en çok dokuz (9) üyeden oluşan bir heyettir” (Özer, 2008: 160). Üyelerinin hukukçu olma zorunluluğu yoktur. “Mahkeme üyeleri saygılı ve hürmetli vatandaşlardan oluşur” (Alkan, 2011: 233). Toplumsal uzlaşmayı, adaleti sağlamak ve bölgedeki anlaşmazlıkları çözmek üzere kurulmuş bir halk meclisidir. Verdikleri kararların temyiz yolu açıktır.

Kırgız Türklerinin hukukî yapısı anayasa ile koruma altına alınmış yazılı bir hukuk sistemidir. Bu durum yazılı ve yerleşik kültüre geçildikten sonra da devam etmiştir. Kırgız Türklerinin tarihinin aktarıldığı başlıkta da belirtildiği üzere Kırgız Türkleri günümüzdeki anlamıyla yazılı bir kültürel yapı göstermezler. Kırgız Türkleri, sözlü kültürün getirisini uzun süre kültürel belleklerinde taşımışlardır. Ancak önce Çarlık Rusya’sı daha sonra özellikle de Sovyet işgali ile yazılı kültür gelişmeye başlamıştır. Hukukî yapı da bu durumdan etkilenerek yazılı anayasal bir yapı halini almıştır. Ancak belirtmek gerekir ki sözlü kültürün ve sözlü kültürün getirisini olan hukuk sisteminin izleri hala net bir şekilde görülmektedir. Örneğin devlet başkanlarının Ala Dağ’a yemin etmesi ve kurultay geleneği olarak düşünülebilecek İhtiyarlar Mahkemesi bunların bariz örnekleridir. Bu şekliyle Kırgızistan yönetim ve yargı sistemlerinin sözlü kültür etkisini hala taşıdıklarını belirtmek mümkündür.

## **1.5. Kırgız Türklerinin Destanları ve Destancılık Geleneği**

### **1.5.1. Destan Kavramı**

Destan kelimesi Türkiye Türkçesine Farsçadan girmiştir. Fars dilinde dâstân olan kelime, çeşitli sözlüklerde, “1. Hikâye, sergüzeşt, masal; 2. Şöhret” (Şükun, 1984: 848) “Destân, hikâye, öykü, serüven” (Salihpur, 1951: 481) “dâstân: 1. Hikâye, öykü; 2. Roman; 3. Ünlü, meşhur; 4. Destan” (Kantar, 2014: 264) olarak tanımlanmaktadır. Dâstân kelimesi, Türk halk edebiyatında destan haliyle farklı anlamlarda kullanılmaktadır. “Halk edebiyatı içinde de hem anonim ürünler olan olağanüstü kahramanlık anlatıları hem de bu anlatılandan sonra ortaya çıkan “halk hikâyeleri” karşılığında kullanıldığı gibi, âşık şiirinde heceyle söylenen bir şiir türünün adı olarak da karşımıza çıkmaktadır” (Oğuz, 2004: 5). Edebi eserler

açısından bakıldığında destan terimi, Türkiye sahasında geniş bir daireyi kapsamaktadır.

Türkiye’de destan kelimesi, “Oğuz Kağan”, “Manas” ve “Koroğlu” gibi kahramanlık konulu destanlar, “Yusuf ve Zeliha”, “Cümcüme Sultan” gibi aruz vezniyle ve mesnevi şekliyle yazılmış dini hikâyeler, “Risâletü’n – Nushiyye”, Mantıku’t – Tayr” ve “Fakr-nâme” gibi aşkî hikâyeler, “Kabusnâme” tarzındaki mensur nasihatnâmeler, “Dâstân-ı Tevârih-i Âl-i Osman” ile “Düsturnâme” gibi manzum vakayinâmeler, “Tâcü’t – Tevârih” gibi mensur tarihler, “Dâstân-ı Ahmed Harâmi” gibi manzum masallar, “Dâstân-ı İmam Ali” gibi mensur biyografik eserler, “Cengiznâme” gibi epik karakterli eserler ve âşıkların hayatın içinden işledikleri ve daha çok sekizli veya on birli ölçüye sahip şiirler için kullanılmıştır” (Elçin, 1988; Emeksiz, 2016: 20-21).

Diğer Türk lehçe ve şivelerinde ise destan, “dastan, epos, cır, comok, nımah/alptığ nımah, tool/maadırlık tool, olongho, kay çörçök, kay şörçek” (Aktaş, 2016: 6), “batırlar cırı, kaylap aydar çörçök, ölöñ, epostık jırlar, irtegi, batırlık irtegi” (Çobanoğlu, 2015: 14) terimleriyle karşılanmaktadır.

Birçok araştırmacı destan türünün tanımını yapmıştır. “Destan (epos), bir boy, ulus (kavim) veya millet hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsânelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir” (Elçin, 2004: 72). “Bir milletin tarihinde gerçekleşmiş, unutulması mümkün olmayan bir olay üzerine söylenmeye başlayıp gelişmesini asırlarca devam ettiren milli eserlere destan denir” (Güzel, Torun, 2003: 44).

İlk tanımlar, destanın halk edebiyatı mahsulleri olarak belirli yönlerine dikkat çeken tanımlar iken, 2000’li yıllardan itibaren destanların farklı özellikleri ile değerlendirildiği tanımlamalar ortaya çıkmıştır.

“Destan; bir millet veya toplumun hayatında derin bir iz bırakmış olaylardan kaynaklanıp; çoğunlukla manzum, bazen de manzum-mensur karışık; birden fazla olayın aktarımına izin veren genişlikte; usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde

ya da bir melodiyle anlatılan; sözlü olarak anlatılanlarından bazıları yazıya geçirilmiş; bir milleti veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip; dinlendiğinde veya okunduğunda milli değerleri, şahsî değerlerin üstünde tutmayı benimseten sözlü veya yazılı edebi yaratmadır” (Ekici, 2002: 18).

Bir edebi türün; yapı, işlev, konu, içerik ve bağlam özelliklerinin dikkate alınarak yapıldığı şu tanım kapsayıcı bir özellik göstermektedir:

“İster boy, ister ulus bazında olsun, ister dar bir alanda, ister geniş bir alanda yaşanmış olsun, ister dışa, ister içe yönelik olsun, toplumun (kabilenin, ulusun) bütün bireylerini doğrudan ilgilendiren ya da etkileyen herhangi bir olayı, ister dar bir alanın, ister çok geniş bir alanın bahadırı olsun belli bir tip (alp tipi, gazi tipi) etrafında toplayarak anlatan ve “destancı” adı verilen ve uzun bir süre “edebiyatçı” ve “tarihçi” görevini yerine getiren, atlı göçebe yaşam tarzının sanatkârları (ozan, cırav, vd.) tarafından destan formuna kavuşturulup müzik âleti eşliğinde ya da herhangi bir müzik aleti kullanılmadan ezgili ve kendine has bir akış ve üslup ile nakledilen, sanat ve estetik kayguları taşıyan, tarihteki bölgesel ya da ulusal temelli olayları tam anlamıyla gerçekçi bir şekilde değil de, abartılı bir şekilde ya da idealize edilmiş bir tarzda nakleden, sözlü kültür ortamında teşekkül etmesi ve sözlü iletişim vasıtasıyla nakledilmesi nedenleriyle değişime uğrayabilen, toplumun yaşadığı kültürel ve dinî değişimlerden doğrudan doğruya etkilenebilen, yazıyla geçirilmiş ise çoklukla yazıya geçirildikleri dönemin şartlarını ve özelliklerini yansıtan, ulusların geçmişe dair hafızasını romantik ve taraflı bir üslupla aktaran, anlatıldıkları dönem ve ortamlarda ulusun bireylerine tarih şuuru ile birlikte kahramanlık duyguları aşılayan, onların geçmişleriyle övünmelerini ve geleceğe daha emin bir şekilde bakmalarını sağlayan, ulusal bir karaktere bürünen, atlı göçebe yaşam tarzının çoklukla manzum olan, fakat zaman zaman mensur ya da manzum-mensur bir yapı sergileyebilen kahramanlık konulu metinlerine destan denir” (Aça v.d., 2010: 158).

Farklı destan tanımlarına bakıldığında, terimin geniş bir anlam dairesini içine aldığı görülmektedir. Folklorun dört işlevi düşünüldüğünde<sup>10</sup> destanların eğlendirme işlevinden ziyade kurumların ve kültürün devamlılığını sağlaması açısından önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu fikir etrafında ilk Türk folklor araştırmacıları, destanı milli şuur ile ilişkilendirerek tanımlarını yapmışlardır.<sup>11</sup>

### 1.5.2. Kırgız Türklerinde Destan İçin Kullanılan Terimler

Kırgız Türklerinin büyük bir destan külliyatı ve güçlü bir destancılık geleneği vardır. Kırgız Türkleri, destanları temelde “comok, epos ve dastan” terimleriyle karşılarlar ancak “epik dastan, baatırdık epos, baatırdık comok, miftik köönö baatırdık epos, köönö epos, arhaik epos terimleri” (Aça, 1998: 21) de kullanılmaktadır.<sup>12</sup> Ancak comok, epos ve dastan terimleri bütün destanlar için ortak kullanılamaz. Her birinin kullanım alanı farklıdır. Çeribaş’ın *Sovettik Entsiklopediya*’dan aktardığına göre, Kırgız Türkleri dastan kavramını bazen epos, comok kavramına, bazen halk hikâyelerine bazen de divan şiirinde mesnevi şeklinde yazılan uzun manzum anlatılara yakın olarak kullanılmaktadırlar. (Çeribaş, 2011: 19)

Comok terimi, halk anlatılarında geniş bir anlam dairesine sahiptir.

“Kırgız Tiliniñ Tüşündürmө Sөzdüğü’ne comok’un üç ayrı anlamı kaydedilmiştir. İlk anlamı geleneksel sözlü edebiyat türü olan masal. İkinci anlamı fantezi, şaşkıncı soyut söz veya söz kalıbıdır. Üçüncü anlamı ise, halk arasında dile peleseng olan söz “dillere destan olmak” anlamında kullanılmaktadır” (Özkan, 1998: 371).

Comok, kullanım alanı açısından masal ve destanı karşılasa da Kırgız Türkleri masal için özelde cöo comok terimini kullanılmaktadırlar. Ancak bu karışık kullanım, folklor çalışmaları için çeşitli araştırmacılar tarafından bir sisteme oturtularak sözlü anlatılar açısından ayrıştırılmaya çalışılmıştır. “Comok denildiğinde

<sup>10</sup> Folklorun işlevleri hakkında bkz. William Bascom, “Folklorun Dört İşlevi” (çev. Ferya Çalış), Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2, Ankara, Geleneksel Yayıncılık, 2005: 125-151.

<sup>11</sup> Türk destanları hakkında Türkiye’de folklor alanında yapılmış ilk çalışmalar için Mehmet Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Hüseyin Nihal Atsız, Abdülkadir İnan gibi isimler sayılabilir. Bu araştırmacıların makalelerinin bir arada yer aldığı bir eser olarak bkz. Saim Sakaoglu, Ali Duymaz, **İslamiyet Öncesi Türk Destanları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.

<sup>12</sup> Ayrıca bkz. **Manas Entsiklopediya I**, (ed. A. Karıpkulov), Bişkek, Muras, 1995: 120-121; **Manas Entsiklopediya II**, (ed. A. Karıpkulov) Bişkek 1995: 370-371.

Kırgızların, kahramanlık vak'aları bakımından zengin, büyük vak'aların yumak haline geldiği, karışık vak'a örgüsüyle işlenmiş, hacimli ve şiir eserleri anladığı biçiminde açıklamalar yapılmış, ardından da 'cöö comok'<sup>13</sup> ve 'comok' kavramı arasında hacim, şekil ve konu bakımından farklılıklar olduğu dile getirilmiştir” (Çeribaş, 2011: 17). Bu tanımlamaların yanı sıra comok teriminin, kahramanlık destanlarından (baatırdık epos) farklı olarak mitik olayların da işlendiği destanlar, baatırdık comok adıyla kullanılmaktadır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, comok ve dastan arasındaki farktır. “Mit ve masal dünyasının motifleriyle örülmüş olan Er Töştük” (Aça, 1998: 22) ve benzeri mitik özellikler taşıyan arkaik destanlar için baatırdık comok terimi kullanılmıştır. Comok'tan türetilen herhangi bir terim, Kırgızlar arasında kutsiyeti yüksek olan Manas için geçerli değildir. “Manas destanına comok denilmez, dastan veya epos olarak adlandırılır” (Ata Yıldız, 2015: 41). Ancak Çeribaş'ın *Kırgız Elinin Oozeki Çıgarmaçılık Tarihinin Oçerki* adlı çalışmadan aktardığına göre comok'un kahramanlıkla ilgili, büyük olaylara bağlı yüksek fikirlerin işlendiği, epik nitelikli eserlerin akla gelmesi ve Manas'ın da buna dâhil olması gerektiği söylenmiştir. (Çeribaş, 2011: 17) Aslında comok'un bu noktada özellikle Manas gibi epik karakterli destanları da kapsamaması gerektiği düşünülmelidir. Bu noktada Türk düşünce yapısında destan anlatmanın ve destan anlatıcısının kutsiyetinden bahsetmek gerekir. “Türk destancılık geleneklerinde, özellikle de destan anlatımını ayinî bir eylem olarak algılayan Güney ve Kuzey Sibiry Türklerinde destancılar, usta destancıların eğitiminden geçerek yetişmekle birlikte, ruhlar ve iyeler tarafından seçilerek eğitildiklerine de inanılmıştır” (Aça v.d., 2010: 164). Manas'a ve Manas anlatan kişilere ayrı bir önem veren Kırgız Türklerinde Manas anlatıcıları kabiliyetlerine göre “Çoñ comokçu (Büyük Manasçı), Çınığı manasçı (gerçek manasçı), Camakçı manasçı (vasat manasçı), Üyrönçük manasçı (çıracık manasçı)” (Gölgeci, 1995: 62) olarak dört gruba ayrılır. Manas için kullanılmayan comok teriminin Manas anlatıcıları için kullanıldığı görülmektedir. “Manasçı terimi ilk olarak 1930 yılında kullanılmıştır” (Çeribaş, 2012b: 67). Daha önce ise ırçı ve comokçu terimleri, Manas destanı söyleyenleri kapsamakta idi.

<sup>13</sup> “Cöö comok” için ayrıca bkz. **Manas Entsiklopediya I**, (ed. A. Karıpkulov), Bişkek, Muras, 1995: s. 226-227.

Comokçu yerine manasçı kullanımı Manas destanına verilen önemi de göstermektedir.

Sovyet döneminden itibaren ise edebi dilde, Batı terminolojisinden etkilenilerek epos terimi, destan yerine kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla Manas ve diğer destanlar için de epos'tan türetilen “Manas eposu, çoñ epos, kence epos baatırdık epos-köönö epos, tarihıy epos, miftik epos, sotsialdık-turmuştuk epos, arhaik epos” (Çeribaş, 2011: 19) gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. “Kırgız Türk edebiyatında bugün için destanı karşılamak için “epos” kavramı kullanılırken, masal için de “comok” kavramı yaygınlaşmaya başlamıştır” (Çeribaş, 2011: 21). Epos'un kullanımının yaygınlaşması edebi dilde bir söylem birliği ve comok, dastan gibi terimlerin çerçevesini çizebilmesi açısından önemli olmasının yanı sıra geleneksel adlandırmadan uzaklaşması açısından da olumsuz bir gelişme olarak düşünülebilir.

### **1.5.3. Türk Destanlarının Tasnifi**

Tasnif, bilimsel çalışmalarda çalışma alanın belirlenmesi bakımından önemli bir yere sahiptir. Bütün bilim dallarının genel ve özel alanları, ilgili bilim dallarının farklı kıstasları ölçüt alınarak tasnif edilmiştir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan destanlar da farklı metotlar ile tasnif edilmiştir. Tasnifler hakkında yapılan çalışmalarda Mehmet Fuat Köprülü, destanların tasnif edilmesiyle “muhtelif parçaları daha büyük daireler (cycle) halinde toplamak ve sonrasında onları birbirine bağlayarak Milli Türk Destanı'nı yaratmak imkânı” (Köprülü, 2014: 74) olduğunu ifade ederek konuyu *Tarihi Coğrafi Fin Metodolojisi* açısından değerlendirmiştir. Köprülü, destanları Coğrafi Sahalara Göre; Tarihi ve Kavmî Dairelere göre tasnif etmiştir. Köprülü'den sonra pek çok araştırmacı tarafından destanlar, teşekkülü ve oluşma coğrafyası ölçütlerine göre tasnif edilmiştir. Naciye Ata Yıldız, Türk destanlarının tasnifini belirten ölçütleri genişleterek “yapı ölçütü bakımından, oluşum ölçütü bakımından, anlatım süresi ölçütü bakımından, söylenme zamanı ölçütü bakımından, destancı ölçütü bakımından, oluşum sahası ölçütü bakımından, yayılma alanları ölçütü bakımından, dinleyici ölçütü bakımından, konu ölçütü bakımından, kahraman ölçütü bakımından” (Ata Yıldız, 2015: 249-286) olarak belirlemiştir.

Bu çalışmada, destanların Türk boyları arasında ortak olan destanlar ve bir tek Türk boyuna ait olan destanlar olarak ikiye ayırmak yeterli görülmüştür.

*“Türk boyları arasında ortak destanlar: Oğuz Kağan, Dede Korkut, Alpamış Destanı, Köroğlu Destanı vb. gibi.*

*Sadece bir Türk boyuna ait destanlar: Manas Destanı, Kırk Kız Destanı, Ötegen Batır Destanı, Battal Gazi Destanı, Danişmend Gazi Destanı vb. gibi” (Aça v.d., 2010: 132).*

#### **1.5.4. Kırgız Türklerinin Destan Tasnifi**

Kırgız destanlarının tasnifi araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yapılmıştır. Genel olarak Kırgız destanları, hacimlerine göre değerlendirilerek çoñ epos (büyük hacimli) ve kence epos (küçük hacimli) olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak geniş manadaki tasnifler konularına ve yapılarına göre olmak üzere üç temel başlık altında toplanmaktadır.

##### **1.5.4.1. Hacimlerine Göre Destanlar**

Hacimlerine göre değerlendirildiğinde destanlar çoñ epos ve kence epos olarak ikiye ayrılır. Çoñ kelimesi Kırgız Türkçesinde “büyük ulu, yaşça büyük ve âmir” (Yudahin, 2011: 279) olarak tanımlanmıştır. Çoñ Epos, sadece Kırgız Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan Manas üçlüsü (Manas, Semetey, Seytek) için kullanılmaktadır. (Çeribaş, 2012a: 8; Alper, 2004: 8; Ata Yıldız, 2015: 41) Manas destanı haricindeki destanlar 15-20 bin dizeye kadar çıksa da çoñ olarak adlandırılmazlar. Kence ise “en küçük çocuk, son evlat, tekne kazıntısı” (Yudahin, 2011: 437) anlamlarına gelmektedir. Manas dışında kalan diğer destanlar hacim bakımından kence epos içine girer. Çoñ ve kence kelimeleri arasındaki yaş temelli anlam dairesi açısından değerlendirilirse, Manas’ın tüm Kırgız Türklerinin atası olduğu inancı, Manas destanının da tüm destanların yaşça en büyüğü olduğu fikrini de düşündürebilir.

##### **1.5.4.2. Yapılarına Göre Destanlar**

Yapılarına göre bakıldığında destanlar; şiir, düzyazı veya her ikisi karışık olmalarına göre gruplandırılmıştır. Mehmet Çeribaş bu tasnifi şu şekilde vermiştir:



- “1. Ir Türündö Ayılğan / Poeziyalık Epostor (Manzum Destanlar)
2. Ir Menen Kara Söz Türündö Ayılğan Epostor (Manzum – Mensur Destanlar)
3. Kara Söz Türündö Ayılğan Epostor (Mensur Destanlar)” (Çeribaş, 2012a: 14-16).

### **1.5.4.3. Konularına Göre Destanlar**

Konularına göre Kırgız destanları, “Baatırdık Epostor / Comoktor (Kahramanlık Destanları) ve Sotsiyaldık-Turmuştuk Epostor (Sosyal Konulu Destanlar)” (Çeribaş, 2012a: 9-12) olarak ikiye ayrılmıştır. Naciye Ata Yıldız’ın Kırgız âlimlerinden Süleyman Kayıpov’dan aktardığına göre, destanlar konularına göre şu şekilde tasnif edilmiştir:

- “1. Tarihî-bahadırılık destanları: Manas destanı ve daireleri.
2. Tarihî destanlar: Narıkbay, Cañıl Mırza vd.
3. Lirik-romantik destanlar: Ak Möör, Olcabay menen Kişimcan vd.
4. Dini ve sosyal hayatla ilgili destanlar: Kız Darıyka, Kedeykan vd.” (Ata Yıldız, 2015: 41).

### **1.5.5. Kırgız Türklerinde Destan Anlatıcıları**

Türk kültüründe destanlar kutsal metinler olarak görülmüş ve destan anlatmak bu açıdan kutsiyet kazanmıştır. Özellikle Kuzey ve Güney Sibiry Türkleri, destan anlatıcısını kutsal kişi olarak görmüştür. Çünkü destanlar, atalar kültü ile ilişkisi nedeniyle destan anlatıcısının hatası destan kahramanının ruhuna saygısızlık olarak düşünülmüştür. Hatta Türkler arasında “destanların yanlış icra edilmesi veya icracısına kötü davranılması durumunda bu tür hareket edenlerin olağanüstü güç veya güçlerce cezalandırılacağına dair inançlar” (Çobanoğlu, 2015: 69) canlı bir şekilde yaşamaktadır. Kırgız Türklerinde de destan anlatma geleneği bu açıdan önemlidir. Ancak Kırgızlarda Manas anlatıcısına veya yaratıcısına verilen önem, herhangi bir destan anlatıcısından daha fazladır. Bunda Manaçılının bizzat Manas

tarafından seçildiğine dair inanışın yanı sıra, destan anlatıcılarının genel anlamda ruhlar ya da iyeler tarafından seçildiklerine, kam ya da şamanlara özgü işlevleri de sürdürdüklerine dair inancın önemli bir etkisi vardır.

Manas hakkındaki rivayetlere göre, “Manas öldükten sonra, onun hayattayken yaptıkları işlerini bir ağıt-destan şeklinde söyleyen ilk kişi, Manas’ın kırk yiğidinden birisi olan Irman’ın oğlu olan ve “Irçı Uul” (Irçıoğlu) lakabıyla tanınan Karatay’dır” (Çobanoğlu, 2015: 72). Dolayısıyla Manas’ın ilk anlatıcısı, Manas ve yiğitlerinin ruhları ile doğrudan ilişkili olduğu için kendisine dolayısıyla da Manas anlatıcılarına saygı gösterilmesi bir zorunluluktur.

Kırgız Türkleri, destan anlatıcısı için comokçu, ırçı, akın, Mansçı, aytuuçı terimlerini kullanmaktadırlar. Comokçu, “masal anlatan, hikâye söyleyen” (Yudahin, 2011: 221); ırçı, “meddah, kahraman destanı söyleyen, şarkıcı, şâir” (Yudahin, 2011: 358); akın, “şair” (Yudahin, 2011: 13), Manasçı, “Manas destanını söyleyen” ve aytuuçı ise “söyleme, anlatma” (Yudahin, 2011: 72) anlamındaki aytuu- fiilinden türetilerek anlatıcı anlamlarına gelmektedir. Destan anlatıcısı anlamında değerlendirildiğinde ise *comokçu* ve *Manasçı* kullanımları daha ön plana çıkmaktadır.<sup>14</sup>

*Manas Destanı* açısından düşünüldüğünde Manas Destanını söyleyenler “comokçu” ve “camakçı” olarak ikiye ayrılırlar. Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi fonetiklerinde c-y değişmesi düşünüldüğünde ca- fiili, Türkiye Türkçesindeki ya-fiildir. Türkiye Türkçesinde yardımcı anlamına gelen ya- (yamak, yordak) fiilinden türetilmiş isimler, Kırgız Türkçesinde de yakın anlamlarda kullanılmaktadır.

“Comokçular, Manas destanını kendi devirlerinde yaşamış olan ozanlardan duyup, kendilerine göre yorumladıktan sonra okuyan kişilerdir. Manas destanının bazı bölümlerini büyük comokçulardan dinledikten ve zihinlerine yerleştirdikten sonra ona eklemeler yaparak veya kısaltmalarda bulunarak okuyan ozanlar ise camakçılardır” (Gölgeci, 1995: 62).

<sup>14</sup> Kırgız Türklerinin destan anlatıcıları üzerine yapılan kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Mehmet Çeribaş, **Kırgız Türklerinde Manasçılık Geleneği ve Manasçılar**, 2012a, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 16-71.

Kırgız destan anlatıcıları, eğitimlerine ve kabiliyetlerine göre dörde ayrılmaktadırlar.

“1. Öyrönçök comokçular (Çırac destancılar): Henüz öğrenme safhasında olan çıraclardır. Bir ustanın yanında dolaşarak geleneksel yollarla destan icra etmeyi öğrenirler. Yeterince yetiştikten sonra, ustaları ve dinleyiciler izin verirse topluluk karşısında destanların bazı bölümlerini icra ederiler. Eğitimlerinin tamamlanması, ustanın kararından sonra, bir destanı seyirci ve başka destancıların da önünde baştan sona başarıyla icra etmeleriyle gerçekleşir.

2. Çala comokçular (Yarı destancılar): Destanların bazı bölümlerini icra edebilen destancılara bu isim verilir. Bunlar belli epizotları anlatırlar. Bir destanı baştan sona söyleyemezler; toylarda, cenaze törenlerinde konuya uygun epizotları söylerler.

3. Çınığı comokçular (Gerçek destancılar): Bir destanı başından sonuna kadar başarılı bir şekilde icra edebilen, repertuarları zengin olan destancılarıdır. Ulu comokçulardan farkları, destanların kendilerine özgü varyantlarını yaratma kabiliyetlerinin olmamasıdır.

4. Çoñ comokçular (Usta, ulu destancılar): Bunkar destanların ana epizotlarını değiştirmeden kendi edebî varyantlarını oluşturabilen usta destancılarıdır. Destanı ustalarından öğrenmekle birlikte, özgün varyantlarını oluşturma kabiliyetine sahiptirler” (Ata Yıldız, 2015: 43).

Yetişme çevreleri açısından değerlendirildiğinde ise Kırgız destancıları beşe ayrılır.

“1. Çuy Mektebi,

2. Isık-Köl Mektebi,

3. Tiyan-Şan (Tanrı Dağları) Mektebi,

4. Tüştük Mektebi,

5. Doğu Türkistan Mektebi” (Ata Yıldız, 2015: 44).

### 1.5.6. Kırgız Destanları

Kırgız Türklerinin çok hacimli bir destan külliyatı vardır. Tezin bu bölümünde Kırgız Türklerine ait tespit edilen bütün destanlar, Naciye Ata Yıldız’ın *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar* adlı çalışmasında kaydettiği şekliyle harf sırasına göre aktarılacaktır.

Acıbek Baatır, Ak Bermet, Ak Maktım/Maktım/Maktum Suluu, Ak Möör, Ak Koyon, Akbarak menen Güldakan, Akılduu Kız menen Zulumkan, Aksatkın menen Kulmorza, Akşirin ile Aşım, Alpamış, Alp Tobok, Altın Kökül-Ker Kökül, Armanduu Kızdar, Askazan Baatır, Bağış, Balbay, Barçın, Barsıza Şayık, Batır Bek, Boston, Bozcigit, Buudayık, Calayır Calgız/Calayıl Calgız/Canalı Calgız/Canayıl Calgız/Gülsana/Caydın uulu Canayıl, Cenek Batır, **Cañıl Mirza**, **Canış-Bayış**, Ceti Kagan Destanı, Coloy Kan, **Coodar Beşim**, Cöö Mergen, Cum-Cuma, Cusup menen Zulayka, Cügörü, Çoro/Narik/Narıkbay, Er Bolot, Er Botom, Er Colon, Er Çeğiş, Er Edil, **Er Eşim**, **Er Soltonoy**, Er Tabıldı, Er Targın, **Er Töştük**, **Eşimkul menen Zuura**, Ferhad-Şirin, Güldana, Gülgaakı/Şameşreb Dubuna Külkaakı Kızdı Alganı/Dubana Meşreb/Şaameşreb-Gülgaakı, Jurda, Kaçkan Kız, Kalde Bek, Kan Tuluy, Karaç Döö, Karaç Kökül, Karagul Botom, Kedeykan, Kız Cibek, **Kız Darıyka**, Kız Saykal, **Kocacaş**, Koşoy Kan/Kan Koşoy, Koyun Alıp, **Kozuke-Bayan/Kozu Körpeş-Bayan Suluu**, Köbök Baatır, Köböön Destanı, Kökül/Muñduubay/Köçpösbay/Karaç-Kökül, Kör uulu, Kubatın uulu menen Aksatkın, Kulan Mergen, **Kurmanbek**, Kuyalı, Külbaaram ile Asan/Külbara menen Asan, Künötay, Leyli Mecnun, Mamake Şopok, **Manas**, **Mendirman**, **Muñduk-Zarlık**, Muzburçak, Narıkbay, Olcobay menen Kişimcan, Sal-sal, Sarıncı Bököy, Seyfulmalik, Semetey, **Seyitbek**, Seytek, Siyadat ile Nurila, Sobolon-Surtaşı Şahname, Şakıl Oosar, **Şırdakbek/Han Şırdaktın Boz Corgosu**, Tahir-Zuhra, Tarlan Batır,

Taylak Batır, Tilekmattın Bayanı, Toltoy, Totuname, Tutan, Tögülbay, Zordukka Ketken Kızdın Armanı. (Ata Yıldız, 2015: 186-198).<sup>15</sup>

### **1.5.7. İncelemeye Tabi Tutulan Destanlar**

Kırgız Türklerinin yukarıda bahsedildiği üzere oldukça hacimli bir destan külliyesi mevcuttur. Çalışmada bu destanlardan, hukuki konuları içeren ve yaptırımların bulunduğu destanları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmamızın temelini oluşturan halk hukuku ile ilgili verilerin yoğun şekilde bulunduğu destanlar ve bu destanlar hakkındaki temel bilgiler başlıklar halinde verilmiştir.

#### **1.5.7.1. Cañıl Mırza**

Cañıl Mırza Destanı, kahramanı Cañıl adında bir kadın olan bir destandır. Kırgız Türklerinin destanlarında pek çok kadın kahraman olmasına rağmen birden fazla varyantı olan bir destan olarak Cañıl Mırza, Kırgız destancılık geleneğinde ayrı bir yere sahiptir. Destanın, Abdırakmanov Bayımték/Togolok Moldo, Moldobasan Muslumankulov, İbrayım Abırakmanov ve Abdıbalık Çorobayev varyantları olmak üzere dört varyantı bulunmaktadır. Cañıl Mırza Destanında Kırgız-Kalmuk mücadeleleri anlatılmıştır. Abdıbalık Çorobayev Varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Caynakova, 2004):

Eski zamanlarda Üçükö ve Tülkü isimli iki oğlu olan Sarseyit adlı bir bey varmış. Sarseyit Kırgızlar üzerine seferler düzenler ve Kırgızlardan ganimetler almış. Tülkü'nün annesi, Tülkü'nün Noygut halkının lideri Cañıl Mırza ile evlenmesini ister. Tülkü, Üçükö ve Akkoçkor, Cañıl'ın obasını yağmalamaya gider. Ancak Cañıl, Tülkü ve Üçükö'yü öldürür. Akkoçkor ise kurtularak olanı herkese anlatır. Kalmuk beylerinden Erdene Bey da Cañıl'ın obasına saldırarak onu esir alır ve onunla evlenmek ister. Akkoçkor Cañıl'ı kaçırmak için ona işkence yapar. Daha sonra Cañıl, Kalmatay adlı zengin bir soylu ile evlendirilir. Daha sonra Cañıl, Kalmatay'ın elinden kaçarak obasına varır. Akkoçkor, Şırdakbek adlı bir yiğitle ittifak yaparak Cañıl'ın obasını yok etmek ister ancak Şırdakbek buna yanaşmaz. Akkoçkor da Şırdakbek'in atı Boz Küheylan'ı alarak Cañıl ile savaşmaya gider. Cañıl,

<sup>15</sup> İlgili tasnifteki koyu renk yazımlar tarafımıza aittir. Kırgız destanlarından incelemeye tabi tutulmuş olan destanlar koyu renk ile vurgulanmıştır.

Akkoçkor'u yenerek atı da ganimet olarak alır. Daha sonra Boz Küheylan sahibi Şırdakbek'e kaçar. Şırdakbek ve Cañıl hakkında dedikodular çıkar. Şırdakbek'in eşi Erke, Cañıl'ı kıskanarak ona büyü yaptırır. Bunun üzerine Erke ve büyü yapan molla cezalandırılarak öldürülür. Cañıl Mırza da Boz Küheylan'ı alır ve bir daha hiç evlenmeden obasının başında kalır.

### **1.5.7.2. Canış Bayış Destanı**

Destanın bilinen sekiz varyantı vardır. Bunlar, Kalık Akiyev, Moldobasan Muslumankulov, Cusupaalı Canayev, Orozbay Urmambetov, Sagınbek Dıykanbayev, Aydar Küyükov ve Ömür Mambet Uulu isimli comokçulardan derlenen varyantlardır. Canış Bayış destanında Kırgızların Kalmuklar ile mücadelesi işlenmiştir. Orozbay Urmambetov varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, Mukasov, 2013):

Kara Kıtay ve Kamukların saldırıları sebebiyle Kırgızların dirliği kalmaz. Bu dönemde Nurkan Baatır adlı bir hanın Canış ve Bayış adlı iki oğlu olur. Canış ve Bayış, halk arasında tanınan ve sevilen birer yiğit olmuşlardır. Canış ve Bayış yiğitler, bir gün av sırasında sekiz güzel Kırgız kızı görürler. Kızlar, Canış ve Bayış'ı yurdun işgal altında olduğu ve her yıl Kara Kıtay ve Kalmuklara kırk kız ve bin su samuru vergi vermesinden dolayı aşağılarlar. Bu durumdan habersiz olan Canış ve Bayış kırk yiğidi ile Kara Kıtay ve Kalmuklar ile savaşmak için babasından izin alırlar. Kalmuk kağanı Sıyadat'ın ordularıyla uzun süre savaşır ve savaş esnasında Bayış, Kalmuklara esir düşer. Kalmuk şehrinde esir olarak yaşayan Bayış yedi yıl kadar bir çukurda hapsedildikten sonra Sıyadat'ın kızı Celkayıp tarafından kurtarılır ve ikisi şehirden kaçarlar. Sıyadat ve askerleri onları takip ederek sıkıştırırlar. Bayış, Sıyadat ile dövüşerek onu öldürür. Daha sonra Sıyadat'ın yerine geçen Zulkar Kan ile Kırgızlar barış yapar ve aralarındaki savaş sona erer.

### **1.5.7.3. Coodarbeşim**

*Manas Destanı* ve *Kurmanbek Destanı*nda olduğu gibi Coodarbeşim Destanı da bir destan silsilesi içinde anlatılmaktadır. Coodarbeşim, Er Töştük Destanının devamı niteliğindedir. Destanın bilinen üç varyantı vardır. Bunlar, Oruzbay Urmanbetov, Abdikerim Asan ve Kalça Surançiyev varyantlarıdır.

Urmanbetov ve Asan varyantları nazım iken Surançiyev varyantı daha nesir ağırlıklı nazım-nesir karışıktır. Bilinen üç varyantın dışında bir varyant daha olduğu belirtilmiştir.

1971'de yayımlanan Coodarbeşim, Seyitbek kitaplarının ön sözünde Saparbek Zakirov, destanın üç varyantı hakkında bizlere malumat vermektedir. Ona göre Kalça Surançiyev ile Oruzbay Urmanbetov'un varyantı dışında 1968 yılında, Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen halk bilimi ürünlerini derleme gezisinde, Sokuluk ilçesinde Coldoş Mayrıkov'dan destanın diğer bir varyantı daha derlenmiştir. ... 2002 yılında yayımlanan El Adabiyatı Serisi'nin 3. cildine ön söz yazan Keneş Kırbayev, Saparbek Zakirov'un bahsettiği bu varyantın El Yazmaları Arşivinde maalesef bulunamadığını söyler” (Alimova, 2007: 19-20).

Destan, Er Töştük'ün oğlu Coodarbeşim'in başından geçenleri anlatmaktadır. Oruzbay Urmanbetov varyantına göre destanın konusu kısaca şöyledir (Alimova, 2017):

Kıpçak halkı içinden Eleman Han'ın oğlu Er Töştük, çok yiğitlikler yaparak Kıpçakların hanı olmuştur ancak bir çocuğu olmamıştır. Bir zaman sonra eşi Kenceke bir erkek çocuk doğurur ver adını Coodarbeşim koyarlar. Er Töştük, oğlu Coodarbeşim'i tam bir bahadır olarak büyütür. Coodarbeşim büyüdüğünde, babası ona düşmanı Çoyun Kulak Alp ile savaştığını ve onu öldürdüğünü ama Çoyun'un bir oğlu olduğunu, adının Temir Kulak Alp olduğunu söyler. Eğer gidip onu öldürmezse Temir Kulak Alp'ın Kıpçaklara çok zulmedeceğini anlatır. Temir Alp'ın çok güçlü olduğunu ölümsüz olduğunu ancak onu öldürmek için bir yol olduğunu söyler. Temir Kulak Alp ruhunu altı sığırcık kuşu içine yerleştirip bir Kayberen olan Ak Kaar'ın karnına yerleştirmiştir. Bu sebeple ölümsüz olmuştur. Temir Alp'ı öldürebilmek için o Kayberen'i bulup karnını deşip sığırcıkların kafasını koparması gerektiğini anlatır. Bunun üzerine Coodarbeşim silahlanır ve tulpar at olan Kalkara'ya binerek Ak Arkar'ı aramaya çıkar.

Yolda önce annesinin babası olan Agay Han'ın yanına uğramak üzere Kara-Köl'e gider. Yolda dev Celmoguz ve kırk haydut ile savaşarak onları yener. Kara-

Köl'e geldiğinde dedesiyle dertleşir ve tekrar yola çıkar. Yolda Agaça Han'ı öldüren Canaalı Dev ile karşılaşarak onunla savaşır ve onu da öldürür. Agaça Han'ın öcünü aldıktan sonra Agaça Han'ın kızı Aksaamay ile karşılaşır ve onunla evlenir. Kızın yanında uzun süre geçirip vaktini hoş ederken Aksaamay rüyasında Coodarbeşim'in uzun bir yola gittiğini görür. Rüyasını Coodarbeşim'e anlatınca, Coodarbeşim ne yapması gerektiğini hatırlar ve Aksaamay'ı orada bırakarak tekrar yola çıkar.

Coodarbeşim uzunca bir yolculuktan sonra Ak Arkar ile karşılaşır ve onu öldürür. Ak Arkar'ı öldürdükten sonra midelerini deşerek altı sığırcık kuşunun olduğu kutuyu alır cebine koyar ve Ak Arkar'ın başını keserek eyerine takarak yola çıkar. Yolda yine bir Kayberen olan Altmış Çatal Boynuzlu Ak Bugu ile karşılaşır. Onu da uzunca bir mücadeleden sonra öldürür. Ak Bugunun eşi Ak Cökö, Coodarbeşim'in karşısına çıkar ve kocasını öldürdüğü için onu, altı yıl eşini, evini, yurdunu, ananı, babanı göremeyesin diye lanetler. Coodarbeşim tekrar yola çıktığında kaybolur. Uzun bir yol gittikten sonra periler padişahı Nurkan'ın kızı Nurperi'yi görür ve ona âşık olur. Nurperi ile konuşarak periler diyarına giderler ve Nurkan'dan Nurperi'yi ister. Nurperi'nin ağabeyi Akbilek, Coodarbeşim'i bir cesaret sınavına tabi tutar ve bu sınavı geçtikten sonra Nurperi ile evlenmelerine izin verilir.

Nurperi ile yurduna geri dönerken Nurperi'nin iki ağabeyi Asmayıl ile Osmoyul, Coodarbeşim'e hile yaparak onu Gülgaakı çiçeğini bulması için Ara-Köl adlı yere gönderirler. Bundaki amaçları, Nurperi ile hoş vakit geçirip bütün değerli eşyaları almaktır. Coodarbeşim, Gülgaakı çiçeğini bulmak için Ara-Köl'e giderken yolda Kuyun Celden adlı yer altından gelen bir bahadır ile tanışır ve arkadaş olurlar. Ara-Köl'e geldiklerin de Karaçok adlı bir dev ile mücadele eder. Bu mücadele sonunda onu öldürür ancak kendisi çok yorgun düşer ve atı da ağır yaralanmıştır. Atı için üzülürken babasının eski bir dostu olduğunu öğrendiği Alp Kara Kuş adlı bir kuş gelir ve Coodarbeşim ve atını önce yutar sonra da onları geri tükürür. Tekrar çıktıklarında atının iyileştiğini kendisinin ise dinçleştiğini görür ve tekrar yola çıkarlar. Nurperi'nin yanına döndüklerinde, Nurperi'nin Asmayıl ve Osmoyul'u öldürdüğünü öğrenir.

Coodarbeşim ilk eşi Aksaamay ile ikinci eşi Nurperi'yi tanıştırır. İkisi iyi arkadaş olurlar. Bu esnada Temir Alp'ın yurdunu basıp babasını esir ettiğini



öğrenirler. Hızla yola çıkarlar. Coodarbeşim, Temir Alp ile mücadele eder ve sonunda Kayberen'den aldığı sığırcıkların kafasını kopararak Temir Alp'ı öldürür. Babasını esaretten kurtararak yurduna han olur.

#### **1.5.7.4. Er Eşim**

Er Eşim Destanı, Kırgız – Kalmuk mücadelelerini anlatan bir destandır. Kırgızların hanı olan Er Eşim'in, önce Kalmuklar ve sonra da sefere çıkarken ülkesini emanet ettiği dostu Han Tursun ile olan mücadeleleri anlatılır. Destanın, Abdılkalık Çorbayev'in derlediği anlatıcısı Bağış Sazanov olan Arap harfli ve Togolok Moldo'nun derlediği Kiril harfli olmak üzere iki nüshası mevcuttur. Togolok Moldı varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, v.d., 2007):

Kıpçakların kahramanı Er Eşim, Talas civarında hüküm sürmektedir. Bir gün çok zengin ve sayısız hayvanı olan Tügöl Bay isimli bir Bey, Er Eşim'in otlaklarına izinsiz bir şekilde girer ve Er Eşim onun hayvanlarına el koyar. Daha sonra Tügöl'ün hayvanlarını almaya gelmemesine şaşırarak Er Eşim onu ziyaret etmeye gider. Ziyaretinde Tügöl'ün çok varlıklı olduğunu görür. Er Eşim'in sınçısı (ozanı) da bu zenginliğin sırrının bir toy kuşu olduğunu öğrenir. Bu ziyaret ile Er Eşim ve Tügöl yakın arkadaş olurlar ve Er Eşim Tügöl'den bir Tulpar at ister; Tügöl de ona Şarp Kula adlı bir at hediye eder. Bu ziyaretten döndüğünde Er Eşim, Kalmukların hanı Acaan'ın Kırgız topraklarına saldırdığını öğrenir ve hemen savaş hazırlıklarına başlar. Bu sırada ise yurdunu can dostum dediği Katagan boyu hanı Han Tursun'a emanet eder ve Kalmuklara saldırmak için yola çıkar. Er Eşim seferde iken Tursun, Er Eşim'in öldüğünü duyurarak onun topraklarına ve karısına el koyar. Kalmukları bozguna uğratan geri dönen Er Eşim bu durumu öğrenince Han Tursun ile mücadeleye girişir ve onu da öldürerek yurdunu geri alır.

#### **1.5.7.5. Er Soltonoy**

Destanda Kırgız – Kalmuk mücadeleleri ve Kırgızların kendi içinde boylar arası mücadeleler anlatılmaktadır. Er Soltonoy destanının bilinen tek varyantı Süyorkul Abdırhmanov'a aittir. Süyorkul Abdırhmanov varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmatalitev, v.d., 2010):

Kırgız hükümdarı Colbors Han, Kırgız, Kazak ve Özbek halklarının hükümdarıdır. Kırk yaşına kadar çocuğu olmamıştır ve kırk yaşından sonra Temir Han ve Bolot Han adında iki oğlu olur. Temir Han ve Bolot Han kısa sürede yiğit birer delikanlı olurlar. Temir Han ve Bolot Han, Şonkorduu Şonkor'un oğlunu öldürürler ve daha sonra düşmanlarının Kalmuklar olduğunu öğrenirler. Babalarından Kalmuklar ile savaşmak için izin isteyen iki yiğit, güçlü ve cesur olduklarının sınavını geçtikten sonra Kalmuklar ile savaşmaya giderler. Kalmuklarla yapılan savaşı kazanırlar daha sonra Temir Han, Kalmukların kızı Oralhan'ı kaçıırır ve onunla evlenir. Savaşı kaybeden Kalmuk hanları durumu büyük kağanları olan Uyul Han'a anlatırlar. Uyul Han da çeşitli hileler ile Temir Han ve Bolot Han'ı yakalar ve esir eder. Dört yıllık tutsaklıktan sonra ozan atışması kazanan Temir Han ve Bolot Han'ın esirlikleri sona erer ve yurtlarına dönerler. Yurtlarının dayıları tarafından talan edildiğini, Bolot Han'ın sevdiği kızın bir başkasına verildiğini ve babalarının öldürüldüğünü öğrenen Temir Han ve Bolot Han önce dayılarından hükümdarlığı ve babalarının öçlerini alırlar ve daha sonra Uyul Han ile savaşmaya giderler. Uyul Han'dan da intikamlarını alarak Uyul Han'ın elinde esir olan arkadaşlarını kurtarırlar. Bu sırada yurtları Afgan hükümdarı Calil Han tarafından işgal edilmiştir. Temir Han ve Bolot Han, yurtlarını Calil Han'dan da kurtardıktan sonra babalarının ölü aşını düzenlerler. İki kardeş, düşmanlarını yenip ata ruhunu hoş ettikten sonra Kırgızlara hükümdar olarak uzun süre hüküm sürerler.

### **1.5.7.6. Er Töştük**

Er Töştük Destanı, Kırgız destanlarında önemli bir yere sahip olan büyük destanlar grubunda bir destandır. Manas'ın yiğitlerinden birisi olan Er Töştük'ün başından geçenler anlatılmaktadır. Er Töştük, Manas ile tanış olmasından kaynaklı olarak Kırgız destancılık geleneği içinde saygı duyulan bir karakterdir. Destanın bilinen dört varyantı vardır. “Bunlar; İbray Abdırahmanov'un derlediği Sayakbay Karalayev eşmetni (1937), Surançiyev Kalça eşmetni (1942), ‘Köçpösbaay’ adıyla İymanbek Şemanoğlu'nun derlediği eşmetin (1949), Düşömbiyev Mirza'nın ‘Eleman Baydın Er Töştük’ adıyla yayımladığı eşmetinlerdir (1957)” (Kaya, 2015: 99). Sayakbay Karalayev varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Yeşildal, 2015):

Kırgızlar Kökötöy'ün aşısı için bir tören düzenlerler. Bu törende güreş müsabakası yapılacak ve galibine pek çok değerli hediyeler ödül olarak verilecektir. Kalmukların pehlivanı Han Coloy da bu müsabakaya katılır. Karşısına çıkacak bir yiğit bulamaz ve Manas bunu duyunca yiğitlerine Coloy ile güreşmelerini söyler. Hiçbir yiğit bunu kabul etmez, Er Töştük'ten de mücadele etmesini ister ama Er Töştük yer altından yeni geldiğini yaralarının iyileşmediğini söyleyerek bunu kabul etmez. En sonunda Coloy'un karşısına Koşoy çıkar ve onu yener.

Kırgızlar arasında çok zengin olan ve sekiz oğlu olan Eleman adında bir kişi yaşarmış. Eleman'ın hayvanlarını otlatmaya çıkan sekiz oğlu bir gün hayvanlar ile birlikte kaybolur ve Eleman bu durumdan utanç duyar. Çocuklar hiç ortaya çıkmaz. Eleman bir gün tanrıya yalvarır ve kendisine bir evlat daha vermesini ister. Bir süre sonra Er Töştük doğar. Kısa zamanda güçlü bir yiğit olur ve halk arasında ağabeylerinin kayıp olduğunu bunun bir lanet olduğunu öğrenir ve ağabeylerini aramaya çıkar. Uzun bir müddet sonra ağabeylerini bularak yurda geri dönerler.

Bir gün Er Töştük Çuk-Terek adlı bir yere gelir ve orada peri kızı Aysalkın ile karşılaşır ve onunla evlenir. Aysalkın'ın Er Töştük'ten bir oğlu olur adını da Bokmurun koyarlar. Aysalkın bir zaman sonra Bokmurun'u kaçıarak Kökötöy'e evlatlık olarak verir. Daha sonra Eleman çocuklarını evlendirmeye karar verir, diğer sekiz ağabeyi ve Er Töştük'ü evlendirir. Er Töştük Kenceke ile evlenir. Bir gün Eleman'ı bir cadı dövmeye başlar ve Cadı'ya Er Töştük'ü verme sözü ile serbest bırakılır. Er Töştük de bu Cadı ile mücadele ederken yer altına iner. Burada yer altı padişahı Kök Döö ile mücadelelere girer. Daha sonra düşmanlarını birer birer öldürür ve düşmanlarının iki tane kızını eş olarak alır ve Kara Kuş'un yardımıyla yeryüzüne çıkar. Yeryüzünde Çoyunkulak adlı birisi Töştük'ü öldürür ve iki karısını alır. Ancak Alp Kara Kuş Töştük'ü canlandırır. Er Töştük Çoyunkulak ile mücadele eder ve onu öldürür. Er Töştük yurduna geri döner ve orada yaşar.

### **1.5.7.7. Eşimkul Menen Zuura**

Destanda çocuk sahibi olmak için mücadele etme ve mağdur olmuş bir ailenin çocuğu olan Altın Kökül'ün istediği kadın ile evlenmek için çıktığı uzun ve mücadelelerle dolu yolculuk anlatılmaktadır. Destanın Kırgızistan El Yazmaları

Arşivinde bulunan bir tek varyantı mevcuttur. Cumagul Noruzbayev varyantına göre destanın Konusu şu şekildedir (Çelebi, 2007):

Karmış adlı bir adamın Eşimkul ve Köçörbay adlı iki oğlu vardır. Çocuklardan Eşimkul, Zuura adlı bir kadınla evlenir ve hiç çocuğu olmaz; Köçörbay ise üç kadınla evlenir ve altı oğlu olur. Eşimkul kardeşi Köçörbay'a her seferinde yardım edermiş ancak Köçörbay yardımsever bir insan değişmiş. Bir gün Eşimkul, çocuğu olmadığı için Köçörbay'dan bir oğlunu ister ancak Köçörbay onunla alay ederek olumsuz cevap verir. Eşimkul da kardeşine beddua ederek eşi Zuura ile bölgeden uzaklaşarak Çin'e doğru yola çıkar. Yolda bir divane ile karşılaşılır. Divane onları çocuk sahibi yapacağını söyleyerek kandırır ve hizmetine alır. Divanenin kendilerini kandırdığını anlarlar ve yine yola çıkarak bir bakşıya giderler. Bakşı da divane gibi onlara yalan söyler. Yine oradan uzaklaşırken yolda ihtiyar birine rastlar. İhtiyar onlara derviş veya veli olmadığını, hastalara ilaç ile yardım eden bir hekim olduğunu söyler. Hekim Zuura'ya ilaç verir ve Zuura hamile kalır. Zamanı gelince hekim doğumu yaptırır ve bir erkek çocukları olur. Eşimkul ve Zuura çocuğun adını Altın Kökül Genç Aydar koyarlar. Çocukları ile köylerine geri dönerler. Çocuğun güzelliğini görmek isteyenler yanlarında çeşitli hayvanlar ve hediyeler getirirler. Böylece Eşimkul zengin olur. Altın Kökül büyüüp güçlü bir yiğit olur. Bir gün Altın Kökül, yolda bir ihtiyara rastlar ve ihtiyar ona Türkistan'da güçlü erler olduğunu, bu erleri kim yenerse oranın hanı Temirkan'ın güzel kızı Aruuke ile evlenebileceğini söyler. Bunun üzerine Altın Kökül yola çıkar. Yolda Kan İçici Karaç ile karşılaşır ve onu öldürür. Bunu duyan Temirkan, Altın Kökül'ün üzerine on iki but yiyen devi gönderir. Altın Kökül onu da öldürerek Temirkan'dan Aruuke'yi ister. Aruuke'yi alan Altın Kökül köyüne döner ve orada anne ve babasıyla yaşar.

#### **1.5.7.8. Kız Darıyka**

Kız Darıyka Destanının kahramanı, Darıyka adlı yiğit bir kadındır. Destanda Darıyka'nın obasına han olmasından sonra Hz. Ali ile evlenmesi anlatılır. Destanın sekiz varyantı bulunmaktadır. Bunlar, Karamoldo Orozov, Kankeldiev Maamıt, Kadirakun Cantayev, Camaş Sokubaşev, Kadirkul Alimanov, Mamacan Sopuyev,

Kayır Mukaşeva ve Kaçkamak Salıbayev varyantlarıdır. Kadırkul Alimanov varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Orozova, Akmataliyev, 2010):

Kırgız-Kıpçakların Katıran adlı bir hanı vardır. Bu han çok yaşlandıktan sonra bir gün bir kızı olur. Kıza Darıyka ismini koyarlar. Darıyka, büyüdükçe güçlü bir bahadır ve pehlivan olur. Hiç kimse Darıyka'yı güreşte yenemez. Katıran çok yaşlandığını söyleyerek halkından da onay alarak yerine Darıyka'nın geçmesini ister. Halk da bunu kabul eder ve Darıyka, babasının yerine geçer. Babası Darıykanın evlenmesini ister ancak Darıyka kendisini güreşte yenebilecek bir yiğitle evlenmek istediğini söyler. Bir zaman sonra Katıran ölür. Bu sırada Darıyka'nın şöhreti dünyaya yayılır ve Darıyka "kaplan" adıyla anılmaya başlar. Kız Darıyka çevre ülkelere mektup gönderir ve bahadırlara güreş ile meydan okur. Kendisini yenen ile evleneceğini; yenemeyeni ise öldüreceğini söyler. Mektup Arabistan'a da ulaşır. Hz. Muhammet mektubu alır ve Hz. Ali bu meydan okumayı kabul eder. Hz. Ali, Hz. Muhammet'ten izin alarak Kırgız ülkesine giderek Darıyka ile güreşmek ister. İlk güreşte yenilmezler ancak ikinci güreşte Hz. Ali, Darıyka'yı yener ve onunla evlenir ve Kıpçakların lideri olur. İkisi birlikte Semerkant'ta yaşarlar. Darıyka hamile kalır. Hz. Muhammet bir gün Hz. Ali'yi Arabistan'a geri çağırır ve Hz. Ali de geri dönmek üzere hazırlanır. Hz. Ali yola çıkmadan önce Darıyka'ya çocuğun adını Şaysılda koymasını ister ve çocuğa vermek üzere bir kılıç bırakır. Büyüdüğünde Şaysılda'yı Arabistan'a göndermesini isteyerek yola çıkar. Darıyka babasının kim olduğunu Şaysılda'dan saklar ama yaşlı bir kadın bir gün Şaysılda'ya babasının Hz. Ali ve şimdi Arabistan'da olduğunu söyler. Bunu öğrendikten sonra annesiyle konuşur ve Arabistan'a gitmek istediğini söyler. Darıyka ona babasının emaneti olan kılıcı verir ve Şaysılda yola çıkar. Medine'ye vardığında bir grup çocuğun güreştiğini görür ve onlarla güreşmek için izin ister. Şaysılda izin verenin babası, güreşenlerin de kardeşleri olduğunu bilmez. Şaysılda önce Hasan sonra da Hüseyin ile güreşerek onları yener. Bunun üzerine çocuğun oğlu olduğunu bilmeyen Hz. Ali çocuğu güreşe davet eder ancak Şaysılda'yı yenemez. Şaysılda, annesinin ünlü pehlivan Darıyka olduğunu ve kendisiyle baş edemeyeceğini söyler. Bunun üzerine Hz. Ali onun oğlu olduğunu anlar ve ona babası olduğunu söyler. Şaysılda ise babası ve ağabeylerine el kaldırmanın utancı ile oradan kaçar. Allah'tan yeri yarmasını ve kendisini toprağın

saklamasını ister. Kaçarken bir mağara görür ve Şaysılda mağaraya girdikten sonra yer yarılar ve onu içine alır. Bu olayın üzerine Hz. Ali ve Arap halkı çok üzülür. Kız Darıyka da bu haberi aldıktan sonra çok üzülür ve oğluna sembolik bir mezar yaptırır ve mezarın başında ölür. Bir zaman sonra da Hz. Ali aynı şekilde bu kedere dayanamayarak ölür.

### **1.5.7.9. Kococaş**

Kococaş Destanı Kırgız destanları içinde, insan ve iyeler arasındaki mücadelenin anlatıldığı bir destandır. İnsanoğlunun kutsal ruhlar arasındaki mücadele ve sürdürülen bir kan davası destanın özünü teşkil eder. Destanda halkını kıtlıktan kurtaran bir avcı olan Kococaş'ın avcılığa olan aşırı düşkünlüğü ve bu düşkünlüğü sonucunda ölümü ve oğlunun oç alma konusu işlenir. Destanın Alımkul Üsonbaev ve Sulayman Konakbaev'in Talas'ta ve Tölömüş Ceentaev'in Isık Köl'de olmak üzere üç varyantı mevcuttur. Alımkul Üsonbaev varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, Kırbaşev, 2007):

Kıtay boyundan bir yiğit olan Kococaş iyi bir avcıdır ve halkını avladığı hayvanlar ile doyurmaktadır. Halk kendisine büyük bir hürmet göstermektedir. Bir gün Karakoco adlı bir bey, kızı Zuleyka'nın eşini seçmesi için bir toy düzenler ve etraftaki yiğitleri bu toya davet eder. Kococaş da bu toya davetlidir ama dağlarda av peşinde olduğu için toydan haberdar olmaz. Zuleyka da gelen adaylara bakarak kendisine eş seçecektir ancak gelen hiç kimseyi beğenmez. Kococaş köyüne geri döndüğünde köylüler durumu anlatır ve o da Zuleyka'yı görmeye gider. Kococaş'ı gören Zuleyka onunla evlenmek ister, babasına haber verir ve Zuleyka ile Kococaş evlenerek Kococaş'ın köyüne giderler. Kococaş artık ava çıkmaz olmuş ve tüm vaktini eşiyile geçirmeye başlar. Köylüler bu durumdan rahatsız olurlar. Bir gün Kococaş rüyasında Ala Too'da bir keçi sürüsünü avlamaya gittiğini, tüm keçileri öldürdüğünü ama o avlaktan geri dönemediğini görür. Bu rüyayı üç kere görmesi üzerine rüyasını Zuleyka'ya anlatır. Zuleyka da onun av peşinde öleceğine kanaat getirir. Bunu Kococaş'a söyler. Kococaş rüyayı bir de bir aksakallıya anlatır ve yorumlamasını ister. Aksakallı rüyada kötü bir şey olmadığını Zuleyka'nın onu evde tutmak için rüyayı kötü yorumladığını söyler. Bu sırada Sur Eçki adlı bir Kayberen'den yani orman iyесinden bahsedilir. Sur Eçki, keçi kılığında görünen bir

Kayberendir. Sur Eçki de Kococaş adlı Kıtaylardan bir yiğidin gelip bütün ailesini avladığını görür. Sur Eçki de durumu Alabaş adlı kocasına söyler ama Alabaş oralı olmaz.

Kococaş avlanma isteğini durduramaz ve bir gece Zuleyka'ya haber vermeden ava gitmek üzere hazırlanır. Zuleyka engellemek ister ama başaramaz. Kococaş Ala Too'da Sur Eçki'nin kocası Alabaş ve iki oğlağını öldürür. Sur Eçki ona lanet ederek oradan uzaklaşır. Kococaş avladıkları ile köyüne döner ve bir kışı geçirir. Daha sonra Sur Eçki'yi avlamak üzere tekrar yola çıkar. Sur Eçki'yi uzun süre kovalar. Bu sırada Zuleyka, Kococaş'ın dönmesini sağlamak üzere arkasından gider, onu bulur, ikna etmeye çalışır ama avdan vaz geçiremez. Kococaş yine Sur Eçki'yi uzunca bir süre kovalar. Sur Eçki ona lanet eder ve Tanrı duasını kabul eder. Kococaş'ın üzerinde bulunduğu kaya göğe yükselir ve hiçbir şekilde inilemez duruma gelir. Kococaş orada tek başına kalır. Babası bu durumu rüyasında görür ve köylüleri de çağırarak oğluna yardım etmeye gider ancak kimse onu bulunduğu kayadan kurtaramaz. Zuleyka bu sırada altı aylık hamiledir ve o da oraya gitmiştir. Orada ölüp kalacağını anlayan Kococaş, Zuleyka'ya çocuk kız olursa Kanış, erkek olursa Moldocaş koymasını vasiyet eder ve oradan atlayarak ölür.

Aradan bir zaman geçer ve Zuleyka bir erkek çocuk doğurur adını da vasiyetteki gibi Moldocaş koyar. Moldocaş büyüyüp bir yiğit olunca babasının aslında kim olduğunu öğrenir ve onun kemiklerini bulup öcünü almak üzere o da yola çıkar. Babasını bulur onu kefenleyip gömer ve Sur Eçki'yi öldürmek üzere onu yakalar. Sur Eçki de kendisinin Kayberen olduğunu serbest bırakırsa kızı ile evlenebileceğini söyler ve Moldocaş'u bir mağaraya götürür. Moldocaş burada Sur Eçki'nin kızını görür ve onu alarak köyüne döner. Sur Eçki'nin kızıyla evlenir ve köyde yaşarlar.

### **1.5.7.10. Kozuke ve Bayan**

Kozuke ve Bayan Destanı, lirik epik bir destandır. Destanda sonu ölümle biten bir aşk konu edinilir. Destanda, beşik kertmesi olan iki sevgilinin kavuşamamaları ve ölümleri işlenmiştir. Kozuke ve Bayan Destanı'nın Barpı Alıkulov tarafından söylenen bir nüshası vardır. Barpı Alıkulov'un anlatması kızı

tarafından yazıya aktarılmıştır. Barpı Alıkulov varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, v.d., 2007):

Karabay ve Sarıbay isimlerinde iki arkadaş yaşarmış. Karabay ve Sarıbay zengin birer bey imiş. Bir zaman sonra Karabay'ın oğlu olur ve adını Kozuke koyar, Sarıbay'ın ise kızı olur ve adını Bayan koyar. Bu iki dost çocuklarını beşik kertmesi ilan ederler. Bir zaman sonra Karabay ölür ve Sarıbay da verdiği sözden dönerek kızını Kozuke'ye vermekten vazgeçer. Kozuke büyüüp erlik çağına ulaşınca kendisinin bir beşik kertmesi olduğunu öğrenir. Onun kim ve nerede olduğunu öğrendikten sonra yola çıkar. Sarıbay'ın yaşadığı köye gelerek kimliğini gizler ve Sarıbay'ın çobanı olarak onun yanında çalışmaya başlar. Bu sırada Bayan hakkında bilgi toplar. Sarıbay ve karısı ise Bayan'ı Godolkul adlı bir kişiye vermeye karar verir. Anar adlı bir genç kadın, Kozuke'nin Bayan'ın beşik kertmesi olduğunu anlar ve durumu Bayan'a anlatır. Kozuke de Godolkul ile Bayan'ın evleneceğini öğrenince Bayan'a haber gönderir ve kendisiyle buluşmasını ister. Godolkul bir şekilde bu durumdan haberdar olunca Kozuke'yi öldürür. Bayan ise Kozuke'nin öldüğünü öğreince Godolkul'dan intikam almak ister. Kendisiyle evleneceğini ancak bir göle beraber giderek onunla yıkanmak istediğini söyler. Daha sonra Godolkul'un gölün daha da derin yerlerine gitmesini ister. Godolkul da gölde boğularak ölür. Daha sonra Bayan da aynı gölde intihar eder ve boğularak ölür.

#### **1.5.7.11. Kurmanbek Destanı**

Kurmanbek destanı, Kırgız sahasındaki devamlılık arz eden destanlardandır. Teyitbek, oğlu Kurmanbek ve Kurmanbek'in oğlu Seyitbek'in anlatıldığı bu devamlılığın ilk halkası Kurmanbek destanıdır. Destanın farklı varyantları vardır. Bunlar, Moldobasan Muslumankulov varyantı, Şamşı Komuzçu varyantı, Sagınbek Dıykanbayev varyantı ve Kalık Akiyev varyantıdır. Destanda temel olarak baba-oğul çatışması ve Kırgız-Kalmuk savaşı işlenmiştir. Kalık Akiyev varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Mukasov, 2013a):

Kırgız ve Kıpçakların Teyitbek adında bir hanı vardır. Teyitbek'in bir oğlu olur ve adını Kurmanbek koyar. Kurmanbek, Kırgızların eskiden beri düşmanları olan Kalmuklar ile savaşarak onları vergiye bağlar. Teyitbek, Kurmanbek'in



Kırgızlar arasından bir kız alarak evlenmesini istemesine rağmen Kurmanbek, Afgan Hanı Bakbur'un kızı Kanışay ile evlenir. Bu evlilikten sonra babası Teyitbek ile araları bozulur ve Turfan şehrinde yaşamaya başlar. Kurmanbek'in Seyitbek adında bir oğlu olur. Daha sonra Kurmanbek Kalmuklar ile tekrar savaşmak ister ve babasından Teltoru adlı atını ister ancak babası kendi sözünü dinlemeyip Kırgız, Kıpçak halklarından başka bir halktan kızla evlendiği için atını vermez. Kırk yiğidi de bu olaydan dolayı Kurmanbek'in yanında olmaz ve Kurmanbek tek başına savaşmaya gider. Kurmanbek yaralanır ve onu dostu Akkan bulur. Kurmanbek oğlu Seyitbek'i Akkan'a emanet eder ve ölür. Kurmanbek'in ölümünü duyan eşi Kanışay da intihar eder ve Akkan da Seyitbek'i alarak onu yetiştirir.

### **1.5.7.12. Manas**

Kırgız destancılık geleneği içinde önemli bir yere sahip olan Manas Destanı, hem Kırgız, hem Türk dünyası halk edebiyatlarında hem de dünya edebiyatı içinde değerli bir destandır. Dünyanın en hacimli destanı olmasının yanı sıra Kırgız Türklerinde kutsal niteliklere sahip bir destandır. Türk Dünyası halk edebiyatları arasında ise yine Kırgız Türklerinin örfleri, âdetleri, gelenekleri, yaşantıları, sosyal ve kültürel yapıları, devlet sistemleri, gibi pek çok hususta bilgiler vermesi açısından da ön plana çıkar. Destan, Kırgızlar Türklerinin ünlü kahramanı Manas'ın, yurduunu koruyup gözetmesini anlatan epik karakterli bir destandı. Sagınbay Orozbakoğlu varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Musayev, Akmataliyev, 2007):

Cakıp Han, çok varlıklı bölgesinde sözü geçen birisidir. Ancak Cakıp Han'ın soyunu devam ettireceği bir çocuğu yoktur. Cakıp Han bu sebeple gece gündüz ağlar, bir gün Cakıp'ın eşleri ona toy düzenleyip çokça mal dağıtması gerektiğini böylece çocuğu olacağını söylerler. Bunun üzerine biraz isteksiz de olsa sonradan bu fikre sıcak bakan Cakıp Han söylenenleri yapar ve iki yıl sonra eşi Çıyırdı hamile kalır. Doğum vakti gelince büyük acılar çekerek bir erkek çocuk doğurur.

Cakıp Han büyük bir toy düzenler, bu toya Kırgız, Kazak, Katagan, Özbek, Oğuz, Moğol halklarının yanı sıra Kalmuk ve Çin'den de misafirler gelir. Çok büyük yarışlar, güreşler olur. Toy sonunda Cakıp Han, çocuğuna ad koyulması için tüm

halkların ulularını toplar. Ancak hiç kimse çocuğa bir ad koyamaz. Daha sonra bir derviş çıkagelir ve çocuğa Manas adını koyduğunu söyler. Manas büyüüp bir yiğit olduğunda obasındaki herkese eziyet eder. Ailesi de yetişmesi için onu çoban yapar. Bir gün kuzuyu kapan bir kurdun arkasından gider bir mağaraya geldiğinde orada kırk eren görür, erenler ona İslamiyet'e gelmesini Müslüman olmasını söyler ve Manas Müslüman olur. Manas çobanlıktan dönerken babasıyla birlikte Kalmukların saldırısına uğrar. Manas Kalmuklardan birini öldürür. Daha sonra namı yayılır ve düşman Manas'ı esir etmek ister. Bunun üzerine Cakıp Han diğer Kırgızları ve Kazakları toplar ve bir ordu kurar. Manas ordular ile Kalmuklara saldırır. Manas, Kalmukları Altaylara kadar sürerek büyük bir zafer kazanır.

Manas'ın şanını duyan Çin Hanı Esenkan, Manas'ı araştırmaları için bir kervan gönderir. Manas o kervanı da yağmalar. Cakıp Han çocukluğunda sürülerek yurdundan uzaklaşmıştır ve bir gün kardeşi Bay ile karşılaşır ve onun kardeşi olduğunu öğrenir. Cakıp Han ve kardeşi Bay, Kalmuk ve Çinlilere karşı mücadele etmeye karar verirler. Manas'ın başında olduğu ordu, Neskara'nın ordularını yener ve Manas halk arasında daha da sevmeye başlar. Bu savaştan sonra Manas ve orduları pek çok sefere çıkarlar. Manas, Alevke Han'ı, Şooruk'u ve başka düşmanlarını da yavaş yavaş yenerek yurdunu güçlendirir. Bu esnada Kalmuklardan Almambet adlı bir yiğit ile dost olur, Manas'ın bu şekilde dost olduğu kırk yiğidi olur ve artık Manas bölgede güçlü bir han olarak bilinir. İyice güçlenen Manas'ın üzerine Kalmuk Han'ı Konurbay saldırıya geçer. Manas, orduları ve kırk yiğidi Kalmuklar ve Konurbay ile uzun süre mücadele ederler. Savaş meydanlarında çok yara alan Manas, bir oğlu olacağını öğrenir ve eşi Kanıkey'in yanına gider. Oğluna Semetey adının koyulmasını, on iki yaşına kadar anne ve babasının kim olduğunu bilmemesini, on iki yaşında olanların anlatılmasını, kendisinin bir yiğit olarak yetiştirilmesini vasiyet eder. Daha sonra aldığı yaralar sebebiyle Manas ölür, Kanıkey kendisine bir türbe yaptırır ve tüm sevenleri eşliğinde Manas o türbeye gömülür.

### **1.5.7.13. Mendirman**

Mendirman destanı Kırgız – Kalmuk mücadelelerini temele almış bir destan olsa da aile için ayrışmaların da işlendiği küçük destanlar içine giren bir destandır.

Destanın iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Şapak İrismendeyev'den derlenen nüsha ve diğeri ise Kaydu adlı bir ihtiyardan derlenen nüshadır. Şağak İrismendeyev varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, Caynakova, 2009):

Kırgız hanı Adık Han'ın dokuz oğlu vardır. Eşlerinden birinin tek oğlunun adı ise Mendirman'dır. Kardeşleri Mendirman'ı istemez ve öldürmek isterler. Mendirman'ın en büyük ağabeyi Asıl, bu durumu Mendirman'a söyler ve Mendirman da eşi Kanış'ı alarak uzun bir yolculuk yaparak Adıl Han'ın yurduna ulaşır. Adıl Han'a bağlılığını bildirir ve Adıl Han da onu hizmetine alarak iyi birisi olursa oğlu; kötü birisi olursa kölesi yapacağını söyler. Mendirman, uzun süre Adıl Han'ın huzurunda çalışarak halkın sevgisini kazanır. Bir gün bir büyücü Adıl Han'a Mendirman'ın eşi Kanış'ı anlatarak onunla evlenmesini söyler. Büyücü kadın Kanış'ın da aklını çelerek ikisini evlendirmeye çalışır. Aradan on yıl geçmesine rağmen ikisi evlenemez ve Adıl Han, Kanış'ın konu hakkında düşüncelerini öğrenmek üzere bir elçi gönderir. Kanış, kocası hakkında yalanlar söyleyerek Adıl Han ile evlenmek istediğini söyler. Bunun üzerine Adıl Han, Mendirman'ı uzun ve tehlikeli bir yolculuğa göndermeye karar verir. Mendirman, Adıl ve Kanış'ın evlenme niyetinde olduğunu anlar ve bu haksızlık karşısında Adıl Han'a sitem eder. Adıl Han bu durumdan pişman olur ve durumun sorumlusu olan büyücü kadını ve Mendirman hakkında yalanlar söyleyen Kanış'ı öldürtür. Adıl Han daha sonra kızı Bilerik ile Mendirman'ı evlendirerek tahtını ona bırakır. Vatanını özleyen Mendirman, Adıl Han'dan yurduna dönmek için izin ister. Yanında askerler alarak yurdunu işgal eden Kalmuklar ile savaşarak göç etmiş olan Kırgızları tekrar yurtlarına yerleştirir. Kendisine yardım etmiş olan ağabeyi Asıl'ı buraya han olarak bırakır ve Kalmuklara tekrar sefer düzenleyerek tüm düşmanlarını mağlup eder.

#### **1.5.7.14. Munduk ve Zarlık**

“Kırgızlar arasında Munduk ve Zarlık sözlü olarak yayılmıştır. Kitap olarak ise XIX yüzyılın sonunda XX yüzyılın başında Ufa, Orenburg, Kazan şehirlerinde kitap olarak basılır” (Akmataliyev v.d., 2007: 189). Bunun yanında “K. Salibayev, Bübü Baysınavai Nürdöolet Samsaliev, Muratlı Kurenkeev, Ümet Moldo, Barpı Alıkulov, K. Salibaev'den yazılmış nüshaları da vardır” (Kaya, 2015: 184). Destan,

Zarlık adındaki bir yiğidin maceralarını anlatmaktadır. Barpı Alıkulov varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, v.d., 2007):

Nogayların hanı olan Çançarkan, çocuğu olsun diye altmış eş almış ancak hiç çocuğu olmamıştır. Çançarkan ve vezirleri bir toy düzenler ve halka “Han’ın çocuk doğurması için kefaletle kız alacağını” duyururlar. Cobdur adlı fakir bir ihtiyarın Kançayım adlı kızı varmış. Haberi duyan Kançayım babasına Han’a haber vermesini kendisinin ona çocuk doğurabilecek olduğunu söylemesini ve çok mihr istemesini söyler. Babası dediğini yapar ve kızı Han ile evlenir. Çançarkan Kançayım ile evlenir ve daha sonra onu önceden evlenmiş olduğu altmış karısı ile bir kaleye kapatır. Bir vakit sonra Kançayım hamile kalır ve Çançarkan bir gün ava gider. Bu sırada Kançayım’ın doğumu iyice yaklaşır. Altmış eski eş Kançayım’ı kıskanır. Büyücü Mastan adlı bir kadın ise onlar için çocukları belli bir altın karşılığında öldürebileceğini söyler. Doğum vakti gelince Mastan Kançayım’ın ikiz çocuklarını alır ve yerlerine birer köpek yavrusu koyar. Çocuklara ise Munduk ve Zarlık isimlerini vererek onları nehre atar. Hayvanların koruyucusu olan Kayıp, bu çocuklara sahip çıkar ve onları yetiştirir. Daha sonra Han rüyasında bir erkek çocuk görür. Han’ın altmış karısı bu rüyayı Mastan’a anlatır, Mastan da o çocukların Han’ın çocukları olduğunu söyler. Mastan Munduk ve Zarlık’ın yanına giderek onları kandırarak öldürmek üzere Zarlık’ı Külmöskan adlı yere gitmeye ikna eder. Zarlık burada Karadev adlı bir canavar ile savaşıyor ve onu öldürür. Daha sonra Mastan yine onları kandırmak üzere Zılay Dağ denilen bir yere gönderir. Bu dağda her şeyi gösteren sihirli bir aynayı vardır ve Zarlık bu aynayı almak için Zılay Dağ’a gider. Zarlık bu dağda ölmek üzereyken kardeşi Munduk onu kurtarır. Munduk ve Zarlık, sihirli aynayı aldıktan sonra anne, babalarının kim olduğunu Mastan’ın ve altmış üvey annelerinin ne kadar kötü kalpli olduklarını öğrenirler. Babaları Çançarkan ve anneleri Kançayım’a kavuşurlar. Gerçekleri öğrenen Çançarkan da Mastan ve altmış üvey anneyi öldürtür.

### **1.5.7.15. Seyitbek Destanı**

Seyitbek destanı, Kurmanbek destanının devamı ve “Teyitbek – Kurmanbek - Seyitbek trilogyasının” (Köse, 2000: 18) sonuncusudur. Destanın iki varyantı vardır. Bunlar Oruzbay Urmanbetov varyantı ve Nurdin Adiyev varyantlarıdır.

Destanda temel olarak Kurmanbek'in ölümünden sonra oğlu Seyitbek'in Kalmuklardan babasının öcünü alması işlenmektedir. Oruzbey Urmambetov varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Mukasov, 2013b):

Seyitbek destanı Kurmbanbek destanın kaldığı yerden devam eder. Kurmanbek'in yoldaşı Akkan, Seyitbek'i kendi öz evlatlarından ayrı tutmadan yetiştirir. Kurmanbek'in kırk yiğidinden birisi olan ve ona ihanet eden Zayırbek bir gün Seyitbek ile karşılaşır ve ona babasından bahseder. Akkan da babasının öcünü alması gerektiğini söyler. Yiğit olarak yetişen Seyitbek ve Zayırbek, Kalmuklar tarafından vergiye bağlanmış olan yurduna gider ve bir ordu kurarak Kalmuk kağanı Dölön Han'ı savaşta öldürür. Daha sonra Kalmuklar ve Kırgızlar arasındaki savaşı bitirerek iki halka barış getirir. Seyitbek de Möl hatun ile evlenir ve Şırdakbek adında bir çocuğu olur.

#### **1.5.7.16. Şırdakbek**

Kırgız destancılık geleneği içinde baba-oğul-torun ilişkisinin anlatıldığı bir süreç gösteren destanlar mevcuttur. Şırdakbek Destanı da böyle bir destandır. Kurmanbek Destanı ile başlayıp Seyitbek Destanı ile devam eden dizinin son halkası da Şırdakbek Destanıdır. Şırdakbek Seyitbek'in oğludur ve Seyitbek'ten sonrasını anlatır.

“Destanın dört eş metni vardır ve mensur olarak anlatılır. Destanı, A. Vişnegorsky, Eşkoco adlı ilçede derleyip yayınlamıştır. I. Abdurahmanov tarafından derlenen metinde olay, Kokon'da değil, Narın bölgesinde geçer. Cancigit Kazakbayev, Ömükeev Abdı'dan derlediği metni, İlimler Akademisi'nin El Yazmalar Vakfına teslim etmiştir” (Kaya, 2015: 237).

Togolok Moldo varyantına göre destanın konusu şu şekildedir (Akmataliyev, v.d., 2007):

Kıpçakların Eşimkan neslinden gelen Şırdakbek'in büyük dedesi Teyitbek, dedesi Kurmanbek, babası Seyitbektir. Seyitbek'in eşi Möl, Şırdakbek'e hamile kalır. Şırdakbek doğar. Şırdakbek sekiz yaşında iken babası Seyitbek ölür, bir yıl sonra da Şırdakbek'in annesi Möl ölür. Yetim ve öksüz kalan Şırdakbek'in yurdu

Kalmuklar tarafından ele geçirilir. On beş yaşında iken rüyasına bir ihtiyar girer ve ona Boz Corgo adlı bir atı bulup bahadırılık yaparak yurdunu geri alması gerektiğini söyler. Şırdakbek Boz Corgo'yu ele geçirerek zenginleşir ve etrafında insanlar toplanmaya başlar. Bu vakitten sonra ise Kalmuklar ile mücadele etmeye başlar. Daha sonra tüm yurdunun idaresini tekrar ele alır ve Kırgızlara Han olur. Bir gün Şırdakbek'in karısı, Kalmuk hanlarından Çagay Han ile haberleşerek Seyitbek'i yenersen kendisinin onun eşi olacağını söyler ve Seyitbek'i nasıl yenmesi gerektiğini anlatır. Çagay Han da Seyitbek'in karısının dediklerini yaparak Seyitbek'in kalesini kuşatır. Şırdakbek'in karısı kaleden çıkarak Çagay Han'a gider. Çagay Han ise Şırdakbek'in karısının ihanetinden rahatsız olur. Kadını horlar ve ona eziyet eder. Daha sonra Çagay Han, kadını halk içinde ibret için öldürtür. Çagay Han, Şırdakbek'e elçi göndererek karısının yaptıklarını anlatır ve onu cezalandırdığını söyler. Böylece Şırdakbek ile Çagay Han dost olur. Şırdakbek uzunca bir süre evlenmeden yaşar. Çagay Han, Şırdakbek'e Alıpbek adlı bir beyin kızı ile evlenmesini önerir. Kız Mıskal adlı kızın mihr bedeli ödenir ve Şırdakbek, Kız Mıskal ile evlenir.

## 2. BÖLÜM POZİTİF HUKUK VE HALK HUKUKU

### 2.1. Hukukun Kaynakları

İnsan topluluklarından oluşan sosyal yapılar, bir arada yaşamalarını birtakım kurallar çerçevesinde sınırlandırmış ve bu kurallar bütünü içinde yaşamlarını düzenleme yoluna gitmişlerdir. Genelde “hukuk” olarak adlandırılan özelde ise sosyal yapıların kültürlerine göre değişik şekillerde adlandırdığı bu kurallar bütünü, sosyal yaşam içinden doğarak gelişmiş/geliştirilmiştir. Kelime anlamı olarak kaynak, bir şeyin ilk çıkış yeri anlamına gelir. Her kültürel yapının bu kurallar bütünü olan hukuk da kültürlerin farklılıklarına göre ortaya çıkış açısından farklılıklar gösterebilmektedir.

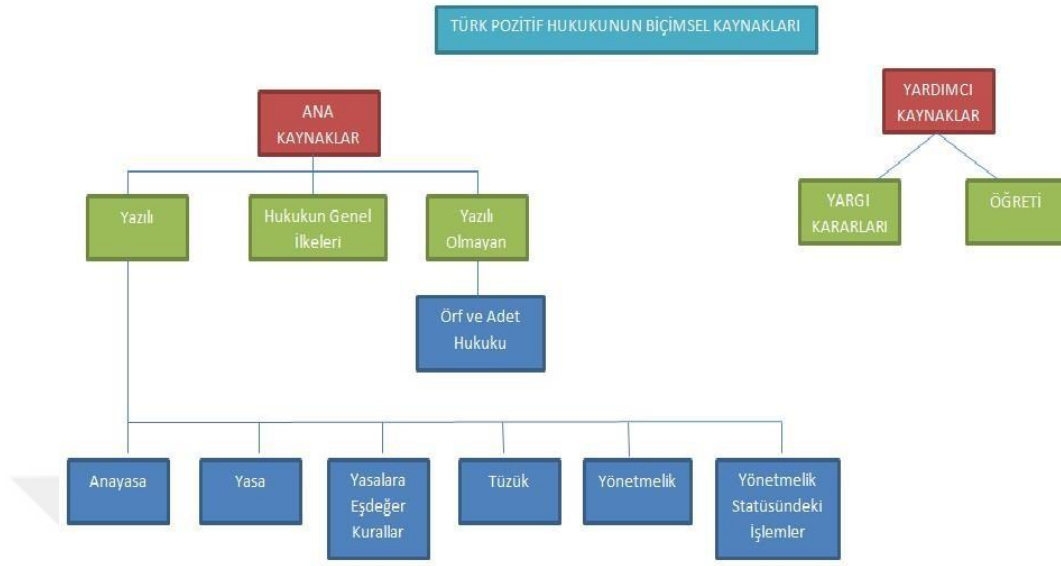
Dünya hukuk tarihi ile ilgili olarak bilinen ilk yazılı yasalar Babil Devletine aittir. Tarihte *Hammurabi Kanunları* olarak bilinen bu hukuk yasaları, bilinen ilk yazılı hukuk metinleridir. Daha sonra ise Roma hukuku 21. yüzyıldaki hukukî yapıları da etkilemiş olan ilk sistematik hukuk metinleridir. Dünya hukuk tarihinde ise ilk anayasa olarak kabul edilen metin İngiliz Krallığı tarafından çıkarılmış olan *Magna Carta* adlı belgedir.

“15 Haziran 1215 günü İngiliz kralı John tarafından çıkartılan Magna Carta veya Hürriyetlerin Büyük Fermanı ‘Great Charter of Liberties’, günümüze kadar geçen 750 yıllık süre içinde İngilizler için olan öneminden hiç kaybetmediği gibi, zamanla değişik anlamlar elde etmiş, canlılığını koruyabilmiş ve yalnız Anglo - sakson dünyası için değil, bütün hür dünya için önem taşıyan değerli bir belge niteliğini de kazanmıştır” (İlal, 1968: 210).

Çalışmanın “Hukuk Tarihi” başlığında dünyadaki hukuk çalışmaları hakkında detaylı bilgiler verilecektir, bu kısımda modern/yazılı hukuk kavramının ortaya çıkış noktaları/kaynakları belirtilecektir.

Türk Pozitif Hukukunun temel kaynakları Ömer Anayurt tarafından şu şekilde belirtilmiştir.<sup>16</sup>

<sup>16</sup> Ömer Anayurt, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2009: 177.



Tablo 3. Türk Pozitif Hukukunun Kaynakları

### 2.1.1. Ana Kaynaklar

Hukukun beslendiği temel kaynaklardır. Bu kaynaklar, yazılı ve yazılı olmayan kaynaklardan oluşmaktadır. “Yazılı kaynaklar, devletin yetkili organ ve makamlarınca yapılarak yürürlüğe konulan hukuk kurallarıdır” (Anayurt, 2009: 177). Yazılı kaynaklar, anayasa, yasalar, uluslararası antlaşmalar, tüzükler ve yönetmeliklerden oluşmaktadır. Yazılı olmayan kaynaklar ise örf ve âdetlerdir.

#### 2.1.1.1. Anayasa

Anayasa, bir devletin kuruluşunun, temel işleyiş prensiplerinin, devleti oluşturan organların birbirleriyle olan ilişki, görev ve sorumluluklarının ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin düzenlendiği temel kurallar bütünüdür. Anayasa, diğer tüm yasaların oluşma prensiplerini de düzenlediği için en üstün yasa özelliğindedir. “Bu açıdan, anayasa devletin adeta kimlik belgesidir” (Anayurt, 2009: 177).

#### 2.1.1.2. Yasalar

“Türk Hukukunda yasa, TBMM tarafından, Anayasadaki ve TBMM İç Tüzüğü’nde gösterilen şekil ve kurallara uyularak yapılan ve yasa adı altında çıkartılan her metin genel, objektif, kişilik dışı, sürekli olup olmadığına



bakılmaksızın yasa adını alır” (Anayurt, 2009: 180). Yasalar yaptırım gücü anayasa arından en güçlü olan kurallardır. “Normlar hiyerarşisinde Anayasadan sonra gelen hukuk kaynağı kanunlardır” (Dursun, 2016: 25). Yasalar, yasama organı tarafından anayasal kurallar çerçevesinde meydana getirilen hukuk kurallarıdır.

### **2.1.1.3. Uluslararası Antlaşmalar**

Uluslararası antlaşmalar, bağımsız olarak tanınan devletlerin birbirleri arasında yaptığı antlaşmalardır. Devletlerarası antlaşmalar, 21. yüzyılda belirli ölçüde kısıtlanmıştır. Devletlerin uluslararası kamuoyunda sınırsız hareket etmesinin önüne geçmek adına 1969’da Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi oluşturulmuştur. Bu sözleşme uyarınca bazı kurallar belirlenmiştir. “1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’yle uluslararası hukuk literatürüne ‘jus cogens’ olarak iyice yerleşen bu tip kurallar Türkçe’de ‘buyruk kural’ ya da ‘amir hüküm’ olarak anılmaktadır” (Denk, 2001: 44).

Uluslararası antlaşmalar, uluslararası hukuk tarafından yetkilendirilmiş kişi veya kurumların, uluslararası hukuki kurallar çerçevesinde gerçekleştirdiği yazılı kurallardır. Bu yetki Türkiye Cumhuriyetinde Cumhurbaşkanı, Başbakan, Dışişleri Bakanı ve Bakanlar Kurulunca yetkilendirilmiş kişilere aittir. “Uluslararası andlaşmalar, iki veya daha fazla devlet tarafından akdedilmiş olan ve Türkiye’de Cumhurbaşkanının onayıyla Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe konulan ve Türk normlar hiyerarşisinde kural olarak kanun değerinde bulunan bağlayıcı hukuk kurallarıdır” (Gözler, 2008: 152). Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında da uluslararası antlaşmalar ile ilgili hüküm bulunmaktadır. “Bu anayasa ilkesi uyarınca, Türkiye Cumhuriyeti adına onaylanmış uluslararası antlaşmalar, Türk yasalarının bir parçası olmakta ve kanunları uygulamakla görevli organlarca ve mahkemelerce, Türk kanunları ile özdeş değerde sayılmaları gerekmektedir” (Aybay v.d., 2013: 106).

### **2.1.1.4. Tüzükler**

Tüzük, bir yasanın uygulamasını belirten kurallardır. “Tüzükler bir kanun uygulamasını göstermek ve emrettiği işleri belirtmek üzere, kanunlara aykırı olmamak ve Danıştay’ın incelemesinden geçirilmek şartıyla bakanlar kurulu tarafından çıkarılan yazılı hukuk kurallarıdır” (Gözler, 2008: 154). Tüzüklerin

incelenmesi noktasında, Danıştay bir yargı organı vasfıyla değil danışman göreviyle incelemesini gerçekleştirir. “Danıştay bu incelemeyi yargı organı olarak değil Bakanlar Kurulunun danışmanı sıfatıyla yapar” (Aybay v.d., 2013: 109). Tüzükler, yasaların çerçevesini belirtmesi açısından yazılı hukuk sistemlerinde bağlayıcı özelliği de olan önemli kaynaklardır.

#### **2.1.1.5. Yönetmelikler**

Yönetmelikler, kamu kuruluşlarının kendi çalışma kurallarını ilgili yasa ve tüzükler çerçevesinde düzenlediği yazılı kurallardır. “Başbakanlık, bakanlar ve kamu tüzel kişilerinin kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla çıkardıkları yazılı hukuk kurallarıdır” (Gözler, 2008: 156). Yönetmeliklerin anayasaya uygun olması gerekmektedir. Yönetmelikler normlar hiyerarşisinde Anayasa, Yasa ve Tüzükten sonra dördüncü sıradadır (Gözler, 2008: 143).

#### **2.1.1.6. Yazılı Olmayan Kaynaklar**

Hukuk, toplumsal işleyişin belli kurallar çerçevesinde yürümesini sağlayan kurallar bütünüdür. Toplumsal kurallar, hukuki açıdan sadece yazılı olanlar ile belirlenmez. Yazılı olmayan birtakım kurallar, toplumsal işlerlik ve uzlaşımın sağlanması amacıyla -yaptırım gücü açısından yazılı kurallar kadar olmasa da işletilmektedir. İşte yazılı olmayan ancak yazılı hukuk kurallarının yanında hüküm yetkisi bulunan bu kurallara pozitif hukukta Örf ve Âdet Hukuku adı verilir (Anayurt, 2009: 192).

##### **2.1.1.6.1. Örf ve Âdet Hukuku**

Örf ve Âdet Hukuku, belli bir yasama organı tarafından bilerek ve istenerek oluşturulmaz. Toplumların uzun yıllar boyunca uyguladığı davranış ve pratiklerin sonucunda ortaya çıkarlar. Örf ve âdetlere dayanan yapı, yazılı hukuk kurallarının işletildiği toplumlarda başvuru kaynağı olmuştur. Örf ve Âdetlerin hukuki başvuru kaynağı olarak işletiliş çerçevesi, Türkiye Cumhuriyeti Medeni Kanununda belirtilmiştir. Medeni Kanunun 1. maddesine göre “kanunda uygulanabilir bir hüküm

yoksa, hâkim örf ve âdet hukukuna göre (...) karar verir” (Aybay v.d., 2013: 115) şeklinde yasalaşmıştır.

Halk bilimi içinde sosyal normlar arasında örfler, törelerle birlikte yaptırım gücü en yüksek olan sosyal normlardandır. Osmanlı Hukuku içinde ise şer’i hukuktan sonra ikincil hukukî yapı örfî hukuktur. Ancak pozitif hukuk içinde örflerin gücünün en alt sıralarda olduğu görülmektedir. Pozitif hukuk bilimi özellikle de Fransız İhtilali ile birlikte daha sekülerleştikçe ileride tablo 6’da belirteceğimiz üzere göksel kaynaklı olan töre ve örflerin gücünün azaldığı düşünülebilir.

Bütün örf ve âdetler hukuki kural niteliğinde olmak zorunda değildir. Örflerin ve âdetlerin hukuki kaynak olarak kullanılabilmesi için üç unsura uygun olmaları gerekir. Bunlar; Maddî Unsur, Manevî Unsur ve Hukukî Unsurdur.

*Maddî Unsur (Maddî Öge, Süreklilik-Objektiflik, Eskiden Beri Sürekli Tekrar)*: Bir davranışın hukuka kaynaklık edebilmesi için, eskiden beri tekrar edilegelmiş olması gerekmektedir. “Halkın, belirli bir davranışa, bir süre istikrarlı bir biçimde aynı yönde uyması gerekmektedir” (Anayurt, 2009: 192). Yani bir davranışın tekrarlanır, yinelenir özellikte olması gerekmektedir. “Bu özelliği belirtmek için örf âdete *yapılageliş* de denilmektedir” (Aybay v.d., 2013: 116).

*Manevî Unsur (Ruhsal Öge, Psikolojik Unsur, Genel İnanç-Sübjektif Unsur)*: Manevî unsur, toplumun, örf ve âdete uyulması zorunluluğu olduğuna dair genel görüşüne dayanır. “Bir davranış kuralının örf ve âdet hukuku haline gelebilmesi için, bu davranış kuralına uyulmasının zorunlu olduğu yönünde yaygın inancın ya da kanâatin yerleşmesi gerekir” (Anayurt, 2009: 193). “Mecelle’nin 41’inci maddesinde ‘âdet ancak galip ... olduğunda muteber olur’ ifadesi zorunluluk inancını dile getirmektedir” (Gözler, 2008: 160-161). Manevî unsur, örf ve âdetin hukuk kaynağı olabilmesi için maddî unsurla birlikte süreklilik ve inanılabilirlik ilkelerini yerine getirmektedir. Yani, toplumsal genel kabuller içinde bir davranışın örfî olduğu inancı yaygın ise o davranış, yazılı hukuka kaynaklık edebilir nitelik taşır.

*Hukukî Unsur (Hukuksal Öge, Hukukîlik, Devlet Desteği)*: Bir örf ve âdet kuralının hukukî zeminde kullanılabilir nitelikte olabilmesi için ilk iki şartı

sağladıktan sonra hukukî yapı tarafından da tanınır nitelik taşıması gerekmektedir. Yani her *sürekli* ve *yaygın* örf ve âdet, yazılı hukuka kaynaklık etmek için yeterli değildir. Aynı zamanda bu şartları karşılayan örf ve âdetlerin bir erk tarafından da tanınır nitelikte olması gerekmektedir. “Sürekli tekrarlanan ve uyulması yönünde genel bir inanç oluşmuş davranışın basit örf ve adet kuralından çıkararak örf ve adet hukuku kuralı haline gelmesi için devlet tarafından yaptırıma bağlanmış olması yani hukuksal bir nitelik kazandırılmış olması gerekir” (Anayurt, 2009: 193). Bu noktada örf ve âdetlerin hukukî bir tanınırlığa sahip olması, yazılı hukukta belirlenmiştir. Örneğin Türk Ceza Kanunu örfi teamülleri dikkate almaz. “Dahası bu Kanunun (m.2) ve Anayasamızın (m.38) kabul ettiği kanunilik ilkesi örf ve adet ile suç ve ceza yaratılmasını da yasaklar” (Gözler, 2008: 161). O halde her örf ve âdet yazılı hukukun kaynağı olamaz.

### **2.1.2. Yardımcı Kaynaklar**

Hukuki bir meselede Anayasa, yasa, uluslararası antlaşmalar, tüzük, yönetmelik, örf ve âdet kaynaklarından birisi ile ilgili çözüm dışında kalan kaynaklara yardımcı kaynak adı verilir. Hâkimler bu kaynaklara bakarak bir hüküm verebilir. Bu kaynakların kullanımı, Anayasada da belirtilmiştir. “Hâkim karar verirken bilimsel görüşlerden ve yargı kararlarından yararlanabilir” (Aybay v.d., 2013: 121). Hukukun yardımcı kaynakları, yargı kararları ve öğretiler olarak ikiye ayrılır.

#### **2.1.2.1. Yargı Kararları**

Yargı kararları, mahkemelerin hukuksal uyuşmazlıkların çözümünde ortaya koydukları görüş ve düşüncelerdir.

“Yargıçlar, hukuksal uyuşmazlıkların çözümünde mahkeme kararlarına başvurabilir. Benzer veya aynı nitelikte bir hukuksal sorun hakkında verilmiş bir yargı kararından yararlanabilir. Ancak, ister daha önce kendisi versin, isterse bir başka mahkeme tarafından verilmiş olsun, mahkeme kararıyla bağlı değildir” (Anayurt, 2009: 198).

Yargı kararlarının yardımcı kaynak olarak değerlendirilmesinin sebebi, bu kaynakların bağlayıcı özelliğinin olmaması, yalnızca *yararlanılabilir* özellikte olmasından dolayıdır.

### **2.1.2.2. Öğreti**

Öğretiler de hukukî bağlayıcılığı bulunmayan, yalnızca mahkemelere yol gösterici özelliğe sahip olan kaynaklardır. “Öğreti, hukuk konularıyla uğraşan, öğretim üyesi, yargıç, savcı, avukat gibi kimselerin, hukuk sorunlarıyla ilgili olarak yaptıkları araştırmalar sonucunda ortaya koydukları bilimsel görüşlerden oluşur” (Aybay v.d., 2013: 152).

“Hâkimler çoğunlukla işlerinin yoğunluğu ve gecikmeden karar verme zorunluluğu yüzünden kendilerine sunulan bir hukukî uyumsuzluğu derinlemesine incelemek imkânına sahip değildirler. Hâkimler bu durumda o konuda kendisinden daha çok zamanı ve bilgisi olan bilim adamlarının yazdıklarına başvurabilirler” (Gözler, 2008: 164).

Öğretiler de tıpkı yargı kararları gibi yararlanılabilir özellikte olmaları sebebiyle yardımcı kaynaklar içinde değerlendirilmektedirler.

## **2.2. Hukuk Tarihi**

İnsanlar topluluklar halinde yaşamaya başladıktan itibaren kendi aralarında ve diğer topluluklarla olan ilişkilerini düzenlemek için birtakım kurallar oluşturmuşlardır. Bu kurallar daha önce de belirttiğimiz üzere her topluluğun kendi değerlerine göre oluşmuştur. Topluluklar halinde yaşamaya başlayarak oluşturulan kurallardan itibaren bu kurallar çeşitli isimlerle gerek sözlü gerek yazılı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tezin bu bölümünde genel manada *hukuk* olarak adlandırılan bu kurallar bütünü Türk devletlerindeki yapı ve gelişimi ile diğer devlet/millet/topluluklardaki yapı ve gelişimi değerlendirilecektir.

### **2.2.1. Dünya Hukuk Tarihi**

İnsanlık tarihinde toplumsal kurallar, en eski topluluklardan itibaren gerek sözlü gerek yazılı bir şekilde bulunmuştur. Bu kurallar bütünü her kültürde farklı adlandırılmalarla görülmektedir. Türk kültüründe genel olarak *töre* adı verilen bu

toplumsal uzlaşma kuralları, toplulukların bir arada yaşamaya başlamasından itibaren gelişerek devamlılık göstermişlerdir. Bilinen en eski yazılı hukuk metinleri, Babil Devletine ait olan Hammurabi Kanunlarıdır.

“Hammurabi, kısa kronolojiye göre, M. Ö. 1728 den 1686 ya kadar 43 yıl saltanat sürmüştür. Bu yıllarda Babil en parlak devrini yaşamış ve Mezopotamya tarihinin hiç bir devrinde, başşehir olarak, bu derece önemli ve önder bir rol oynamıştır” (Tosun, 1963: 127).

Hammurabi Kanunları dini özellik gösteren bir kanunname'dir. Çünkü “Hammurabi bu kanunları yazdırmanın güneş tanrısı Şamaş olduğunu söylemiştir” (Dursun, 2016: 27). Hammurabi Kanunları, sözlü kültürde yaşayan örf ve âdetlerin düzenlenerek kayıt altına alınmış halidir. Bu bakımdan Hammurabi Kanunlarının, *yazıya aktarılmış sözlü kanunlardır* tanımını yapmak mümkündür.

“Mezopotamya’da ortak ve yaygın bir örf adet hukuku vardır, bu da bazı benzerliklerin olmasını doğal kılmaktadır. Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki; Hammurabi Kanunu, eski hukuk metinleri ve örf adet hukukunun kısmen tadilatlar yapılarak derlenmesi ve yeni ortaya çıkan ihtiyaçların göz önünde bulundurulmasıyla oluşturulmuş, kendi içinde bir sistematığı olan bir kanun metnidir” (Genca, 2009: 29).

Roma İmparatorluğu ve geliştirdiği hukuk sistemi, dünya hukuk tarihi içinde önemli bir yere sahiptir. Roma Hukuku, hukuk alanında kurucu bir özelliğe sahiptir

“Roma Devleti’nde ilk dönemlerde örf adet hukuku hakimdi. Daha sonraları rahip hukukçular yetişmişti ve XII Levha Kanunları kaleme alınmıştı. Romalılar örf adeti “*Consuetudine ius esse postulatur id quod voluntate omnium sine lege, vetustas comprobavit*” (Örf adet hukuku, bir kanun yapılmadan, toplumun iradesiyle, eskiden beri kabul edilen hukuktur.) olarak tanımlamışlardı” (Ceylan Güneş, 2004: 77).

“En eski Roma devletindeki hukuk düzeninin adı *ius civile*dir”<sup>17</sup> (Koschaker, 1977: 8). Bu hukuk düzeni büyük oranda örf ve âdetlere dayanıyordu ancak Roma Hukuku zaman içinde ihtiyaçlara göre geliştirilerek sürekliliğini sürdürmüştür. Bu ihtiyaçlar arasında Roma Devletinin zamanla imparatorluk halini alarak sınırlarını geliştirmesi gösterilebilir. Koschaker’e göre, ülke dışı ticaretin gelişmesi öncelikli olarak ticaret hukukunun gelişmesini sağlamış ve ülkenin sınırlarının genişlemesi ile birlikte Roma vatandaşları haricinde kalan vatandaşlar için *Ius Civile* yeterli gelmemiş ve yeni düzenlemelere gidilmiştir (Koschaker, 1977: 8-11). Böylelikle pek çok konuda gelişen Roma Hukuk sistemi, modern hukuk sistemlerinin model aldığı bir yapı haline gelmiştir.

### **2.2.1.1. Dünya Hukuk Sistemleri**

Günümüzde dünyada dört çeşit hukuk sistemi mevcuttur. Bunlar, Kara Avrupası Hukuk Sistemi, Anglo-Sakson Hukuk Sistemi, İslam Hukuk Sistemi ve Sosyalist Hukuk Sistemi’dir (Gözler, 2008: 128).

#### **2.2.1.1.1. Kara Avrupası Hukuk Sistemi**

Kara Avrupası Hukuk sistemi, temelde Roma hukukuna dayanan bir sistemdir. İngiltere hariç diğer Avrupa devletlerinde kullanılmaktadır. Fransa, Almanya, İtalya, İsviçre, İspanya, sosyalizmin çöküşünden sonra Doğu Avrupa ülkeleri vs. gibi ülkelerin hâkim hukuk sisteminin genel ismidir. Türk hukuku da bu sistemin içindedir. Sistem içindeki ülkeleri hukuki düzenlemeleri kendi içlerinde farklılık gösterse de temelde büyük ölçüde dayanan Roma hukukuna benzerlik gösterirler. Milattan sonra 500lü yıllarda, Doğu Roma İmparatoru Iustinianus’un Roma hukuk kurallarını yazılı bir hale getirmesiyle birlikte (*Corpus Iuris Civilis*) devam eden yüzyıllardaki hukuk sistemleri büyük ölçüde bu kanunname ile benzerlik göstermiştir.

Kara Avrupası Hukuk Sistemi, büyük oranda yazılı olması ve Avrupa’nın tamamına hükmetmiş olan Roma İmparatorluğu’nun hukukuna dayanması sebebiyle

---

<sup>17</sup> *Ius*, *Iuris* terimi Latince “hak, hukuk, adalet” (Alova, 2013: 331) anlamına gelir. *Civil* kelimesi ise “yurttaş, sivil” (Alova, 2013: 89) anlamındadır. Bu iki kelimedenden oluşmuş olan *Ius Civile* ise Yurttaş hukuku, sivil kişileri kapsayan hukuk anlamına gelmektedir.

yukarıda bahsi geçen ülkelerde geçerli bir sistem olarak varlığını sürdürmektedir.

Kara Avrupası Hukuk Sisteminin genel özellikleri şu şekildedir:

a. Derlenmiş bir hukuk sistemidir. “Modern anlamda ilk tedvin hareketleri Fransa’da XIV. Louis zamanında başlar” (Gözler, 2008: 129).

b. Yazılı bir hukuk sistemidir. Bu sistemde hukuk büyük ölçüde yazılıdır ancak örf ve âdet hukuku, yazılı hukukun tamamlayıcısı niteliğinde *sözlü* olarak varlığını sürdürür.

c. İçtihat hukuku vardır ancak bu, temel kaynak değildir.

d. Kamu hukuku ve özel hukuk ayrımı vardır.

e. Yargı ayrılığı vardır.

#### **2.2.1.1.2. Anglo-Sakson Hukuk Sistemi**

İngiltere’de ortaya çıkmış bir hukuk sistemidir. Dolayısıyla İngiltere ve İngiltere’nin etkisi altındaki pek çok ülkede ve Amerika Birleşik Devletleri’nde kullanılmaktadır. İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya, Güney Afrika, Hindistan, Yeni Zelanda ve İngiliz sömürgesi olan birçok ülkenin hukuk sisteminin genel adıdır.

Geleneksel bir hukuk sistemidir ve büyük ölçüde örf ve âdetlere ve mahkeme kararlarına yani içtihatlarla dayanmaktadır. Kendi içinde üç aşamadan meydana gelen bir sistemi vardır. Bunlardan birincisi, İngiliz Krallığı Mahkemesinin vermiş olduğu kararlar olan *common law*’dır. “Yargıçlar tarafından yaratılan ve İngiltere’nin eski ör ve adetlerine dayanan hukuka *common law* (ortak hukuk) denmektedir” (Gözler, 2008: 131). İkinci aşama, Şansölye Yüksek Mahkemesinin içtihatlarından kaynaklanan *equity law*’dır. *Equity law* sisteminin gelişimi Gözler’in aktardığına göre şu şekilde olmuştur. Kemal Gözler’e göre, *Common law* mahkemelerinde adalet bulamayanlar merhamet isteyen dilekçelerle krala başvurmuşlardır. Kral da bu dilekçeleri Divan-ı Hümayun’a benzer bir kurul olan *Curia Regis*’te değerlendirmeye aldırılmış ancak daha sonra bu sorunların çözümü için Lord Chancellor tarafından Chancellor Mahkemesi kurulmuştur. İşte bu mahkeme tarafından *common law*’ın eksiklerinin giderilmesi için bir takım hakkaniyet ve



nefaset kuralları geliştirildi. Bu kurallardan oluşan ve bu mahkeme tarafından uygulanan hukuka equity law yani hakkaniyet veya nefaset hukuku denir (Gözler, 2008: 132). Üçüncü aşama ise *statute law* yani yasa hukukudur. Bu hukuk sistemi, ortaya çıkan yeni sosyal ve ekonomik yapılarda çözüm için yeterli gelmeyen common law ve equity law'ın yerine geliştirilmiştir. Ortaya çıkan yeni yaşam biçimine göre yasama yoluyla kabul edilen bu kurallara da statute law adı verilmektedir. Anglo-Sakson Hukuk Sisteminin genel özellikleri şunlardır.

a. Derlenmemiş bir hukuk sistemidir. “Hukuk kuralları örf ve adet kurallarından ve çok sayıda mahkeme içtihadlarından oluşur” (Gözler, 2008: 133).

b. Yazılı bir hukuk sistemidir ancak örf ve adetler, hukukun asli kaynakları arasında yazılı hukuka nazaran daha ağırlıklıdır.

c. Mahkeme kararları temel başvuru kaynağıdır.

d. Kamu hukuku ve özel hukuk ayrımı yoktur.

e. Yargı birliği vardır.

### **2.2.1.1.3. İslam Hukuk Sistemi (Fıkıh)**

İslam dininin esaslarına dayanan, dinî nitelikte bir hukuk sistemidir. Bugün Suriye, İran, Mısır, Lübnan, Yemen gibi devletlerde temel hukuk sistemi olarak kullanılmaktadır. İslam hukuku başlıca dört kaynağa dayanır. Bunlar, Kur'an, sünnet, icma ve kıyastır.

Kur'an, İslam hukukunun öncelikli ve temel kaynağıdır. Bir konu hakkında öncelikle Kur'an'a başvurmak gereklidir. “Tabir caiz ise, İslam hukuku normlar hiyerarşisinin en tepesinde yer alır” (Gözler, 2008: 135). Eğer mesele ile ilgili çözüm Kur'an'da yoksa diğer kaynaklara bakılır. Ancak “diğer kaynaklarda yer alan kurallar ancak Kur'an'a uymak kaydıyla geçerlilik kazanır” (Anayurt, 2009: 51). Bu noktada diyebiliriz ki Kur'an-ı Kerim İslam hukukunda en üst kaynaktır. Dolaylı olarak dahi olsa hukukun tüm yapısı Kur'an-ı Kerim üzerine kurgulanmıştır.

Sünnet, İslam peygamberi Hz. Muhammet'in söz, fiil ve onaylarıdır. İslam hukukunda sünnet, ikinci önemli kaynak olarak bulunur. Sünnet, hem ikincil hukuk

kaynağı olarak hem de Kur'an-ı Kerim'in yorumlanabilmesi açısından önem arz eder.

İcma, belirli dönemlerde yaşamış olan İslam âlimlerinin bir konu hakkında aynı görüş ve düşüncede olmalarıdır. Üçüncü derece kaynak olarak kullanılmaktadır.

“İcma bağlayıcı bir hukuk kaynağıdır. Bir kez oluşunca, gelecek kuşaklar buna uymak zorundadır” (Gözler, 2008: 136).

Kıyas, Kur'an ve sünnete göre hareket ederek hakkında kural bulunmayan bir sorunu çözmek için Kur'an ve sünnetteki kurallara benzeterek çözüm üretmedir. Bu açıdan içtihatla benzerlik gösterir.

#### **2.2.1.1.4. Sosyalist Hukuk Sistemi**

Rusya'da 1917 Ekim devriminden sonra yönetime gelen Bolşevik kadrolarca geliştirilmiş olan bir hukuk sistemidir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin etkisi altında sosyalist bir yapıda yönetilmiş olan devletlerin geçerli hukuk sistemi olarak yaklaşık 80 yıl boyunca uygulanmıştır. SSCB ve Doğu Avrupa Sosyalist ülkeleri ile Küba, Çin, Kuzey Kore gibi ülkelerin hukuk sistemi olmuştur. Sosyalist toplum düzeni temelde özel mülkiyeti reddettiği için özel hukuk büyük oranda ortadan kalkmıştır ve toplumun bütün kesimlerinde kamu hukuku uygulanmıştır. Bu sistem hukuka bir araç olarak bakmaktadır. Tüm toplumun komün bir yaşama geçmesiyle birlikte hukukun da ortadan kalkacağına inanılmaktadır.

“Hukuk, toplumu değiştirmenin ve komünizm aşamasına ulaştırmanın bir aracı olarak düşünülmüştür. Toplum, komünizm aşamasına geçince hukuka da gerek kalmayacaktır. Çünkü hukuk, egemen sınıfların zayıf sınıflar üzerindeki baskı aracıdır. Sınıfa dayalı devlet düzeninin ortadan kalkmasıyla birlikte oda varlığını yitirecektir” (Anayurt, 2009: 52-53).

Sosyalist Hukuk Sistemi 1990'lı yıllarda çökmüş ve SSCB (bugünkü Rusya) ve Doğu Avrupa Sosyalist ülkeleri Kıta Avrupası Hukuk Sistemine geçmişlerdir. Bugün, Küba, Kuzey Kore, Vietnam gibi ülkelerde kullanılmaya devam edilmektedir.

## 2.2.1.2. Hukukun Temellerini Açıklayan Görüşler

İlkçağlardan itibaren hukukun temeli ve nasıl bir iradeye dayandığı ile ilgili olarak çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. İnsanların bir arada yaşaması için gerekli olan uzlaşma kuralları, kimi araştırmacı ve düşünörlere göre *bilinçli bir irade* ile oluşmuşken kimi araştırmacı ve düşünörlere göre ise *irade dışı bir oluşum* ile meydana gelmiştir. Buna göre hukukun temelleri “Hukuku Bilinçli İrade Ürünü Sayan Görüşler” ve “Hukuku İrade Dışı Sayan Görüşler” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Anayurt, 2009: 46).

### 2.2.1.2.1. Hukuku Bilinçli İrade Ürünü Sayan Görüşler

Bu görüşe göre hukuk, bilinçli bir şekilde, “bir varlık tarafından önceden düşünülmüş” (Gözler, 2008: 170) ve kurgulanmış bir yapıdır. Bu görüşü savunanlar ilgili iradenin ne olduğu konusunda ise üç farklı grup oluşturmaktadırlar.

*İlahî İrade Teorisi (Tanrısal İrade Kuramı)*: Bu teoriye göre evrendeki her şey gibi hukuk da tanrı tarafından yaratılmıştır. Her kural ilahî iradenin yönetimi altındadır. “Tek kural koyucu Tanrı olup, koyduğu kuralları Peygamberleri aracılığı ile insanlara iletir” (Anayurt, 2009: 47).

*Beşerî İrade Teorisi*: Beşerî irade teorisinde hukukun temeli yine iradedir ancak bu irade, insan iradesidir. Hukuk, bir veya birden fazla insan tarafından toplumsal uzlaşma amacıyla meydana getirilmiştir. Bu noktada beşerî iradenin ne olduğuyla ilgili olarak ise iki farklı görüş ortaya çıkmaktadır. Buna göre, hukukun temelini egemenlerin iradesi olarak gören *iradeci pozitivizm* ve hukukun yine hukuk tarafından yaratıldığı fikrini savunan *normcu pozitivizm* olmak üzere iki görüş mevcuttur.

*Toplumsal Sözleşme Teorisi (Genel İrade)*: Toplumsal sözleşme ya da toplum sözleşmesi teorisi, insanların bir yönetici kurum olarak devleti oluşturmaya başladıkları dönemde kendi aralarında uzlaştıkları fikrinden yola çıkarak *devletin altında insanların bir şekilde uzlaşma ile meydana getirdiği yapı* olduğunu iddia eder.

“Diğer bir ifadeyle hukuku, tabii halden devlet haline geçerken insanlar kendileri yarattılar. O halde hukuk, insanların birbirleriyle uzlaşan iradelerinin ürünüdür” (Gözler, 2008: 174).

“Toplum sözleşmesi kavramı, özellikle modern devletin oluşumunda bireylerin katkısını ve devlet karşısında bireylerin haklarının önemini ve vazgeçilmezliğini vurgulamaya çalışır” (Hakyemez, 2000: 193). Bu teori Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau tarafından savunulmuştur.

### **2.2.1.2.2. Hukuku İrade Dışı Sayan Görüşler**

Bu görüşe göre ise hukuk, bilinçli bir varlık tarafından tasarlanmamış, zaten doğada var olan bir sistemdir. İnsanlar zaman içinde bu sistemi *keşfetmişlerdir*. Bu görüşler başlıca üç ana gruba ayrılmaktadır.

*Doğal Hukuk Teorisi:* Doğal hukuk teorisine göre hukuk insan doğası ile ilişkilidir. Hukuk aslında “tabiatın hukuku yani tabiatın kaynaklanan” yapıdadır. Bu noktada doğa/tabiat ile ilgili olarak yüzyıllara göre verilen cevaplar değişse de hukukun doğallığı fikri ortaklık göstermiştir. Buna göre tabiat kelimesinden “ilk çağlarda, insan tabiatı; Orta çağda tanrısal irade yani din ve yeniçağda ise insan aklı” (Gözler, 2008, 176; Anayurt, 2009, 48) anlaşılmıştır.

*Tarihi Hukuk Teorisi:* Bu teoriye göre hukuk bilinçli bir iradenin bilerek ve isteyerek koyduğu kanunlar değildir. Hukuk, tarihsel süreç içerisinde kendiliğinde gelişir. Teorinin kurucusu ve en önemli ismi Friedrich Carl von Savignydir.

“Savigny’e göre, gerçek hukuk örf ve adet hukukudur. Böyle bir hukuk kesintisiz, savaşızsız, kavgasız, tedrici ve sürekli bir oluşum içindedir. Dolayısıyla hukuk, belirli bir tarihte, belirli bir kişi tarafından tasarlanıp ihdas edilmiş bir şey değildir” (Gözler, 2008: 180).

*Sosyolojik Hukuk Teorisi:* Bu teoriye göre hukukun kaynağı toplumsal olgulardır. “Hukuk toplumsal yaşamın kendiliğinden ortaya çıkardığı bir üründür” (Anayurt, 2009: 48). Hukukun temelinde gerçekçilik vardır. Hukukun kaynağı, “toplumsal gerçeklik”tir (Gözler, 2008: 181).

## 2.2.2. Türk Hukuk Tarihi

Türkler tarih sahnesine çıktuktan itibaren diğer toplumlarda olduğu gibi bir takım kurallar geliştirerek düzeni sağlamışlardır. Türklerin uzun tarihi süreci içerisinde elbette ki kurulmuş olan devletlerin farklı hukuki düzenlemeleri mevcuttur. Bizim bu kısımdaki hedefimiz, her bir Türk devletinin hukuki yapısını teker teker incelenmesi değil; genel olarak hukuki yapının ortaya koyulmasıdır. Türk hukukuna bakıldığında temelde bu yapının iki dönemde incelenmesi mümkündür: İslamiyet öncesi dönem Türk hukuku ve İslamiyet sonrası dönem Türk hukuku. Bu ayrımın temel sebebi hukuki işleyişteki farklılıktır. Zira İslamiyet öncesi dönemde ortak bir örf ve âdet hukukunun etrafında gelişen sözlü bir hukuk olduğu görülmekte iken İslamiyet sonrası dönemde ise yine örf ve âdet hukuku görülmekte ancak İslam hukukunun daha ağırlık kazandığı dolayısıyla örf ve âdete dayalı hukuk sisteminin yardımcı bir özellik kazandığı görülmektedir.

### 2.2.2.1. İslamiyet Öncesi Dönem Türk Hukuku

İslamiyet öncesi Türk hukuku denildiğinde araştırmacılar, Türklerin anayurdu olan Orta Asya bölgesinde onuncu yüzyıla kadar yaşamış olan Türkleri kastetmişlerdir.<sup>18</sup> Çalışmada bu ayrım kullanılacaktır. Bu dönemi, Hun, Köktürk ve Uygur devletlerinin hukuk sistemleri oluşturur.

İslamiyet öncesi Türk devletlerinin bilindiği kadarıyla yazılı bir hukuku yoktur. Ancak bu konuda farklı görüşler de mevcuttur. Türklerin aslında yazılı bir kanunnamesi olduğu, ancak bu kanunnameye bugün ulaşamadığı şeklinde görüşler bulunmaktadır. “Eski Türklerin nice bin yıldır icra ettikleri bir Kanunnâmeden bahsedilmesi, üzerinde önemle durulması gereken bir ifadedir” (Cin, Akgündüz, 2011: 60). Türk hukukunun kaynakları açısından değerlendirilebilecek temel kaynaklardan biri olarak Orhon Kitabelerini gösterebiliriz. Doğrudan hukuki konuların yazıldığı bir eser olmasa da Orhon Kitabelerinde Türk hukukuna dair pek çok ifade bulunmaktadır. Örneğin modern hukukta kamu hukuku içinde değerlendirilen devlet teşkilatlanmasına dair önemli bilgiler vardır. “Yedi yüz kişi

---

<sup>18</sup> İslamiyet öncesi ve sonrası şeklinde ayrım hakkında bkz. Mehmet Âkif Aydın, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2015. Halil Cin, Ahmed Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Osmanlı Vakfı Araştırmaları, 2011.

olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, cariye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı, atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş” (Tekin: 1988: 11). “(Babam Hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam Hakan tahta oturdu” (Tekin: 1988: 13).

“Bars (bir) bey idi. Hakan unvanını burada (ona) biz verdik. (Eş olarak da) kız kardeşim prensesi verdik” (Tekin, 1988: 13).

Bahsi geçen ifadelerden de anlaşılacağı üzere devlet teşkilatlanmasında güçlü bir hukuk kuralı mevcuttur. Sözlü bir yapı arz eden bu kurallar bütününe Türk kültür hayatında “töre” adı verilmektedir. Çalışmamızın bu kısmında sözlü gelenekte güçlü bir şekilde varlığını sürdüren *töre* üzerinden kurgulanmış olan hukuk düzeni hakkında bilgi vereceğiz.

Konargöçer yapıdaki İslam öncesi Türk devletlerin hukukları güçlü bir şekilde sözlü kurallara dayanmaktaydı. Bu sözlü hukuk yapısı yani töre, tanrısal bir özellik göstermekte idi. Bu açıdan töreye uymamak Tanrı buyruğuna uymamak anlamına gelir ve cezaya tabi tutulurdu. Bu noktada cezanın da tanrısal olduğu görülmektedir. Zira Orhon Kitabelerinde töreye uymamanın sonucu olarak devletini kaybetme cezasının olduğu ifade edilmektedir.

“Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz. *Beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için*, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşler ve ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beyler ve halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devleti elinden çıkarıvermiş” (Tekin, 1988: 10-11).

Sözlü gelenekte işleyen bu kurallar bütünü modern anlamda bir hukuk olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği ile ilgili temel bir sorun vardır. Bu sorular çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele alınarak bir açıklama geliştirilmeye çalışılacaktır.

İslamiyet öncesi dönemde Türkler farklı devletler kurmuşlardır. Hukuki durumlarına göre değerlendirildiğinde araştırmacılar, Hun, Köktürk ve Uygur

devletlerini bu dönem içinde incelemişlerdir. Dönem hukuku hakkında bilgi vermesi için çalışma kronolojik olarak sıralanarak Hun, Köktürk ve Uygur devletlerinin hukuk sistemleri hakkında bilgi verilecektir. Zira çalışmamızın temelini oluşturan *halk hukuku* ile ilgili olarak ilk pratiklerin daha önceki dönemlerde ortaya çıktığı tahmin edilse de somut delillere bu dönemde rastlamak mümkündür. Dönemin hukuku daha sonraki çağları da etkilemiştir. Bunu da geçmişten beslenerek aktarılan destanlarda görmek mümkündür. Zira destanlarda hukuki konulara ait pek çok ifadenin *töre* denilen sistemin devamlılığı olduğu aşikârdır. Çalışmanın temelini oluşturan destan incelemelerinin altyapısının anlaşılabilmesi için Türk devletlerinin hukuki yapılarının değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

### **2.2.2.1.1 Hun Devleti ve Hukuk Sistemi**

Hun Devleti, Türklerin kurduğu bilinen ilk devlettir. Hun Devleti, bir konfederasyon devleti özelliği taşımaktadır. Bölgede yaşayan göçer kabileleri bir araya getirerek devletleşmiş olan Hunlar güçlü bir hukuk sistemi kurmuşlardır. Bu noktada belirtmek gerekir ki bilindiği kadarıyla sözlü bir hukuk sistemi geliştirilmiştir.

Hun Devletinde yöneticilik ilahi bir hukukî temele dayanmaktadır. Hükümdarlara Tanrı-kut unvanı verilirdi. “Tanrı-Kut (Tengri-Kut), hâkimiyetinin menşeyini Gök Tanrı’dan almaktadır (Cin, Akgündüz, 2011: 71). Kağanların Tanrı tarafından seçilmiş olduğu inancı Orhon Kitabelerinde de görülmektedir. “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı’dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum” (Tekin, 1988: 3), “Tanrı lûtfkâr olduğu için, benim (de) talihim [kuut(u)m]<sup>19</sup> olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum” (Tekin, 1988: 5),

“(Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, babam İteriş Hakanı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki” (Tekin, 1988: 11).

<sup>19</sup> Köşeli parantez ile belirtme tarafıma aittir. Orhon Kitabelerinde geçen “kut” kelimesi Talat Tekin tarafından “talih” olarak aktarılmıştır. Ancak “talih” kelimesi, doğrudan kut olarak aktarılabilir. Zira kelime tanrısal/göksel güç anlamı ile kullanılarak bilinir bir hal almıştır.

Tanrı-kut kullanımının yanı sıra hükümdarlara *tanhu*, *şan-yü* gibi unvanlar da verilmekte idi.

Hunların hukukuna bakıldığında kanun üstünlüğü ile ilgili değerlendirmeler görülmektedir. Kanun (hukukun, özelde ise törenin) üstünlüğü yalnızca Hunlara ait bir özellik değildir, diğer Türk devletlerinde de görülmektedir.

“Memleketi zapt etmek isteyen her idarecinin uyması gereken kanunlar vaz’ edildiğini Şah Ruh-Mirza’nın elde ettiği Kanunnâme’nin 13. babından anlıyoruz. Bu Kanunnâme’ye göre, kanuna muhalefet en büyük suçtur” (Cin, Akgündüz, 2011: 71).

Hunlarda ve diğer Türk devletlerinde ortak algıya bakıldığında hiçbir yöneticinin kanundan üstünlüğü olmadığı fikri Türk atasözlerine de yansımıştır. Yaygın olarak kullanılan “*İl gider töre kalır*” atasözü de bu düşüncenin bir yansımasıdır.

Hunlarda hükümdarlar aristokrat sınıfındadır. Bir kişinin hükümdar olabilmesi için yönetici veya hükümdar soyundan gelmesi gerekmektedir. Bu gereklilik neticesinde hükümdarlar için evlilik bağı bir sistem içerisinde işlemektedir.

“Shan-yü soyu olan Lüan-t’i soyu, ancak «aristokrat soyları» veya «soylular» grubu ile evlenmiş, aralarındaki bağlantıyı muhafaza etmiş ve bunun vasıtasıyla Hsiung-nu devleti içindeki aristokratlar ve idare sınıflarını tesbit etmeye çalışmıştır. Bu, Hsiung-nu devletinin hâkimiyet usulünün soy ve doğum prensibine dayanılmakta olduğunu göstermektedir” (Mori, 1978: 210).

Devlet idaresinde hükümdar ve kurultay öncelikli yapının yanı sıra söz sahibi olan beyler de mevcuttur. Beyler, yönetimde hükümdardan sonra gelen en yüksek mertebelere sahiptir ve bu mertebelere göre unvanları vardır.

“Beyler davet olundukları zaman Tengri Kut nezdine gitmekle mükellef idiler. Tengri Kut onları harp zamanında bütün ordularıyla beraber harbe iştirake davet edebildiği gibi, ancak kendisine tâbi askerle bir sefere çıkmasını, gösterdiği bir ülkeyi istilâ etmesini



yahut bir yerde zuhur eden bir isyanı bastırmasını da buyurabilirdi. Büyük ve küçük bütün beyler Tengri Kut nezdinde toplanan içtimaların âzalarıdır” (Arsal, 2014: 197).

Hunların, karar alma sistemine bakıldığında hükümdarın tek başına bir yetkisi olmadığı, bazı durumlarda ileri gelenlerle istişare ettiği bilinmektedir. Toy, kurultay gibi isimlerle anılan bu toplantılar devlet meclisi hükmündedir. “Mao-Tun devrinde (M.Ö. 209 – 174) dini ayinlerin yapıldığı, halkın nüfusunun ve hayvan sayısının belirlendiği ve devlet işlerinin görüşüldüğü üç büyük toplantı yapılmaktaydı” (Seyitdanlıoğlu, 2009: 3). Bu toyların üçü de önem arz eden ve devletin bütün ileri gelenlerinin katılmakla vazifeli olduğu toplantılardır.

“Bu toplantılardan biri, daha çok dinî nitelikte görünmekte olup senenin ilk ayında tanhunun sarayında yapılyordu. Diğer toplantı, *ilkbaharda*, 5. ayda (bizim takvime göre, haziranda) Lung-c’eng (Ong-kin = Ongin ırmağı vadisinde. Karakurum şehri?)de olurdu. Biri de, atların semirdiği mevsim olan *sonbaharda*, hayvan mevcudunu, devletin insan ve askerî gücünü tesbit etmek üzere, Ma-i (Şan-si’de) bölgesindeki Tailin’de yapılmakta idi” (Kafesoğlu, 2009: 259).

Bu toplantılardan ikincisinde yani ilkbaharda olanda hükümdarlığın onaylanması veya yeni hükümdarın seçilmesi; gereken durumlarda töreye göre hükümdara geniş yetkilerin verilmesi gibi kararların alındığı daha çok devlet işlerinin görüşüldüğü bir meclis toplantısı hükmündedir. Bu kurultay, yukarıda söylediğimiz gibi, hükümdarların sınırsız yetkiye sahip olmadığını göstermesi açısından da önem arz eder. Hükümdarlar tanrıdan kut alarak yönetme yetkisine sahip olurlar ancak bu yetkilerin meclis tarafından da onanması veya yetkilerinin çerçevesinin belirlenmesi gerekmektedir.

Hun devletinde ceza hukuku sistemi de güçlü bir şekilde işletilmekte idi. “Hunlarda iptidaî kabile camialarında görülen hususî intikam yerine suçluların Devlet tarafından cezalandırılması usulü kaim olmuştur” (Arsal, 2014: 199). Hunların hukuk sistemleri içinde ceza hukukuna dair veriler modern hukuktaki gibi görülmektedir. “Adlî teşkilatın Hâkânın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (yargu) ile hakan adına töreleri tatbik eden ‘yargan’lardan ibaret olduğunu

görüyoruz” (Cin, Akgündüz, 2011: 73). Suçlular töre esasına göre yargılandıktan sonra suçun şekline göre çeşitli cezalar alıyorlardı. Ağır suçlar ve hafif suçlar olmak üzere iki çeşit suç vardır.

“Ağır cürümlerin cezası idamdı. Hafif cürümlerin cezası ise mücrimin yüzünü yaralamaktan ibaretti” (Arsal, 2014: 199).

### **2.2.2.1.2. Kök Türk Devleti ve Hukuk Sistemi**

Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, Orhon Nehri yakınlarında Bumin Kağan ve İstemi Kağan tarafından 552 yılında tarihte Türk adının devlet adı olarak ilk defa kullanıldığı Kök Türk Devleti kurulmuştur. Kök Türk Devleti, devlet yönetimi ve hukukî sistem olarak diğer Türk devletleri ile benzerlik göstermektedir. Kök Türklerde örgütlenme ve yönetim aile – boy ilişkisi üzerindedir ve hukuk ve yönetim noktasında yine töre temelli kut ilişkisini temel almışlardır. Hukukî sistem sözlü geleneğin devamlılığı şeklinde töre ile ilişkilidir ancak Kök Türk Devletinde doğrudan hukukî vesikalar olarak değerlendirilemese de Orhon Kitabeleri, hukukî yapının tespiti için kullanılabilir yardımcı kaynaklardır. Kök Türk hukuk sistemi hakkında pek çok bilgiye sözlü töre geleneğinin yanı sıra yazılı olan Orhon Kitabeleri ile ulaşmak mümkündür.

Kök Türklerin sosyal yapı aile temelli kümelere ve siyasi yapı ise kabileler birliği şeklinde düzenlenmiştir. Bu teşkilatlanma, “oguş - âile, urug - âileler birliği, bod - boy, kabile (Ok = kabile. Bir siyasi teşkilata bağlı), bodun - boylar boylar birliği (siyâsî yönden müstakil veya değil), il, (él) - müstakil topluluk, devlet, imparatorluk” (Kafesoğlu, 2009: 227) şeklinde teşekkül eder. Yönetici, Kağan, Hakan, Han veya İlhan olarak adlandırılırdı. Kağanlık diğer Türk devletlerinde olduğu gibi göksel bir vergidir yani kut inancına göre hükümdar ailesi devleti yönetme hakkına sahiptir. Nitekim Orhon Kitabelerinde de kut olarak yönetici olma hususu açıkça dile getirilmektedir. Kültigin Yazıtının doğu yüzünde geçen “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum” (Tekin, 1988: 3) ifadesi Kök Türk kağanlarının gökte yaratılıp yeryüzüne devlet yönetmesi için gönderildiğini belirtmektedir. Kök Türk Kağanları belli bir sülaleden

gelmekteydiler. Kut kan yoluyla aktarıldığı için yeni kağanlar da o sülaleden seçilirdi. Yeni bir kağanın belirlenmesi noktasında yine kurultay devreye girerdi.

“Seçilecek Han nemzedi mutlaka vefat eden Han’ın sülalesine mensup olmalıdır. Han sülalesine mensup olanlardan, Han seçilmek hakkını haiz olanların başında vefat eden Han’ın yaşı en büyük olan oğlu gelir. Vefat eden Han’ın oğlu yoksa, yahut reşid değilse, vefat eden Han’ın yaşça büyük olan biraderi, biraderi de yoksa amcası, amcası da yoksa amcasının oğlu Han seçilebilir. Her bir batın için yaşı en büyük olmak şarttır. Vefat eden Han’ın sülâlesi münkariz olduğu zaman beyler kurultayı Han olmak için lâzım vasıfları haiz olan her hangi bir Beyi Han seçebilir. Tahta çıkma hakkını haiz olan taht vârisinin hukuken Han makamını işgal edebilmesi için mutlaka beylerin muvafakati yani kurultayın tasvip ve tasdiki şarttır” (Arsal, 2014: 265).

Kağan’ın belirlenmesi yanında kağanın yetkileri de sözlü gelenek içinde güçlü bir şekilde işlemektedir. Orhon Kitabelerinden öğrendiğimiz kadarıyla Kök Türk Kağanları devletin her bir bireyini doyurmak ve donatmakla görevlidir. “Çıplak halkı giyimli; yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım” (Tekin, 1988: 17). Kök Türk devletinin devlet yönetimi ise feodal bir yapı göstermektedir. Yönetim, başta yönetici olan kağan ve kağanın emrinde bulunan kabileler şeklinde teşkilatlanmıştır.

Kök Türk devletinde yönetici ve bürokratlar için de güçlü bir yapı oluşturulmuştur. Devlet teşkilatında görevliler için farklı unvanlar kullanılmıştır ve bu da Kök Türklerde teşkilatlanmanın kuvvetli olduğunu göstermektedir. Kağan dışındaki yönetici ve bürokratlara dair unvanlar şunlardır<sup>20</sup>:

Hanedanın Erkek Üyeleri: Yabgu, Şad, Tigin.

Hanedanın Kadın Üyeleri: Katun, İşi, Konçuy.

<sup>20</sup> Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, “Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)”, Ankara, **Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Devlet Erkânı: Apa, Ayguç ve Bilge, Beg ve Buyruk, Çor, Çabış, Sü Başı, Su-ni, İlteber ve Yen-hung-ta, İrkin, Je-han, Şadapıt, Kurgapın, Sengün, Tarkan ve Apa Tarkan.

Hükümdarın Özel Maiyet: Toygun, Tamgaçı, Tamgan, Chü-ni.

Bu geniş bürokratik yapı kuvvetli bir teşkilatlanma ve hukukî mekanizma ile varlığını sürdürmüştür. Bu hukukî mekanizma yukarıda bahsettiğimiz ve diğer Türk devletlerinde de var olduğun bildiğimiz töre denetimi ile kontrol altında tutulmuştur.

Kök Türk devletinin ceza hukuku, bir modern dönem hukuk sistemleri ile benzerlik göstermektedir. Kök Türklerde ceza hukuku şahıslar tarafından değil devlet tarafından işletilmekte idi. “Ceza hukuku bakımından Göktürklerin şahsî veya ailevî intikam sahasından uzaklaşmış olduklarını ve cezaların devlet adına ve kamu menfaatleri göz önünde tutularak tayin ve tatbik edildiğini rahatlıkla söyleyebilir” (Cin, Akgündüz, 2011: 83). Tıpkı Hun Devletinde olduğu gibi hafif ve ağır suçlar olmak üzere iki suç vardır ve hafif suçlar, maddi tazminat ile cezalandırılırken ağır suçlar idam ile cezalandırılmaktadır.

### **2.2.2.1.3. Uygur Devleti ve Hukuk Sistemi**

Gök Türk Devletini yıkan boylardan birisi olan Uygurlar tarihte iki büyük devlet kurmuşlardır: Ötüken Uygur Devleti (744 – 840) ve Kansu Uygur Devleti (940 – 1226). Bu iki Uygur devleti dışında, Uygurlar Hun Devleti ve Gök Türk Devletleri içinde federe olarak da bulunmaktaydılar. İç isyanlar ve Çin baskıları neticesinde zayıflayan ikinci Gök Türk devleti, Basmıl, Uygur ve Karluk boylarının saldırısıyla yıkılır ve Ötüken’de Uygur beyi Kutluk Bilge Kül Kağan 744 yılında bağımsızlığını ilan ederek bilinen ilk bağımsız Uygur Devletini kurar. Uygurlar, 763 yılında Böğü Kağan idaresinde iken Maniheizm dinine geçmişlerdir. Bu dönemden itibaren Uygurların resmi dini Mani dini olmuş ve Uygurlar bu dini yapının etkisi ile çok hacimli edebiyat ve dini yayınlar başta olmak üzere pek çok bilim dalında yazılı eserler vererek güçlü bir yazılı kültür oluşturmuşlardır. “Mani dini ile birlikte bu dinin yayıcıları olan Sogdların alfabelerini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde milli bir edebiyat geliştirerek, ilk Türk edebiyatının eserlerini ortaya koymuşlardır”

(İzgi, 1986: 27). Uygur yazılı külliyatı içinde dini öğretiler, ilahiler, vaazlar; astronomi, tıp, falcılık, gibi kâğıda yazılmış eserlerin yanı sıra Tes, Tariat, Şine Usu, Karabalsagun, Temdeg gibi taşlar üzerine yazılmış eserler de mevcuttur.

840 yılında Kırgızlar Uygur başkenti Karabalsagun’u işgal ederek Uygur Devleti’ne son vermişlerdir. Yaklaşık yüz yıl boyunca bağımsız olarak yaşamış olan ilk Uygur devleti, oluşturdukları güçlü kültürel ve edebi gelenek ile uzun yıllar boyunca Orta Asya hatta Anadolu’yu etkilemiştir. Uygur yazısı Orta Asya devletlerinde ve Anadolu’da da uzun süreler bilinmiş ve az da olsa kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmet, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’a 1473 senesinde Uygur harfleri ile yazılmış bir mektup gönderdiği de bilinmektedir.<sup>21</sup>

Birinci Uygur Devleti güçlü bir yazılı kültüre sahiptir. Uygur Devleti hukuk sistemi hakkında bu sebeple detaylı bilgilere ulaşabiliriz. Zira Uygurlar toprak sözleşmelerinden evlat edinmeye kadar pek çok hukukî durumu vesikalarla kayıt altına almışlardır. Uygurların hukuk sistemi incelendiğinde vesikaların iki grupta toplandığı görülmektedir:

“1. Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar ki bunlar daha ziyade borç almalar, satışlar ve kiralamalar olarak göze çarpmaktadır.

2. Ferdlerin devletle olan münasebetlerini ortaya koyan vesikalardır. Bu tip vesikalar umumiyetle ferdlerin ödedikleri vergilerle ilgili bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ferdlerin mensup oldukları topluluklar vasıtasıyla da bu münasebetler yapılmaktadır. Yani ferdlerin tek tek devlete ödeyecekleri vergiler, topluluk tarafından kendi üzerine alınmış ve vergiler ödenmiştir” (İzgi, 1986: 94).

Uygur hukuk vesikalarının çeşitli araştırmacılar tarafından çözümelemeleri yapılmıştır. Bu çözümelemeler neticesinde vesikaların temelde altı başlık altında toplandığı görülmektedir. Bunlar başlıklar şunlardır:

“1. Borç alıp – verme vesikaları,

---

<sup>21</sup> Fatih Sultan Mehmet’in Uygur harfleri ile yazdığı mektup ve hakkındaki detaylı bilgi için bkz. Reşit Rahmeti Arat, “Fatih Sultan Mehmed’in Yarılığı”, **Türkiyat Mecmuası**, C. 6, 1939: 286-322.

2. Alım – satım vesikaları,
3. Kiralama vesikaları,
4. Rehin vesikaları,
5. Vakıf vesikaları,
6. Vasiyetnameler” (İzgi, 1987: 56).

Bu hukuk vesikaları incelendiğinde tamamının pozitif hukuk bilimi açısından Özel Hukuk alanına dâhil edildiği görülmektedir. Özel hukuka dair hukukî yapılanma, devletlerin yapılarına göre değişkenlik gösterebilmektedir. Zira bu hukukî sistem devletin yapısına göre şekillenebilmektedir. Uygurlar yerleşik hayata geçtikten sonra toprağa bağlı hukukî yapı da daha belirgin hatlarla çizilmiştir.

Bunların haricinde Uygurlarda devlet yönetimine ait hukukî durum, kendinden önceki Hun ve Kök Türk devletlerindeki aynısıdır. Uygur kağanları da tanrısal özelliklerde donanmış yöneticiler ve doğal hükümdarlardır. Uygur Kağanlarının unvanları genellikle bu tanrısal olma ile ilgilidir. Uygur Kağanları da tıpkı Kök Türk Kağanları gibi dünya yaratılınca kağan olmuşlardır. Bu durum Kül Tigin Kitabesinin doğu yüzünde belirtilmiştir.

“Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğulları üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Kağan (ve) İstemi Kağan (hükümdar olarak) tahta oturmuş” (Tekin, 1988: 9).

Uygur Kağanları ile ilgili olarak ise Tes Kitabesinin kuzey yüzündeki “yer (ve) gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuştur. (O) yüce (ve) büyük kağan imiş” (Aydın, 2011: 33) cümleleri ile aynı algının devam ettiği görülmektedir. Hun kağanlarının Tanrı-kut olmaları algısı Gök Türk ve Uygur kağanlarında da devam etmiştir. Bu durum devlet teşkilatlanmasında devlet töresine göre sadece yönetici sınıfın değiştiğini teşkilatlanmanın temel değerlerinin sabit kaldığını göstermektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere “*İl gider töre kalır*” atasözü, bu fikrin adeta sözlü kanunu niteliğindedir.

Uygurlarda, öncülündeki Türk devletlerine göre daha belirgin bir hukuk sistemi olduğu bu vesikalar ile ortaya çıkmıştır. Bu hukukî kaideler yazılı hukuk içinde değerlendirilir. Ancak sözlü hukukun işleyişi ile belirlenmiş olan devlet yönetimine dair hukukî yapı hakkında yazılı kayıtların bulunmaması, yönetim ve yöneticilik hakkının Hun ve Kök Türk devletlerindeki töre esaslı sözlü hukuka dayalı olarak devam ettiğini göstermektedir. Çalışmanın temelini oluşturan halk hukuku kavramı Uygur hukuk modeli için rahatlıkla daha bariz bir şekilde uygulanabilme sahasına sahiptir. Bu noktada Uygur hukukî vesikalarının Türk töresi geleneğindeki gelişimini yazılı olarak takip etmek mümkün olmasa da kağanlık kurumunun hala sözlü gelenekte sürdüğünü görmekteyiz. Bu durumda yapı ve işlev açısından yapılacak çalışmalarda yol gösterici olacaktır.

#### **2.2.2.2. İslamiyet Sonrası Dönem Türk Hukuku**

İslamiyet sonrası Türk devletlerindeki hukuk sistemleri ayrı bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş olduğu için bu kısımda bu hukuk sistemleri genel olarak özetlenecektir. Müslüman Türk devletlerinin temel hukuk sistemi İslamiyet ile doğrudan alakalı olarak gelişmiş ancak tamamen şer'î bir yapı göstermemiştir. Şeriat hukukunun yanı sıra örf hukuku da Türk-İslam medeniyetlerinde kullanılmıştır.

İslamiyet sonrası Türk hukuku büyük oranda İslam Hukuk Sistemi ile şekillenmiştir. Ancak İslamiyet sonrasındaki Türk devletlerinin hukuk sistemini tamamen şer'î hukuk olarak adlandırmak mümkün değildir. Zira şer'î hukuk sistemi salt İslami hukuktan meydana gelmektedir ancak Müslüman Türk devletleri, İslami hukuk kaidelerinin yanı sıra sözlü hukuk sistemi olarak da düşünülebilecek olan töreyi de örf, örfî hukuk, töre gibi isimlerle hukuk sistemleri içinde kullanmışlardır. İslamiyet sonrası Türk devletlerine bakıldığında Osmanlı Devleti, hukukunu İslam hukuku ve örfî hukuk ile sistematik bir şekilde uygulamıştır.

Türkler İslamiyet'i kitleler halinde kabul etmeye başladıktan itibaren yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Bu yeni yaşam tarzı ile ortaya çıkan hukukî ihtiyaçları da büyük oranda İslami hukuk sistemi ile şekillendirilmiştir. Bu noktada bütün Türk-İslam devletlerinin hukukî yapıları teker teker belirtilmek yerine İslam hukukunun gelişmesi genel hatlarıyla aktarılacaktır.

İslamiyet'in ilk zamanlarında hukukî sistem içtihat üzerine kurulmuştu. İctihat; hukuk görevlisinin, İslam hukukunun kaynaklarına bakarak kendi kararını verebilmesidir. İctihat sisteminin yanında İslam hukukunun temelini Arap yaşantısı ve İslam dinin esasları oluşturmaktaydı.

“İslam hukuku, bütün hukuk malzemelerini kendi sistemi ve dini anlayışı içinde takdir etmiş ve değerlendirmiştir. Eski Arap Bedevi düşüncelerini, Mekke şehrinin ticaret, alım-satım hukukunu, Medine vahasının arazi hukukunu ve fetihler zamanında alınan yabancı kaynaklı birçok unsurları dini engel olup olmadığını değerlendirip bünyesine almıştır” (Akbulut, 2018: 112).

Daha sonraki süreçte İslam coğrafyasının genişlemesi sebebiyle uygulamada değişikliklere gidilmeye başlanmıştır. Bu değişiklikler genişleyen İslam coğrafyasına katılan milletleri, değişen dönem özelliklerini, yöneticilerin ve halifelik sisteminin el değiştirmeleri gibi sebeplerle ortaya çıkmıştır. Ancak İslam Hukuku uygulamadaki değişikliklere rağmen ortaya çıkışındaki kaynaklarda doğrudan değişme olmamıştır. Hukukun temelini oluşturan Kur'an-ı Kerim, sünnet, icmâ, kıyas, istihsan, maslahat, örf ve sahabe fetvaları<sup>22</sup> bu süreçte asli kaynak olmaya devam etmiştir.

İslamiyet sonrası Türk hukuk sisteminde devlet yapısı ve işleyişiyle ilgili düzenlemeler İslam Hukuku yani şer'i hukukun asli kaynakları ile sağlanmıştır. Diğer düzenlemelerde ise örfî hukuktan faydalanılmıştır. Bu noktada ilk Türk-İslam devletlerinin hukukî yapılarında töre esaslı geleneksel sözlü hukuku kullanmaları etkili olmuştur. Daha sonraki Türk-İslam devletlerinde örfî hukuk sistemi gelişerek devam etmiştir.

### **2.3. Halk Hukuku**

İnsanlar bir arada yaşamaya başlamalarından itibaren “toplum” olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Toplamak fiilinde türetilmiş olan bu kelime sosyolojide genel olarak herhangi bir ortak değere bağlı kalarak yaşayan insanlar şeklinde

---

<sup>22</sup> İslam Hukukunun kaynakları için bkz. 2.2.1.1.3. İslam Hukuk Sistemi (Fıkıh) başlığı.



tanımlanmaktadır.<sup>23</sup> Toplumun sürekliliğinin sağlanabilmesi amacıyla birtakım kurallar meydana getirilmiştir. Bu kurallar, temelde o toplumların ortak hedef ve çıkarlarına dayalı olarak gelişmiştir. Toplum, belli bir otoriteye bağlı olacak şekilde bir arada tutmaya yarayan kurallar bütünü ise toplumsal yapıyı şekillendirir. Bu noktada şu hususa dikkat etmek gerekir. Toplumsal yapı, insanların belli değerler ve kurallar etrafında toplanması neticesinden kendiliğinden meydana gelen bir sistem değildir. Kurallar, örgütlenme ile doğrudan ilişkilidir. “İlkel veya karmaşık olsun, nerede örgütlenmiş bir toplum varsa, orada kurallar” (Şerif, 1985: 76) vardır. Değerler ve kurallar, toplumsal yapının temelini oluşturarak bireyleri, -bilinçli veya bilinçdışı- kendine uymaya zorlar. Bireyler, toplumun bir parçası olarak varlıklarını sürdürmek, “kendilerinin ve toplum mutluluğunu tesis etmek” (Demirkasımoğlu, 2015: 154), uyulmaması durumunda karşılaşılabilecek cezai yaptırımdan etkilenmemek gibi sebeplerle bilinçli olarak toplumsal kurallara uymaktadırlar. Toplulukta birtakım kurallara uymak bilinçdışı olarak da gerçekleşebilir. Bu uyum, cezai yaptırım endişesi ile değil *gelenekselleşmiş olana uymak* amacıyla açığa çıkar. Bu uyumun “her zaman bilinçli bir işlev olması gerekmez; çoğu kez bizim haberimiz olmadan gerçekleşir. Biz bunun etkili sonuçlarını kanıtlarında, yani kişinin davranışlarında görürüz” (Şerif, 1985: 76). Kurallar, toplumsal yapının oluşumu ve sürekliliği ile ilgili önemli bir kısıttır. Düzenin sağlanması konusunda yine kurallar öne çıkmaktadır. Bu noktada kuralların ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili olarak genel bilgiler verilerek halkın kuralları, gelenekleri, değerleri, kısacası halk hukukunun ne olduğu tanımlanmaya ve belirtilmeye çalışılacaktır. Bunun için halk hukukunu belirleyen temel unsurlar olarak *toplumsal yapı* ve *sosyal normlar* hakkında bilgi verilecek ve neticede halk hukukunun teorik çerçevesi anlatılarak tanımı yapılacaktır.

### 2.3.1. Toplumsal Yapı

Toplumlar, belli amaçlar etrafında bir araya gelmiş bireylerden meydana gelir. Bu açıdan toplumların bir araya geliş amaç ve şekillerine göre değişik yapılar oluşur. Bir insan topluluğunun sosyolojik olarak “toplum niteliği kazanabilme[si]k

---

<sup>23</sup> Sosyolojik olarak *toplum* tanımları için Mehmet Toplamacıoğlu, **Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969. Bekir Kocadaş, **Toplumsal Yapı ve Kurumlar**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2010. Anthony Giddens, **Sosyoloji**, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2000. Gönül İçli, **Sosyolojiye Giriş**, Ankara, Anı Yayıncılık, 2015.

için 1) Kendi kendini cinsel ilişki ile devam ettirebilmeli, 2) Belli bir fiziksel yeri olmalı, 3) Varlığını insan ömründen daha uzun süre devam ettirmeli, 4) İnsanlar belli bir hayat şeklini paylaşmalıdır” (Kongar, 2014: 43). Bu özelliklerden özellikle dördüncü madde, Alan Dundes’in halk tanımı ile de denk niteliktedir. Alan Dundes’a göre

“Halk terimi en azından ortak bir faktörü paylaşan herhangi bir insan grubunu ifade eder. Bu grubu birbirine bağlayan faktörün -ortak bir meslek, dil veya din olabilir- ne olduğu önemli değildir. Bundan daha önemli olan ise, herhangi bir sebebe bağlı olarak oluşan grubun kendisine ait olduğunu kabul ettiği bazı geleneklere sahip olmasıdır” (Dundes, 1998: 143).

Toplum, “içinde insan gruplarının yaşadığı, kurumlardan, çeşitli ilişki tarzlarından örgütlenme biçimlerinden, normlardan vs., oluşan, unsurları arasında karşılıklı ilişkilerin bulunduğu” (Cevizci, 2003: 392) bir sistemdir. Bu sistem, kültürel dir. Yani her kültür içinde toplumlar oluşur ancak toplumun yapısı kültürlere göre çeşitlilik gösterir.

“Kültür, insanlığın dünya üzerinde, hayatta kalmasının tek yoludur. Nasıl hayvanlar hayatta kalabilmek için anatomik olarak gelişmişlerse, insanlar da kültürü geliştirmiştir. Kültür bizim uyum sağlama organımız, hayatta kalabilme mekanizmamızdır” (Ratner, 2014: 3-4).

Dolayısıyla kültür, doğadaki canlı varlıkların biyolojik olarak adaptasyon/değişim/evrim sürecindeki gibi değişimler göstermektedir. Toplum organik tir; canlı varlıklar gibi gelişim süreci vardır. Bu sürecin müddetini kültürel yapı dolayısıyla da toplumsal yapı belirler. Toplum gibi toplumsal yapı da canlı bir organizma gibidir.

“Toplumsal yapılar, bireysel (biyolojik-Çn) organizmalar kadar gerçektir. Organizmaların yaşamında gözlediğimiz fizyolojik ve psikolojik fenomenler, basit olarak organizmayı oluşturan molekül veya atomların doğası sonucu değil, fakat hepsinin içinde birleştiği yapının sonucudur. Bu yüzden herhangi bir insan toplumunda gözlemlediğimiz

sosyal fenomenler de tek tek insanların değil, bunları bir araya getiren toplumsal yapının sonucudur” (Radcliffe-Brown, 1993: 123).

*Yapı*’nın inorganik bir tanım olduğunu vurgulayan Herbert Spencer, “yapı terimini işlev terimi ile eleştirmişti. Böyle yaparak, toplumu insan organizmasına benzeten bir metafor yaratmıştır” (akt. Heer, 2008: 819). Toplumsal yapı, Radcliffe-Brown tarafından, insanlar arasındaki sosyal ilişkilerin karmaşık yapısı ve eylemsel olarak var olan ilişkiler ağı, (Radcliffe-Brown, 1993: 122-123) olarak tanımlanmaktadır. “Toplumsal yapı kavramı, toplumu oluşturan başlıca öğeleri, bunların toplum bütünü yerlerini ve aralarındaki ilişkilerini ve böylece işleyişlerindeki düzenlilikleri anlatmalıdır” (Ozankaya, 1991: 175-176). Bazı araştırmacıların toplumsal yapı tanımları, *kümelerden ve kurumlardan meydana gelmiş organizasyon* olduğu yönündedir.

“R. Merton’a göre, toplumsal yapı, toplum ya da küme üyelerinin örgütlenmiş toplumsal ilişkilerinden oluşmaktadır. M. Ginsberg’e göre de toplumsal yapı, toplumu oluşturan temel kümelerin ve kurumların belirlediği bir komplekstir” (Güven, 1999: 207).

Ozankaya’ya göre “toplumbilimcilerin bir kesimi ‘toplumsal yapı, başlıca toplumsal küme ve kurumlardan oluşur’ ve toplumsal yapı kavramı ile görelilik olarak sürekli ve örgütlenmiş toplumsal ilişkileri anlatmak istemektedirler. Bu anlayışa göre toplumsal yapının kurucu öğeleri, nüfus, ekonomi, toplumsal sınıflar, eğitim, siyaset, hukuk, aile, din çevre ve yerleşim’dir. Ancak bu toplumbilimciler, sözünü ettikleri kurucu öğeleri toplum bütünlüğü içinde ve karşılıklı düzenli ilişkileri belirtecek, yapının işleyişini açıklayacak biçimde ele almamakta, durağan bir yapı anlayışını yansıtmaktadırlar” (Ozankaya, 1991: 175).

Toplumsal yapı Radcliffe-Brown’un da belirttiği üzere organik bir bütünlük taşıdığı için durağan değil, sürekli gelişen bir yapı arz etmektedir. Toplumsal yapı, bireylerle var olur ancak bireylere indirgenemez özelliktedir.

“Yapılar bireyle oluşmadıkları gibi onun ölümüyle de son bulmazlar. Kurallar bunları icra eden bireylerden daha büyüktür ve uygulamalardan daha bağımsız olarak kendi varlıklarını geliştirirler” (Delice, 2013: 118).

Kurumlar ve kurumlardan doğan kurallar, toplumsal yapının değişerek gelişmesini sağlarlar. Toplumsal yapı, bireyin geliştirmesine bağlı değil, bireyi kendisine uymaya zorlayıcı özellik göstermektedir. Bu açıdan yapısal işlevsel bakış açısına göre toplumsal yapı, bireyi belirler niteliktedir. “Yapısal işlevçiler şu postülayı koyarlar: Kurumlar, aktörleri belirler” (Beck, 2005: 90). Toplumsal yapı, oluşumunda bireye dayalı özellikte olabilir ancak kabul edilmiş ve geçerliliği yüksek sosyal normlar gibi değiştirilemez ya da değişimi uzun bir süreçte gerçekleşebilecek bir özellik gösterir. Bu açıdan bakıldığında toplumsal yapı *bireyleri kendisine uymaya zorlar* niteliktedir. Levi-Strauss’a göre toplumsal yapının özelliklerini belirleyen dört kıstas vardır.

“İlkin, yapı bir sistem niteliği arz eder; birinin değişmesinin diğer hepsinin değişmesine yol açacağı öğelerden oluşur. İkinci olarak, her model, bir değişimler grubuna bağlıdır ve her değişim aynı sınıftan bir modele tekabül eder, öyle ki bu değişimlerin bütünü bir modeller grubu oluşturur. Üçüncü olarak, üstte belirtilen özellikler, öğelerden birinin değişmesi durumunda modelin nasıl tepki vereceğini önceden kestirmeye olanak sağlar. En son olarak, modelin, bütün gözlemlenen olguları açıklayabilecek şekilde oluşturulması gerekir” (Levi-Strauss, 2012: 394-395).

Levi-Strauss, toplumsal yapının sistematik bir şekilde yapılardan meydana geldiğini belirterek yapıtaşının ise modeller olduğunu vurgulamaktadır.

Toplumsal yapı, toplum dinamiklerinden ayrı düşünülemez. “Kültürde toplanan değer-tutum sistemleri, davranış örüntüleri, statüler, roller ve temel kişilik örüntüsü, bireyin toplumsal davranışlarını belli genel kalıplar içinde toplar” (Özcan, 2012: 86). Bu kalıplar toplumsal yapının temelini oluşturan elementler olarak düşünülebilir. Örneğin, birey-birey; birey-toplum ve toplum-birey arasındaki

ilişkileri düzenleyen kurallar bütünü olarak değerlendirilebilecek olan hukuk, Radcliffe-Brown'a göre

“toplumsal yapıyı yaşatan mekanizmanın bir parçasıdır. Belli bir toplumun hukuk sistemi tam olarak sadece toplumsal yapı ile ilişkisi incelendiğinde anlaşılabilir ve buna karşılık da, toplumsal yapının anlaşılması diğer konularla birlikte hukuksal müesseselerin de sistematik araştırmasını gerektirir” (Radcliffe-Brown, 1993: 130).

Yine hukukî düzen üzerinden örneklere devam edecek olursak Malinowski de toplumsal yapının bireyler üstü bir niteliğe sahip olduğunu öne sürmektedir.

“Son derece saygın mitolojik geleneklere dayanan konumunu kalıt yoluyla elde etmiş reis bile, kendisini diğerlerinden ayıran saygın törenler, görevini gereğince yerine getirememesi sonucu aşağılanma korkusu ve yeğin tabularla beslenen yarı dinsel bir ürküyle kuşatılmış, büyük yetkilere, servete ve güce sahip, kendisinden beklenenleri kesinlikle yerine getirmek zorunda olan ve yasal engellerle eli kolu bağlanmış bir kişidir. Savaş ilan etmek istediğinde, bir sefer düzenlemek, ya da diyelim bir şenliği kutlamak istediğinde, herkesi toplantıya çağırarak, isteğini, herkesin önünde açıklamak, kabilenin ileri gelenleriyle görüşmek, topluluk üyelerinin katkılarını, hizmet ve yardımlarını, bir tören çerçevesinde kabul etmek ve son olarak kendisine sunulan hizmetlerin karşılığını, kesinlikle belirlenmiş ölçülere uygun olarak ödemek zorundadır” (Malinowski, 2016: 51-52).

Toplumun en güçlüsü olarak değerlendirilebilecek reis, toplumsal yapının üzerinde değildir. Bu örnekler uyarınca toplumsal yapının bireyler üstü bir özellikte olduğu çıkarımına ulaşılmaktadır. Birey sadece toplumsal yapının devamlılığını sağlayan ve o yapının oluşturduğu modellerde hareket eden bir uygulayıcı gibidir. Özellikle *geleneksel toplumlarda* yapısal-işlevsel olarak toplumsal yapıyı meydana getiren en temel unsur, o toplumun dünyayı/evreni algılama biçimidir ki bu aynı zamanda o toplumun hukuk kurallarını da barındırır. Örneğin, dünya görüşü İslamiyet ile şekillenmiş olan ve yönetim erkinin de İslami kurallara göre

düzenlendiği şeriat sistemiyle yönetilen toplumlarda hukuk düzeni de *şer'i hukuk* olarak adlandırılmaktadır.

Yapı terimi durağan bir anlam taşımaktadır.

“Yapı, genellikle statik bir düzeni, yapının alt unsurlarını (parçalarını) belirleyen ve denetleyen bir sistemi çağrıştırmıştır. Yapısal-fonksiyonalist teori için, parçalar arasında düzenli, uyumlu ilişkiler bulunmayan oluşumlar bir sistem (yapı) sayılmazlar. Dolayısıyla yapı anlayışı bir bakıma durgun ve durağan olma eğilimindedir” (Dikeçligil, 1997: 655).

Bu açıdan toplumsal yapıyı organik olarak değerlendiren yapısal-işlevsel teoriye göre sadece yapıyı analiz etmek yeterli değildir aynı zamanda o yapıyı oluşturan unsurların değişkenliklerini değerlendirmek gerekmektedir. Toplumsal yapıyı oluşturan belli başlı kurumsal yapılar söz konusudur. Bu yapılar, yukarıda da vurgulandığı üzere<sup>24</sup> nüfus, ekonomi, toplumsal sınıflar, eğitim, siyaset, hukuk, aile, din çevre ve yerleşim gibi kurumlardır. Genel olarak bakıldığında toplumsal yapının değişmesi, bu kurumlardaki değişmelerle paraleldir. Bu açıdan toplumsal yapıyı oluşturan kurumlar -ki yapıcık diye adlandırılabilir- değiştiğinde toplumsal yapı da değişmektedir. Hatta toplumsal yapının bozulması da bu kurumların işlevsizleştirilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, “İslamiyet öncesi Türk kültürü kendisini geliştirerek dini ve yazılı yasaları frenleyen dünyevi (secular) bir güce veya özerk bir yasaya dönüştürülemediği” (Şimşek, 1998: 109). Türk kültüründeki bu değişim, toplumsal yapıda da bir değişime yol açmıştır. Ancak toplumsal yapıyı oluşturan temel dinamiklerde yani yapılarda bir değişim söz konusu değildir. Örneğin İslamiyet öncesi Türk kültüründe var olan *cihan hâkimiyeti mefkûresi*<sup>25</sup>, İslamiyet ile birlikte *cihat için dünyayı fetih*, fikrine evrilmiştir denilebilir. Toplumsal yapı, kültürlere göre değişiklik göstermektedir zira kültürel gereklilikler

<sup>24</sup> Özer Ozankaya, *Toplumbilim*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1991: 175.

<sup>25</sup> Cihan hâkimiyeti fikri hakkında bkz. Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi: Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat 2017. Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016. Nevzat Köseoğlu, **Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türklerde, İslâm'da ve Osmanlı'da Devlet**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017. Halil İnalçık, “Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 14, S.1, 1959: 69-94.

temelde benzer olmasına rağmen, toplumun dinamiklerine göre çeşitlenir. Birbirine benzer olan bazı toplumsal uygulamalar benzer topluluklarda görülebilir.

Sefa Şimşek'e göre, Türk ve Germen kültürleri, birbirine çok benzeyen iki kültürel yapıdır. Bu benzerliğin ortak noktaları, bireysel özerklik potansiyeli, yiğitlik ve kahramanlık tutkusu, kadın-erkek eşitliği, vb.dir. (Şimşek, 1998: 109-110).

“Ancak, başlangıçta birbirine çok yakın olan bu iki kültürel gelenek, sonraları farklı gelişim yolları izleyerek gitgide birbirine yabancılaşmış, hatta şeref kavramında olduğu gibi birbiriyle çatışır hale gelmiştir. Bir başka deyişle, izlenen bu değişik gelişim çizgilerinin bir sonucu olarak, Ortaçağa geldiğimizde Türk kültürü kolektif şeref anlayışıyla, Germen kültürü ise bireysel şeref olgusuyla örtüşür hale gelmiştir” (Şimşek, 1998: 110).

Toplumsal yapıda bir mekanizma olan *şeref* kavramının iki kültürdeki algısı değişmemiş, bu kavram, yeni kültürel yapılar ile karşılaşarak niteliksel değişim göstermiştir denilebilir.

Sosyal yapının ortaya çıkış ve belirlenmesinde önemli hususlardan birisi de birey ve toplum ilişkisidir. Birey – toplum ilişkisinde kuvvetli olan kıstas ise rol ve statülerdir. Rol ve statüler bireyin toplumsal yapı içindeki konumunu belirler ve bireyi toplumsal yapıya hazırlar. Normlar, statü ve rollerin çerçevesinin belirlenmesinde önem taşımaktadır. Rol ve statü bireylere toplumsal normlar ile aktarılmaktadır. Dolayısıyla toplumsal yapının kurgulanması ve devamlılığının algılanabilmesi için normatif değerler ile kurgulanan rol ve statü kavramlarının da açıklanmasında fayda vardır.

“Toplumsal yaşam karılıklı beklentilerden oluşur. Bireylerin bu beklentileri çerçevesinde belirlenen toplum içindeki konumlarına rol ve statü denmektedir” (Tolan v.d., 1985: 227).

Rol ve statü, bireylerin toplum içindeki yerlerini belirleyen iki önemli kıstastır. Bireylerin toplumsal yaşama uyumu rollerine ve statülerine ve bu rol ve statülere uygun davranmalarına bağlıdır.

“Statü, bireyin bir grup içindeki yerini ve derecesini belirler. Rol ise, belirli statülere sahip bireylerden istenen ve beklenen davranışlardır. Statü ve rol arasındaki bu ilişki, hem toplumsal olarak belirlenmiş değerlerin bir yansıması olmakta, hem de yeteneklerinin ve belki de isteklerinin elverdiği ölçüde bireylerden beklenen davranışlardan kaynaklanmaktadır” (Tolan v.d., 1985: 227).

Statü bireyin toplumda kim olduğu, kimlerle ve ne şekilde iletişim kurması gerektiğini düzenler niteliktedir. Örneğin, bir öğretmen mesleği gereği öğrenciler, veliler, okul müdür yardımcıları, okul müdürü, milli eğitim müdürü vs. gibi kişi ve kurumlarla ilişki içindedir. Toplum öğretmenden bu ilişkilerini öğretmenlik mesleğinin gereğine uygun bir şekilde gerçekleştirmesini bekler. Bireyin öğretmenlik statüsü dışında; anne, baba, ağabey, komşu vs. gibi pek çok statüsü de olabilir ve her bir kurum için o statüye uygun hareket etmesi beklenir. İşte bu birden fazla statü içinden birisi daha fazla öneme sahip olabilir. Bu da bireyin toplum içindeki kimliğini belirler. Örneğin öğretmen olan bir birey, toplumda diğer statülerinin yanında öğretmenlik statüsü daha öne çıkar bir şekilde tanınabilir. Rol ise statünün gereğini yerine getirerek davranmaktır. Yine toplum, bireyden statüsüne uygun bir şekilde davranış sergilemesini bekler ki bu davranışlara da rol denir. Toplum, öğretmen statüsünde olan bir bireyden her zaman doğru, düzgün, ilkeli, düzenli, saygılı, bilgili vs. özellikler ile yaşamasını bekler. İşte toplumun bireye yüklediği statü gereği bireyin takındığı tüm bu tavırlar rol davranışları içindedir. Normlar ise bu rol ve statü gereği davranışları düzenler ve denetler niteliktedir.

Örnekler göstermektedir ki toplumsal yapı, bir topluluğun sözleşerek bir araya getirdikleri kuralların sürekliliği değil; zaten var olan kurallar bütününe organik bir bütünlük içinde uyumlu bir gelişimdir. Bu noktada *zaten var olan kurallar* ifadesini belirlemek adına sosyal norm ve toplum ilişkisini değerlendirmek yerinde olacaktır.

### **2.3.2. Sosyal Normlar**

Her kültür içinde sosyal normlar vardır ve bu normlar, bireylerin davranışlarını belirler/düzenler niteliktedir. Normlar, her kültürde, o kültürün



dinamikleri ölçüsünce oluşur. Birey, toplumdan ve kültürden bağımsız tek bir varlık olarak değerlendirilemez.

“Hümanist değer sistemiyle donanmış felsefelerimiz, insana transandan, yani yer ve zamandan bağımsız ve bütün toplumlarda geçerli tanımlar getirme çabasındadır. Oysa, sosyal bilimlerde, insan, toplumsal olgular temelinde –toplumsal sistemlerin bir parçası olarak- incelenmek zorundadır” (Özcan, 2012: 37).

Bu açıdan bir kültüre bağlı değerlendirmeler yapılırken konuya, o toplumun değer yargıları ışığında yaklaşmak zorunludur. Bu sebeple bu bölümde öncelikli olarak sosyal normların genel tanım, yapı ve işlevleri belirtilerek Türk kültürünün sosyal normları hakkında bilgi verilecektir.

Norm, pek çok disiplin ve sosyal/kültürel yapıda uyulması gereken kurallardır.

“Latince, ‘marangoz gönyesi’ anlamına gelir. Kelime dönüşen haliyle (norm), düzgü, kural veya ölçü anlamına gelmektedir. Buna göre insanların birbirlerine karşı nasıl ve ne şekilde davranacaklarını düzenleyen kurallar bütününe ‘norm’ denilir” (Ersoy, 2014: 93).

Anıl Çeçen’in belirttiği üzere, norm kelimesi, “üç köşeli ve doksan derecelik bir açıyı çizmek için kullanılan gönyeye benzer bir geometri teriminden gelmektedir. Marangozlar da buna benzer aletler kullanarak düz çizgiler oluşturlar” (Çeçen, 1975: 75).

Latince düz/doğru çizgi çizmeye yarayan aletler için kullanılan bu kelime, toplumsal yapının uyarınca *düz/doğru davranışlar belirlemek için meydana gelen kurallar* soyutlamasıyla sosyal bilimlerde kullanılmaktadır. Normlar, insanların doğru davranışlar sergilemesi için gelişmiş kalıp düşüncelerdir.

Gilbert’e göre normların “toplumsal kuramdaki gelişimi iki şekilde olmuştur. Birincisi, halkın üyelerinin standart ve düzenli olarak uygulaması anlamında normal kabul edilen mevcut bir davranış kalıbı olarak norm düşüncesidir. İkincisi, emredilen, yani belirli bir halk için yapılması gereken doğru davranışı anlatan bir kalıp olarak norm düşüncesidir” (Gilbert, 2008: 527).

Normlar emredici bir yapıya sahiptir. Toplum, bireylerinin kendi rolleri içinde ilgili normlara uyması için emir dili kullanılmaktadır. Bu emir dili, zorunluluk olarak düşünölmeli ve uyulmaması halinde yaptırıma maruz kalınması ile ilgilidir. Çünkü normlar güçlerini yaptırımlardan almaktadırlar. “Yaptırımlar, = (müeyyideler), sosyal denetimi sağlamak ve sosyal normların etkinliğini ayakta tutmak için bireylerin, grupların, cemaatlerin ve topluluğun üzerinde zorlayıcı, kınayıcı ya da özendirici, ödüllendirici teklilerini ve baskılarını işletirler” (Örnek, 1977: 121). Normlar sürekliliğini de yaptırım gücünden almaktadır. Bu açıdan sosyal normların yaptırım güçleri üzerinde durulması gereken bir husustur. Zira halk hukuku da sosyal normlar gibi yaptırım gücüne sahip bir olgudur. Sosyal norm ve halk hukuku arasında bu açıdan benzerlik vardır. Sosyal normların yaptırım gücü yine toplumsal ve kültürel yapı ile paraleldir.

Mehmet Toplamacıoğlu'nun René Maunier'den aktardığına göre normların yaptırımları, mistik, hukuki, ahlaki ve hicvi yaptırımlardır. Bu yaptırımlar, günahıtan arınma (Expiation), cezalandırma (Punition), kınama ve ayıplama (Reprobation) ve hafif görünme, küçük düşme veya değeri kaybetme (depreciation) olarak özetlenmektedir. Demek oluyor ki insan düşünüş ve davranışlarında tam olarak serbest değildir; doğru yoldan ayrılırsa, toplumun yaptırım gücüyle karşılaşır (Toplamacıoğlu, 1969: 23-26).

Yaptırımlar, toplumsal kontrol mekanizmalarıdır ve mekanik güçlerini yaptırımlardan almaktadırlar. Normların yaptırım özellikleri, toplumun iyi ve kötü hakkındaki bakışını da keskin çizgilerle belirler.

“Böylece toplumun kendi içinde iyiyi ve kötüyü ayırt etmesi sağlanır. Hırsızlık yapan bir kişi mahkeme tarafından kendine verilen cezanın yanında toplum tarafından da manen cezalandırılır; hırsızlık yapan bir kişiye iş verilmez, insanlar tarafından güvenilmez vb.” (Dursun, 2016: 55).

Şunu da açıklamak gerekir ki yaptırım sadece ceza ile sınırlı değildir. Ödüllendirme de yaptırım içinde değerlendirilmelidir. Bu açıdan sosyal normların “negatif ve/veya pozitif yaptırımlara” (Özcan, 2012: 60) sahip olduğunu da belirtmek

gerekir. Normlar gereğince *düz/doğru* kabul edilen bir davranış, topluluğun bireyi tebrik etmesiyle olumlu bir yaptırım olarak da görülebilir. Toplumsal yapının sürdürülebilmesi için sosyal normlar önem taşımaktadır. Negatif ve pozitif yaptırımlar, mekanizmanın işleyişindeki önemli unsurlardır. Yaptırımlar Radcliffe-Brown'a göre iki motif oluşturlar.

“Birincisi, bireyin onamayı elde edebilme ve çevresinin kınamasından kaçınma arzusu, belli ödülleri kazanabilmesi veya toplulukça ortaya konulan veya tehdit olarak bildirilen belli tür cezalardan kaçınması arzusuyla; ve ikincisi, olgusalılıkta, kendi çevresinin yaptığına benzer yolla onama ve onamama yargıları ile birlikte belli davranış biçimlerine tepki göstermeyi öğrenerek, dahası standartlarla kendi davranışını hem davranıştan önce hem de sonra değerlendirir, bununla kendisini de mensup bulunduğu toplulukta cari olana az ya da çok yakınlıkta uyum gösterir” (Radcliffe-Brown, 1993: 135).

Toplumsal yaptırımların -pozitif ya da negatif- gücüne göre bu motif davranışları ortaya çıkmaktadır. Şu da bir gerçektir ki toplumsal yaptırımlar konusunda negatif yaptırımların bireyler üzerinde etkisi daha fazladır diyebiliriz. Zira kınanmadan başlayarak tecrit hatta öldürölme gibi negatif yaptırımlar bireylerde daha güçlü bir etki yaratmaktadır. Kısacası toplumsal yapının işlerliğı için oluşmuş toplumsal normlar, yaptırımlar ile toplumsal yapının devamlılığını sağlayan kurumlardır.

Norm, yukarıda da değinildiğı üzere Latince de gönye anlamına gelen bir sözcük olup, sosyal norm da bu aletin soyutlaşmış bir biçimidir. İnsanların toplum içindeki ilişkilerini belli bir dizge ile düzenleyen kurallar bütünüdür. Sosyal normlar, yaptırım ve yasalar ile birleştiğinde tıpkı marangoz gönyeleri gibi üçlü bir yapı oluşturlar ve bireylerin toplumun istediğı ölçüde davranışlarını kurgular ve denetler nitelik kazanır. Ancak Amselek'in belirttiğı gibi normlar, kurallara uyan insanlar oluşturmak için değildir, kurallara uygun olarak davranmış bulunmak demektir (Amselek, 1993: 33-39). Bu açıdan normlar, yaptırım gücü ile bireyleri toplumsal yapı için şekillendirici özellikler taşırlar. Bireyler bilinçdışı ya da bilinçli olarak normlara uymayabilirler, bu durumda normatif yapıyı kabul etmiş diğler bireyler

norm dışı hareket eden bireyler üzerinde baskı uygulayarak normların yasalarını işletirler. Yani normlar, bir model oluşturmak için kullanılan ölçü araçları (Amselek, 1993: 34-35) olarak toplumsal yapının işlerliğini ve devamlılığını sağlarlar.

Sosyal normlar, toplumsal yapıdaki işleyişin sürdürülmesine yarayan birimlerden meydana gelir. Türk kültüründe sosyal normlar, toplumsal yapının işleyişi açısından önem taşımaktadır. Bu birimler, töreler, örfler, gelenekler, âdetler, görenekler, teamüller ve modadır.<sup>26</sup> Türk kültüründe sosyal normlar; töreler, örfler, gelenekler, âdetler, görenekler, teamüller ve moda unsurları, toplumsal yapının işleyişi açısından çok önemli bir işleyiş dinamiğine sahiptir.

### 2.3.2.1. Töre

Töre kelimesi genel kullanımda kural, kanun, düzen, gelenek gibi anlamlarda geçmişten beridir kullanılmaktadır. Kelime; anlam boyutu, kullanım alanı, sıklığı ve sürekliliği açısından geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Bu kavramın sosyal bir norm olarak nasıl değerlendirildiğini belirlemek amacıyla öncelikle bu anlam dairesinin çerçevesini çizmek yerinde olacaktır.

Töre, genel olarak düşünüldüğünde Türk kültüründeki emir ve yasaklardır diyebiliriz. Gerard Clauson kelimeyi, geleneksel, alışlagelmiş, yazılmamış hukuk (Clauson, 1972: 531) olarak tanımlamıştır. Orhon Yazıtlarında kelime, törü olarak bulunmaktadır ve Talat Tekin tarafından “sözlü yasa, töre; tören, merasim” (Tekin, 1988: 174) olarak tanımlanmıştır. *Divânü Lugâti't Türk*'te töre, “evin en önemli yeri ve itibar edilen kimselere sunulan oturağı” (Divânü Lugâti't Türk, 2007: 586), türe ise “töre; gelenek” (Divânü Lugâti't Türk, 2007: 586) şeklinde tanımlanmıştır. 9 – 14. yüzyıllar arasındaki Uygur Türkçesinde (Eski Uygur Türkçesi) töre kelimesi, Sanskritçe *dharma* kelimesi ile karşılanmıştır. Dharma ise “din, akîde” (Caferoğlu, 2011: 67) anlamına gelmektedir. Aynı dönem metinlerinde tör kelimesi, “ön, şeref yeri, şeref makamı” (Caferoğlu, 2011: 249) anlamındadır. Tör/töre kullanımı, Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde çadırın/evin başköşesi anlamlarında kullanılmaktadır. Çağdaş Türk Lehçe ve Şivelerinden bazılarındaki sözlük tanımları şu şekildedir: “tör:

<sup>26</sup> Türk kültüründe işlerliğe sahip olan sosyal normlar, yaptırım gücü sıralaması düşünülerek töre, örf, adet, gelenek, görenek, teamül ve moda olarak pek çok çalışmada yer almış ve çalışmalar bu birimler üzerinden sürdürülmüştür. Çalışmada da bu genel sınıflandırmaya uyulmuştur.

Çadırın girişindeki yer, evin baş köşesi” (Naskali Gürsoy, 1999: 184), “tör: 1. obanın giremecine karşı olan yer, başköşe 2. yüksek dağ otağı, yayla” (Yudahin, 2011: 756), “tör: Evin köşesi, misafire ait yer; töre: “1. Han soyundan olan kimse, soylu kimse; asilzâde 2. (mecazi) Bürokrat, kırtasiyeci” (Necipoviç, 1995: 424), “tör: 1. Baba evi 2. Köşebaşı, başköşe; töre: Töre, düzen” (Arıkoğlu, 2005: 522), “tör: Baş köşe, şeref mevki” (Yusuf, 1993: 163), “tör: Evin baş köşesi, konuğun oturtulduğu yer” (Tekin v.d., 1995: 635) şekillerinde belirtilmiştir.

Töre kelimesinin Türkiye Türkçesi sözlüklerdeki anlamları şunlardır: “Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin ortaklaşa alışkanlıkların tutulan yolların tümü” (Gülensoy, 2007: 927). “Âdet, usul, kural, örf, görenek, yasa, kanun, âyin” (Dilçin, 1983: 215). Şemseddin Sami kelimenin İbraniceden alıntı olduğunu belirterek “kânun, nizâm, yasağ” (Şemseddin Sami, 2004: 449) olarak tanımlar. “Bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve adetlerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü” (Türk Dil Kurumu, 1998: 2244). Araştırmacıların etimolojik ve morfolojik açıklamaları, *kanun*, *nizam*, *düzen*, *saygı* gibi pek çok kelimenin töre kelimesiyle anlam dairesi açısından eşdeğer olabileceğini göstermektedir.

Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan töreler, sosyal yapının içindeki en önemli mekanizmadır. Değişmez nitelikte değil, özellikle de farklı durumlarda düzenlenebilir, kaldırılabilir veya yeni bir uygulama olarak ortaya çıkabilir özelliktedir. Törenin eski Türk toplumlarında uygulanması veya değiştirilmesi, töreyi iyi bilen ve kengeş/kurultay olarak adlandırılan meclisler tarafından gerçekleştirilirdi. Bu açıdan töre, diğer sosyal normlar göre daha sistematik bir yapıdadır ve düzenlenebilir niteliği ile de canlılığını korur. “Töre, kendini yenileyen ve geçerliliğini koruyan bir organizma gibidir” (Erdoğan, 2018: 42). Töre kelimesinin anlam dairesi oldukça geniştir. “Yazılmış yasalardan başka, yazılmamış gelenekler de törenin içindedir” (Ziya Gökalp, 2015: 12). Yazılı – yazısız Türk toplumlarında töre, yaptırım gücü en yüksek kurumdur. “Türk devleti özel kanunlara (töre hükümlerine) dayalı bir kuruluştur. Devletin varlığı töre varlığına bağlı idi” (Kafesoğlu, 2009: 246).

Orhon Yazıtlarında töresini terk eden Türk boylarının devletsiz kaldığı dile getirilmiştir.<sup>27</sup> Burada törenin etkisi de vurgulanmaktadır. Türk kültüründe ortak olarak kullanılan atasözlerinden birisi olan “İl gider töre kalır” ifadesi açıkça belirtilmiştir. Devleti yöneten aile değişse de devlet yönetim sistemi aynı kalmaktadır ki bu sistematik töre olarak da anılabilir. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde töre büyük oranda devlet kanunu olarak kullanılmıştır.<sup>28</sup> Kutadgu Bilig’de de benzer şekilde törenin devletin hukuku olduğu ile ilgili bilgiler mevcuttur.<sup>29</sup> Orhon Yazıtlarında ve özellikle de Kutadgu Bilig’de *töre, töreye uygunluk, töreye uyulmadığı takdirde neler olacağı* gibi bilgiler verilmiştir. Töre kelimesinin sözlük anlamları ve tanımlarında, törenin sözlü hukuk veya yazılmamış hukuk olduğu fikri öne çıkmaktadır. Ancak özellikle de Kutadgu Bilig’de törenin genel hüküm, emir ve yasakları ile Orhon Yazıtlarında töreye göre devlet yönetiminin önemi vurgulanmıştır. Yazılı toplumlardaki gibi sistematik olarak töre ve töreye ilişkin hüküm, emir ve yasaklar aktarılmadığı ve özel olarak bir *töre hukuku* eseri olmadığı için törenin genelde sözlü hukuk olduğu fikri ağır basmaktadır ancak Kutadgu Bilig ve Orhon Yazıtları düşünüldüğünde törenin yalnızca sözlü hukuk olarak değerlendirilemeyeceği de düşünülebilir. Bu düşünce ile törenin tüm sosyal normları kapsar nitelikte, devletin resmi; kısmen yazılı ve büyük oranda sözlü bir hukuk yapısı olduğu söylenebilir.

### 2.3.2.2. Örf

Örf kelimesi, genelde hukuk ile ilişkilendirilerek kullanılan Arapça bir terimdir. Sözlüklerdeki tanımları da benzer şekildedir. “Âdet, hüküm, gelenek” (Devellioğlu, 2003: 850), “toplumda genel kabul gören, sürekli veya baskın tatbikatı bulunan sosyal davranış biçimleri ve dildeki yerleşik kullanımlar anlamında bir terim” (Dönmez, 2007: 87). Halil İnalçık’ın Tursun Beğ’den aktardığına göre örf,

<sup>27</sup> Kültigin Yazıtı, Doğu yüzünde törelerini terk etmiş olan Türk milletinin devletsiz kaldığı ve Türk halkının, İleriş Hakan ve eşi İlbilge Hatun tarafından ataların töresine göre yeniden toparlandığı belirtilmiştir. “... hakansız kalmış halkı, cariyeye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı, atalarının dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş” (Tekin, 1988: 11).

<sup>28</sup> İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü eserinde, Orhon Yazıtlarında töre kelimesinin 11 kez kullanıldığını bunların altı tanesinin il (devlet) ile doğrudan beş tanesinin ise ilişkili anlamlarda kullanıldığını belirterek törenin aslında devletin resmi hukuku olduğunu dile getirmiştir (Kafesoğlu, 2009: 246).

<sup>29</sup> Sait Başer, Kutadgu Bilig’de törenin yalnızca dünyevi bir kanun olmadığını, kâinata hâkim bir yüksek kanun olduğunu belirtmiştir (Başer, 2015: 108-112).

Osmanlı hukukunda padişah kanunları olarak kullanılmaktadır. “(Siyâset) mücerred tavr-i ‘akl üzere nizâm-i âlem zâhiriyyün, meselâ tavr-i Cengiz Hân gibi olursa, sebebine izâfet ederler; siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişâhî derler ki, ‘örfümüzce (‘urafâmızca?) ana ‘örf derler” (İnalcık, Anhegger, 1956: IX). İnalcık örfün “cemiyet düzenini korumak üzere” (İnalcık, Anhegger, 1956: IX) koyulduğunu belirterek örfün şer’i yapıdan farkına da dikkat çeker. Hilmi Ziya Ülken örfün âdetlerden daha güçlü bir yapıda olduğunu dolayısıyla sadece âdet terimi ile karşılanamayacak olduğunu belirtir. “Örf (moeurs) daha kuvvetli ve yaptırıcı güce sahip, âdet (coutume) daha yumuşak ve gevşektir” (Ülken, 1969: 225-226) diyerek örf-âdet arasındaki ilişkiyi yaptırım gücü açısından değerlendirir. Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan *Türk Hukuk Lûgati*’nda benzer şekilde örfün diğer sosyal normlardan farkı vurgulanmıştır.

“Mâruf daima müstahsen olan âdetlere itlak olunur. Halbuki âdet ve teamül bâtil ve fena itiyatlara da denir. Bunun içindirki iyi âdet, fena âdet, iyi teamül, fena teamül denir. İyi örf, fena örf denmez” (Türk Hukuk Kurumu, 1944: 275).

Örfler, yaptırım gücü açısından üst sırada bulunmaktadır, hatta yazılı anayasa sisteminin olduğu bazı toplumlarda örflerin kanunlardan daha yukarıda tutuldukları ile ilgili değerlendirmeler de vardır. “Örflere karşı çıkma kimi toplumlarda yasaya karşı çıkmayla bir tutulur; hatta zaman zaman yasaların da üstünde tutularak katı ve bağışlamasız bir tutumla birey cezalandırılır” (Örnek, 1977: 123). Buna verilecek örneklerin başında ise -medyada sık ve yanlış şekildeki kullanımıyla<sup>30</sup> belirtmek gerekirse- töre cinayetleri yer alır. Anayasal hükümlerden farklı olarak töre adı altında namus, kan davası, mülkiyet haklarının ihlali vs. gibi sorunların çözümünde örflere -daha genelleşmiş tabir ile törelere- dayalı bir yaptırım sistemi uygulanmaktadır.

Örfler de diğer sosyal normlar gibi toplumsal yaşantıyı düzenlemeye yöneliktir. Ancak örf, diğer sosyal normlardan farklı olarak hukukî bir özellik de

<sup>30</sup> Töre kavramının yazılı ve görsel medyadaki kullanımı için bkz. Nagihan Çetin, “1990 Sonrası Türkiye’de Oluşan Töre Algısında Kitle İletişim Araçlarının Rolü”, İstanbul, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018.

kazanmıştır. Özellikle Osmanlı hukuk sistemi içinde “Örfî Hukuk” uygulaması ile resmi/pozitif nitelikli bir hukuk sistemi olmuştur denilebilir. “Örfî hukuk hukukçuların ilmî içtihatlarıyla değil, padişahların koyduğu kanunlarla teşekkül etmiştir” (Aydın, 2015: 67). Bu durumda örf kavramının İslamiyet ile birlikte Türk-İslam devletlerinde töre yerine geçtiği ifade edilebilir. Zira törenin kaynaklarından birisi yukarıda belirttiğimiz gibi hakanların koyduğu kanunlar olduğu bilinmektedir. Osmanlı hukuk sisteminde “doğrudan doğruya devletin icra kuvvetini ve otoritesini temsil edenler ehl-i örf” (İnalçık, 1958: 103) olarak adlandırılmıştır. Örf, âdetlere göre tanzim edilmiş hukuk sistemidir ancak örfî hukuk şer’î hukuka yani İslami kurallara aykırı olamaz. “Örfî hukukda şerîata aykırı hükümler temelde olmamalıdır. Zira İslama aykırı örfî hukuk meşru değildir” (Akgündüz, 1999: 117). Dolayısıyla örf temelde âdetler ve gelenekler ile şekillenmiştir ancak İslamiyet ile birlikte özellikle Osmanlı Devleti’nde resmî bir hukuk sistemi özelliği kazanmıştır. Ancak örf, tamamıyla sosyal normlara dayanmaz, örfleri denetleyen bir üst yapının yani şer’î hukukun olduğunu da belirtmek gerekir.

### **2.3.2.3. Gelenek**

Gelenek, gel- fiilinden türetilmiş bir kelimedir ve süregelen, anlamı taşımaktadır. Gelenek bu açıdan süreklilik anlamı taşıyan bir kelimedir. Sosyal normlardan bir tanesi olarak gelenek, uzun yıllar süregelen davranışların kalıplaşması sonucu oluşmuştur. Bir sosyal norm olan geleneğin farklı tanımlarına bakıldığında, *düzenli olarak yapılagelen davranışlar* vurgusu öne çıkmaktadır. “Belirli davranışsal norm ve değerleri benimseyip aşıl原因an, gerçek ya da hayali bir geçmişle süreklilik gösteren ve genellikle yaygın biçimde benimsenen ritüeller ya da başka sembolik davranış biçimleriyle ilişkili toplumsal pratikler kümesi” (Marshall, 2005: 258-259). “Beklenen bir davranış veya bir sosyal protokol olarak değerlendirilebilecek kadar düzenli yapılan bir aktivitedir” (Sweterlitsch, 2016: 121). Toplum tarafından belli durum ve/veya zamanlarda yapılan davranışlar, bir süre sonra kültürel bellekte bir birim olarak varlıklarını sürdürürler. Bu açıdan gelenek, her dönemde ortaya çıkarak toplum yapısında veya daha küçük gruplarda, yaptırım gücüne sahip bir norm haline gelebilir. Bu durum kültürel belleğin oluşmasında daha sonra gelişebilecek küçük bir başlangıç oluşturabilir.



Assmann'ın belirttiği gibi belleğin öznesi her zaman tek tek bireyler olsa da onların anılarını bir çevre kurgular. Canlı olan bellek, sürekli iletişim halinde olarak ve hatırlamalar ile varlığını sürdürür. Hatırlama figürleri; zaman, mekân ve gruba bağlıdır. (Assmann, 2001: 40-44).

Bir grup içinde varlığını sürdüren ve unutmaya karşı devamlı tekrar edilerek taze duran bir takım davranışlar, gelenekleşerek sosyal normlar içinde yer alırlar.

Geleneklerin sosyal norm olarak yaptırım gücü töreden daha düşüktür. Ancak anlam çevresinin genişliği düşünüldüğünde kullanımı diğer normlara göre daha geniştir.

“Nitelikleri bakımından genellikle tutucu olan gelenekler aile, hukuk, din ve politika gibi toplumsal kurumlar üzerinde etkilidir. Bireyin bağlı bulunduğu grubun ya da toplumun geleneklerine karşı çıkması, bu karşı çıkışın derecesine göre bireyin toplulukça aforozundan saldırıya uğramasına, hor görülmesinden alaya alınmasına kadar genişleyen tepki türlerinde biçimlenir” (Örnek, 1977: 126).

Yaptırım gücü esası dışında düşünüldüğünde gelenek, tüm sosyal normları kapsayan bir anlam dairesine de sahiptir. Bu noktada sosyal normların da bir geleneği olduğu söylenebilir. *Töre geleneği, gelenek – görenek, örf – âdet – gelenek* vs. gibi kullanımı normlar arası bir unsur olarak düşünülebilir. *Türk devlet geleneği, İslâm geleneği, destan ve destancılık geleneği* vs. gibi kullanımlarla süreklilik ifadesi vurgusuyla da kullanılmaktadır. Kapsayıcı nitelikteki kullanılışlarının yanı sıra *gelenek, İstanbul Üniversitesi geleneği, kutlama geleneği, anma geleneği* vs. gibi “icat edilmiş” (Hobsbawm, Terence, 2016) süreklilikler için de kullanılabilir.

Gelenekler bir süreklilik ifadesini barındırırlar. Ancak süreklilik gösteren her olgunun gelenek olarak adlandırılmayacağı, bir sürekliliğin gelenek olarak nitelendirilebilmesinin belli kuralları olduğu belirtilmiştir. Gross, bir kavramın gelenek olarak adlandırılabilmesinin üç kurala bağlı olduğunu ifade eder.

Gross'a göre, bir geleneğin en azından üç kuşağı birbirine bağlaması gerekmektedir, ancak bazı geleneklerin yüzler hatta binlerce yıl devam etmesinden dolayı

zaman dilimi konusunda bir sınır yoktur. İkinci olarak, geçmişin algısını ileten bir gelenek, sadece eskiyi ya da eski ile ilgili olan bir şeyi temsil etmekle kalmamalı aynı zamanda belirli bir manevi ya da ahlaki bir saygınlık taşımalıdır. Üçüncü olarak, bir gelenek, geçmiş ve günümüz arasında bir süreklilik hissi yaratmalıdır (Gross, 1992: 10).

Dolayısıyla geleneğin önemli özelliklerinden birisinin geçmişe aitlik hissini taşıyor olduğu görülmektedir. Bu açıdan gelenekler, geçmişi bugünde yaşatma konusunda güçlü bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

#### 2.3.2.4. Âdet

Türkçeye, Arapçadan girmiş olan âdet kelimesi, genel olarak alışlagelmiş, alışkanlık anlamları taşımaktadır. Çeşitli sözlüklerde benzer anlamlarla tanımlanmıştır. “Alışılmış şey, her zaman yapılan” (Şemseddin Sami, 2004: 921). “Görenek, usul, tabiat, alışkanlık” (Devellioğlu 2003: 10). “1. Bir kimsenin yapmaya alışmış olduğu şey, alışkı, 2. Topluluk içinde eskiden beri uyulan kural, töre” (Türk Dil Kurumu, 1998: 25). Yaptırım gücüne göre âdetler, emredici bir yapıda değil daha çok yapılması gereken, uyulması gereken kurallar niteliğindedir.

“Âdetin karakteristiğini alışılmış birtakım davranışların giderek kalıplaşması oluşturmaktadır. Bu kalıp davranışlar, örfdeki yapıma ya da kaçınma zorunluluğu yerine, âdette yapılmalı ya da yapılmamalı niteliğine bürünmektedir” (Örnek, 1977: 124).

Ancak yapılması gereken veya uyulması gereken kuralların gücü âdetin, - yaptırım gücü olarak- yukarıya çıkmasını sağlayabilir. Hilmi Ziya Ülken’e göre bazı âdetlerin yaptırım güçleri töre hükmünde olabilir.

“Âdetleri koruyan yaptırıcı güçler kanun kuvvetinde olabilir ve böyle bir durumda âdet kanununun yerini alabilir. Buradan Töre: âdet hukuku (droit coutumier) doğar” (Ülken, 1969: 3).

Yaptırım gücüne göre *alışkanlıklar* (âdetler) zamanla törenin içine girebilir. Bu bilgilere göre, sosyal normların organizma gibi değişim gösterdiği söylenebilir.

### 2.3.2.5. Görenek

Görenek, yaptırım gücü açısından töre, gelenek ve âdetten sonra gelen ancak modaya göre daha güçlü olan sosyal normdur. “Örf ve âdetten hiç bir yaptırıcı gücü olmaması, yahut karşı konduğu zaman çok zayıf yaptırıcı gücü bulunmasıyla ayrılan sosyal davranış tipidir” (Ülken, 1969: 119). Ancak göreneklerin, yaptırım gücü açısından zayıf ya da tamamıyla güçsüz olmadığını da belirtmek gerekir. Zira görenekler daha küçük gruplar içinde güçlü yaptırımlara sahip olabilirler. Edward Thopson’a göre kimi zaman yalnızca yaşlıların uyguladığı bazı görenekler, yazılı hukuk tarafından doğrudan hükümsüz kılınmadığı sürece yasa etkisine sahipti (Thompson, 2006: 16). Ancak daha küçük gruplar bazında değil, toplum yapısı açısından değerlendirildiğinde görenekler, “ülkeden ülkeye değiştiği gibi, bir ülkenin çeşitli yörelerine ve sınıflarına göre de ayrımlar gösterirler” (Örnek, 1977: 127). Yaptırım gücü açısından değerlendirildiğinde görenekler, bölgesel değişiklikler de göstermesi sebebiyle töre, gelenek ve âdetlerden sonra gelir. Ayrıca görenekler, “komşu ziyaretleri, hasta yoklamaları, alış-veriş, ortak taşıtlara binme, tanışma ve tanıştırılma” (Örnek, 1977: 127) günlük hayattaki ilişkiler ağını düzenlemede daha fazla kullanılır.

### 2.3.2.6. Teamül

Teamül, amel (iş) kökünden gelen Arapça bir kelimedir. “1. iş. 2. bir işin oluşu. 3. öteden beri olagelen muamele, yerleşmiş olan örf, âdet” (Devellioğlu, 2003: 1045) olarak tanımlanır. Teamül de diğer sosyal normlardan âdet gibi örf ile ilişkilendirilerek kullanılmaktadır. Teamül geçmişten beri yapılan işlerin bir düzene oturması ve rutin olarak kullanılmasıdır. Hilmi Ziya Ülken kavramı kullanış olarak almış ve “hiçbir yaptırım gücü olmaması veya yalnız gevşek bazı yaptırıcı güçleri bulunmasıyla âdetten ayrılan kullanımın örf ve âdetlerde olduğu gibi ahlaki temeli yoktur” (Ülken, 1969: 182). Ülken ayrıca kavramın görenek ile karşılaşmasının daha uygun olduğunu da belirtmiştir.

Teamül pozitif hukuk çerçevesinde yerini almış bir terimdir. Örf ve âdetleri kapsayıcı hukukî yapıya genel olarak teamül hukuku adı verilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, toplumda kullanılagelen, yapılagelen sosyal normların pozitif hukuk

sistemi içinde genel olarak teamül hukuku adıyla bulunduğunu belirtmek gerekir. Sosyal normlar içinde ise yaptırım gücü açısından daha az kuvvete sahip bir değer olarak bulunmaktadır.

### 2.3.2.7. Moda

Sosyal normlar arasında yaptırım gücü en düşük kuvvete sahip olan kurum modadır. “Göreneğe bakarak daha kısa süreli olan, çabuk değişebilen, öykünme yoluyla yayılan, temelinde değişiklik ve özgünlük dürtüsü yatan geçici davranış biçimi” (Örnek, 1977: 128) olarak tanımlanır. Yaptırım gücü olarak en alt kademede bulunmasına rağmen yayılım gücü olarak en üst kademede olduğu söylenebilir. Ancak etkisi uzun süreli olmayabilir. “Moda çabuk yayıldığı gibi çabuk değişir, örf ve âdetlere karşı geldiği zaman dahi kaçınılmaz yayılma gücü vardır” (Ülken, 1969: 209). 21. yüzyılda özellikle de görsel, işitsel ve -internetin yaygınlaşması ile birlikte- sosyal medyanın da etkisiyle moda, giyim-kuşam-süslenme ile eş değer görülmeye başlanmıştır. Giyim-kuşam-süslenme pratikleri modanın alt şubelerini oluşturmakla beraber tamamıyla modanın karşılığı değildir. Moda, “Dilde, düşüncede, hareket tarzında, adda, müzikde, plastik sanatlarda, edebiyatta, günlük ve törensel yaşamın kimi kesitlerinde” (Örnek, 1977: 129) görülmektedir. Modaya uyma/uymamanın yaptırım gücü diğer normlara göre daha düşüktür. Belli dönemlerde belli hitaplar moda olarak değerlendirilebilir. Daha çok popüler kültür ile ilişkilidir. Örneğin, *pampa* ya da *kanka* gibi hitaplar moda olarak belli bir dönem varlığını sürdürecektir. Bu kelimeyi kullanmayan gençler arasında ise kısa süreli bir alay gözlenebilir, bunun haricinde ağır şekilde cezalandırmadan dışlamaya kadar olan bir yaptırım mümkün görünmemektedir. Ancak “kent topluluklarında moda olan bazı şeylerin halk arasına yayıldığında geleneğin bir parçasına dönüştüğü de görülmektedir” (Aça, 2016: 26). Örneğin, kentte moda olarak kullanılmaya başlanan gerçek veya suni deriden üretilen ayakkabılar, bir zaman sonra ilçe ve köylere kadar gelerek lastik ayakkabının yerini tutmuştur. Artık çarık veya lastik ayakkabı gibi ayakkabıların yerini almıştır.

### 2.3.3. Halk Hukuku

#### 2.3.3.1. Dünyada ve Türkiye’de Halk Hukuku Çalışmaları

Halk hukuku, disiplinler arası bir çalışma alanıdır. Kavramın tanımının geniş olması sebebiyle, hukuk, sosyoloji, antropoloji ve halkbilim disiplinlerinde birbirine benzer çalışmalar yapılmış ve terimin anlam dairesi geniş bir şekilde ele alınmıştır. Çeşitli araştırmacılar tarafından farklı zamanlarda “halk hukukuyla ilgili akademik ölçekte, ‘örfî hukuk’, ‘yazılı olmayan hukuk’ (unwritten law), ‘müşterek hukuk’ (common law), ‘arkaik hukuk’ (archaic law), ‘yerel hukuk’ (religional law), ‘yaşayan hukuk’ (live law), ‘ilkel hukuk’ (primitive law), ‘gelenek hukuku’ (customary law), ‘milli hukuk’ (national law), ‘yörelî hukuk’, ‘ilksel hukuk’, ‘kavim hukuku’ (tribal law), ‘kabile hukuku’ (clan law)” (Karataş, 2018: 52-53) terimleri kullanılmıştır. Bu terimler, hukuk, sosyoloji, halkbilimi disiplinlerinde kullanılmıştır ancak çalışmaların çoğu -özellikle ilkeller ve kabile hayatı ile ilgili olanlar- antropoloji alanında yapılmış çalışmalardır.

Dünyada halk hukukuna dair yapılmış çalışmalara bakıldığında doğrudan halk hukuku ismi ile yapılmış çalışmaların yanı sıra halk hukukuna yardımcı olabilecek nitelikte çalışmalar vardır. Bu kısımda öncelikle dünyada halk hukukuna asli ve yardımcı olarak kullanılabilir ve yukarıda belirtilen araştırmacıların yapmış olduğu çalışmalara değinilecektir. Ardından Türkiye’de benzer şekilde yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir.

Yaptığımız literatür taramasında halk hukuku ile ilgili temel ve yardımcı nitelikteki yabancı dilli çalışmalar olarak şunlar tespit edilmiştir.

İngiliz hukuk tarihçisi Henry James Sumner Maine, hukuk tarihi ve antropolojik hukuk çalışmaları yapan bir araştırmacıdır. *Ancient Law (Antik Hukuk)* adlı çalışması, hukukun ilksel kökenleri hakkında bilgi veren, hukuk tarihi ve antropolojisi açısından öncül çalışmalardan birisidir. Eser, 1861 yılında Londra’da yayınlanmıştır. Eserin, *Primitive Society and Ancient Law (İlkel Toplum ve Antik Hukuk)* bölümünde, hukukun temelinde aile organizasyonlarının yattığı ve özellikle de sözleşmeye dayalı bir yapı olarak ortaya çıktığı belirtilmiş daha sonra ise bu yapının gelişerek diğer hukuk sistemlerini etkilediği görüşü öne sürülmüştür.

Karataş'ın aktardığına göre halk hukuku terimine en yakın terim olarak *volksrecht* (halk kanunu) terimi ilk kez J. G. von Hahn tarafından *Reise durch die Gebiete Des Drin und Wardar (Drin Bölgesinden Vardar'a Seyahat)* adlı eserinde kullanılmıştır ve von Hahn, eserde Arnavutların halk hukuku uygulamaları hakkında bilgi vermiştir (Karataş, 2018: 19).

1893 yılında Emilé Durkheim tarafından yazılan *De La Division Du Travail Social (Toplumsal İşbölümü)* adlı eserde hukukun kaynağının toplum yapısıyla alakalı olduğu belirtilmiş ve *toplumsal bir işbölümünün toplumun tüm kesimlerinin uyması gereken kuralların ortaya çıkmasını sağlamıştır* fikri savunulmuştur. Eserde hukukun kültürel ve toplumsal yapıdan ayrı düşünülmemeyeceği belirtilmiştir. Bazı “toplumsal ilişkiler vardır ki onları düzenleyen kurallar bu ölçüde sağlam ve belirgin değildir; ama hepten belirsiz olmayıp, hukuk yerine gelenek ve göreneklerle düzenlenmişlerdir” (Durkheim, 2006: 92). Bu çalışma, gelenek ve göreneklerin hukuk yapısı içinde değerlendirilebileceği fikrini savunarak halk hukukunun da sosyal normlarla ilişkisine değinilen bir kaynak özelliği gösterir.

Andrew Lang ve James Japer Atkinson tarafından 1903 yılında hazırlanan *Social Origins and Primal Law (Sosyal Kökler ve İlkel Hukuk)* adlı eserin sosyal yapının köklerinin anlatıldığı ilk bölümünde hukukun evlilik yasalarından doğduğu fikri tartışılmıştır. İkinci bölüm ise İlkel Hukuk için ayrılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere ilkel hukuk akademik çalışmalarda halk hukukunun kökenleri için kullanılabilir. Bu açıdan bu çalışma halk hukuku ve ilkel hukuk çalışmaları açısından kaynak niteliği taşımaktadır.

1907 yılında William Graham Sumner tarafından yayımlanan *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals (Gelenekler: Âdetler, Davranışlar, Gelenekler ve Törelerin Sosyolojik Öneminin İncelenmesi)* adlı eserde; âdetler, davranışlar, gelenekler ve töreler gibi sosyal kodlar dolayısıyla sosyal normlar değerlendirilmiştir. Halk hukukunun bileşenleri olan sosyal normların sistematığı açısından bu eser, halk hukuku çalışmalarına kaynaklık etmektedir.

Bronislaw Malinowski tarafından 1926 yılında yayınlanan *Crime and Custom in Savage Society (Yabanıl Toplumda Suç ve Gelenek)* adlı çalışmada, Trobriand adalarındaki yerlilerden yola çıkılarak ilkel toplumların yasa sistemleri, suçları ve cezalandırılmaları değerlendirilmiştir. Çalışma, işlevsel yaklaşımın ilkel hukuktaki -dolayısıyla halk hukukunda- işleyişini göstermesi bakımından önemli bir eserdir.

Yapısal işlevsel teori ile ilgili çalışmaları ile tanınan İngiliz antropolog Alfred Reginald Redcliffe-Brown tarafından yayınlanan *Structure and Function in Primitive Society (İlkel Toplumda Yapı ve İşlev)* adlı çalışma 1952 yılında yayınlanmıştır. Çalışmanın *Primitive Law (İlkel Hukuk)* adlı on ikinci bölümünde ilkel toplumlardaki toplumsal yapının gelenekler üzerine kurulduğu ve bu toplumsal yapılara dayanan geleneksel hukuk sistemi değerlendirilmiştir.

1994 yılında, Alison Renteln-Dundes ve Alan Dundes editörlüğünde çıkan *Folk Law: Essays in the Theory and Practice of Lex Non Scriptica (Halk Hukuku: Yazılı Olmayan Hukuk Teori ve Uygulamaları Makaleleri)* adlı çalışma doğrudan halk hukuku terimini kullanan ilk çalışmadır. Çalışmada, farklı araştırmacıların halk hukuku ile ilgili teori ve uygulama makaleleri yer almaktadır. Alan Dundes'ın, *What Is Folk Law? (Halk Hukuku Nedir?)* adlı makalesinde, halk hukukunun ne olduğu ve ne olmadığı ile ilgili fikirlerini içermektedir. Halk hukuku çalışmalarının öncüleri, halk hukuku araştırmaları, halk hukukunun kodları, halk hukuku davaları, halk hukukunda çatışma ve uluslararası halk hukuku ana başlıkları altında halk hukukuna bölgesel ve olgusal genel bir bakış geliştirmesi bakımından önemli bir kaynaktır.

Türkiye'de folklor çalışmalarının 1913 yılında başladığı genel görüşüne dayanarak Türkiye'deki halk hukuku çalışmaları ile ilgili literatür taraması bu tarihten başlatılmıştır. Ziya Gökalp, Fuad Köprülü ve Rıza Tevfik'in<sup>31</sup> makaleleri ile Türkiye'de halkbilim ile ilgili çalışmalar hız kazanmıştır. Dursun Yıldırım tarafından

---

<sup>31</sup> M. Öcal Oğuz, "Türkiye'de Folklorun İlk Makaleleri", **Milli Folklor Dergisi**, S. 99, 2013: s. 5-14.

Türkçü devre<sup>32</sup> olarak adlandırılan bu dönemden 21. yüzyıla kadar halkbilim çalışmaları bazı duraksama dönemleri haricinde hızlı bir gelişim göstermiştir.

Çalışmalar ekseninde Türklerin yazılı olmayan hukukuna dair ilk bilimsel değerlendirmelere Ziya Gökalp'ın *Halk Medeniyeti I Başlangıç* adlı makalesinde rastlanmaktadır.

“Türk'ün kendine mahsus bir medeniyeti vardı ki bunu ‘uygurluk’ namıyla başka medeniyetlerden ayırt ederdi. Uygurluğun ananelerine ‘türe’, nizamlarına ‘tüzük’, fihına ‘yasa’ adları verilmişti” (Ziya Gökalp, 1981: 5).

Ziya Gökalp'ın benzer şekilde töre ile ilgili değerlendirmeleri, törenin sözlü ve geleneksel Türk hukuk sistemi olduğu yönündedir.

1928 yılında Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu] tarafından hazırlanan *Halkbilgisi Toplayıcılarına Rehber* adlı çalışmada, Fındıkoğlu halk hukukuna değinmiştir. Sahada derleme yapmak isteyen araştırmacılara el kitabı şeklinde hazırlanan rehberin ikinci kısmı, *Halk Bilgisinin Kadroları* bölümüdür. On beş maddelik kadronun son maddesi *Hukuka Dair Halk Bilgisi*'dir. Burada halkın hukuki müesseseleri, “kan güdmeye dair telakkiler, fuşşa ve sirkate aid telakkiler, kız kaçırmaya aid telakkiler, umumiyetle hukuka aid bilgiler” (Ziyaeddin Fahri, 1928: 14-15) maddeleri ile belirtilmiştir.

Hamit Zübeyr Koşay tarafından 1939 yılında *Etnografya ve Folklor Kılavuzu* hazırlanmıştır. Koşay, Kılavuzun, halk kültürüne ait derleme faaliyetlerinin teşkilatlanmasına yönelik olduğunu belirtmiştir (Koşay, 1939: 3). Kılavuz fihristinin dördüncü maddesi *İçtimai Faaliyet Yadiğârları* başlığını taşır ve bu başlığın ikinci alt başlığı *Hukukî Hâdiseler* ise *Umumî, Hususî ve Ceza* olarak üçe ayrılır (Koşay, 1939: 9-10). Halkın hukuk sisteminin resmi hukuktan ayrı bir özellik gösterdiği de yine bu eserin Dinî Dirim başlığı altında “Kanun nazarında cürüm sayılan bir çok hususlar halk arasında cürüm sayılmaz; yahut halkın büyük nefretle karşıladığı bazı hususlar da kanunen cürüm olmayabilir” (Koşay, 1939: 72) denilerek halk hukuku ile ilgili

<sup>32</sup> Dursun Yıldırım, “Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri”, **Milli Folklor Dergisi**, S. 11, 1991: s. 13-21; Dursun Yıldırım, “Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Devreleri”, **Milli Folklor Dergisi**, S. 21, 1994: s. 2-15.



tespitlerde bulunulmuştur. Yine bu kısımda “halk arasındaki davaların hal tarzına ve cezalara mütaallik bütün bilgi ve görgüler toplanacaktır” (Koşay, 1939: 72) denilerek halk hukukuna dair derleme faaliyetlerine dikkat çekilmiştir.

Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber adlı çalışma, 1949 yılında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu tarafından Latin esaslı Türk alfabesi ile *Folklor ve Etnografya Kılavuzu* adıyla yeniden yayınlanmıştır. Bir önceki çalışmada Hukuka Dair Halk Bilgisi adlı başlık bu çalışmada da on beşinci madde olarak kalmış ve muhtevası aynen devam etmiştir ancak başlık, *Ahlâk ve Hukuk* (Fındıkoğlu, 1949: 19-20) olarak değiştirilmiştir.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu bu çalışmasının ardından 1950 yılında halk hukukuna dair *Türk Folklor Araştırmaları Dergisinde Hukuk Folkloru* adlı bir makale yayınlamış ve konu hakkındaki fikirlerini belirtmiştir. Makalede hukukun yalnızca yazılı kanun olmadığı, örf ve âdetlerin hukukun en önemli kaynakları olduğu evlilik yasakları (egzogami)<sup>33</sup> üzerinden örneklendirilmiştir. (Fındıkoğlu, 1950: 241-242). Yine makalede evlilikle ilgili halk inanışları ve maniler “egzogami folkloru” (Fındıkoğlu, 1950: 241) olarak adlandırılmıştır.

Halkbilim derlemelerine yönelik *Türkiye Folklor ve Etnografya Kılavuzu* adlı bir kılavuz hazırlayan Naki Tezel, halkbilim çalışmalarında derlemelerin on altı madde altında toplanması gerektiğini belirtmiştir ve bu maddelerden on altıncısı, Hukukla İlgili Bilgilerdir. Hukuk ile ilgili bilgiler, “Kan gütme ile ilgili inançlar, telâkkiler, Fuhuşa ve hırsızlığa dair telâkkiler, Kız kaçırmaya ait telâkkiler, Genel olarak hukuka ilgili bilgiler” (Tezel, 1969: 29) olarak verilmiştir. Bu maddeler, Fındıkoğlu’nun 1928’de yayınladığı Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber adlı kılavuzdaki maddelerdir, bu açıdan eser halk hukukuna dair yeni bir bilgi içermemektedir.

Halk hukuku kavramının tanımlanmasına dair tespit edilen ilk çalışma Ali Rıza Önder tarafından yapılmıştır. Ali Rıza Önder, *Geleneksel Halk Hukuku* adlı

---

<sup>33</sup> Fındıkoğlu, egzogami kelimesini evlilik yasakları olarak kullanmıştır ancak terim doğrudan evlilik yasağı anlamına gelmez. Egzogaminin sözlüklerde dış evlilik olarak tanımlanır ve enest yani aile içi evliliğin yasağıdır. Yani egzogami bir yasaktan ziyade evlilikte eş seçimini belirleyen bir kuraldır. Egzogaminin kullanımı ve terim anlamının gelişimi konusunda bkz. Mehmet Ali Yolcu, **Türk Kültüründe Evliliğe Bağlı Tabu ve Kaçınmalar**, Konya, Kömen Yayınları, 2014.

makalesinde “toplum içinde halkın yaşattığı gayriresmî hukuk kuralları, halkbilim alanında bağımsız olarak ele alınmamış ve başlıbaşına bir inceleme konusu yapılmamıştır” (Önder, 1975: 20) diyerek halk hukuku tanımının ve incelemelerin halkbilim disiplininde ayrı bir başlık olması gerektiğini ifade etmiştir. Önder, halk hukukunu, halk arasında devlet buyrukları ve yasakları dışında kendiliğinden bilinegelen ve uygulanagelen devletin yasaları dışında kalan ve resmî niteliği bulunmayan bir takım eski ve köklü hukuk kuralları (Önder, 1975: 20) olarak tanımlamış ve çalışmanın sonraki bölümlerinde Türkiye’deki halk hukuku uygulamalarına örnekler vermiştir.

Mehmet Tefik Özcan tarafından 1989’da doktora tezi olarak hazırlanan *İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk* adlı çalışma, ilkel toplumların hukuk sistemleri hakkında yapılmış bir sosyoloji çalışmasıdır. Çalışmada, her toplumda görülen hukuk mekanizmaları ilkel toplumlarda sosyal normlar üzerinden incelenmiştir. “Toplumsal normların oluşumundan hareket ederek, hem işlevlerini, hem de ihlal edilmelerinin koşullarını ortaya koyup kontrol mekanizmalarının” (Özcan, 2012: 337) işleyişi değerlendirilmiştir.

Pozitif hukukun ana kaynakları arasında gösterilen yazılı olmayan hukuk ile ilgili olarak Yasemin Işıқтаç tarafından 1991 yılında *Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Âdet Hukuku* adlı doktora çalışması yapılmıştır. Bir bölgede kullanılagelen örf ve âdetlerin hukuka kaynaklık edebilmesi için çeşitli normlar ile ilişkileri değerlendirilmiştir. Örf, âdet ve sosyal normların pozitif hukuk ile ilişkisinin değerlendirildiği bu çalışma halk hukuku çalışmalarında yardımcı kaynak olarak kullanılmaktadır.

Mahmut Tezcan tarafından 2000 yılında hazırlanan *Türk Ailesi Antropolojisi* adlı çalışma, Türk aile kurumunun İslam öncesi ve sonrası yapısı hakkında yapılmış bir aile sosyolojisi araştırmasıdır. Çalışmada halk hukukuna doğrudan yönelerek halk hukukunun ne olduğu tanımlanmış ve geleneksel hukuk bağlamında aileye dair uygulamalar değerlendirilmiştir.

Hukuka antropolojik olarak yaklaşan Aslan Delice, 2004 yılında *Hukukun Antropolojik Kaynakları: İlkel Topumlarda Toplumsal Çatışma ve Çatışmanın Çözümlemesi* adlı doktora tezi 2013 yılında *Antropoloji Penceresinden Hukuk: Basit Topumlarda Akrabalık İktidar ve Çıkar İlişkileri* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Çalışma ilkel toplumların hukuku ve hukuk-sosyal norm ilişkisini değerlendirmesi açısından halk hukuku çalışmalarına kaynaklık etmektedir.

Öcal Oğuz'un *Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve Töre Cinayetleri* adlı makalesinde sözlü hukuk bağlamında törenin Türk aile yapısındaki işleyişi değerlendirilmektedir. Oğuz, sözlü hukuk sisteminin yazılı hukuka eşdeğer bir yapıda olduğunu Türk kültüründeki evlilik pratikleri üzerinden değerlendirmiştir.

Türk hukuk sistemindeki işleyişin incelenmesi açısından Dede Korkut Kitabındaki halk hukuku pratikleri, Fikret Türkmen tarafından 2011 yılında yayımlanan *Dede Korkutta Halk Hukuku Unsurları* adlı makalede değerlendirilmiştir. Makalede örf ve âdetlerin geleneksel halk hukuku olduğu belirtilerek Dede Korkut Kitabında töre, örf ve âdetler açısından hukuk sistemi değerlendirilmiştir.

Dede Korkut Kitabındaki halk hukuku pratiklerine, Aysun Dursun da değinmiştir. Dursun, 2011 yılında *Dede Korkut Hikâyelerinde Halk Hukuku* adlı bir makale yayınlamıştır. Makalede İslamiyet öncesi Türk kültür yapısının hukuk ile ilişkisi belirlenmiş ve bu yapının Dede Korkut hikâyelerindeki işlenişi belirlenmiştir.

Azem Sevindik, 2013 yılında *Halk Hukuku ve Köy Odaları: Sivas Şarkışla Gümüştepe Örneği* adlı yüksek lisans çalışmasıyla köy odaları geleneğinin ceza verme, övme, yerme, alkış verme ve yüz çevirme gibi uygulamalarını halk hukuku bağlamında incelemiştir.

Halk hukuku hakkında yapılmış doktora tezlerinden *Türk Halk Kültüründe Hukuk Kavramı* adlı tez Aysun Dursun tarafından 2014 yılında hazırlanmış ve 2016 yılında *Türk Halk Hukuku* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Çalışmada, Türk kültüründe halk hukukuna dair pratikler pozitif hukuk bilimi tasnif esaslarına göre özel hukuk ve kamu hukuku başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Hicran Karataş tarafından 2016 yılında hazırlanan *Halk Hukuku Uygulamaları ve Sürgün Gelinler* adlı doktora tezi, 2018 yılında aynı isimle kitap olarak da yayımlanmıştır. Çalışmada halk hukuku çalışmalarının tarihçesi verilmiş ve halk hukuku tanımları yapılmıştır. Yine pozitif hukuktan hareketle halk hukukunun yasama, yürütme ve yargı kurumları değerlendirilmiştir. Bu halk hukuku sistemi, Batı Karadeniz Bölgesinde çeşitli sebeplerle bir köyden bir diğer köye gönderilmesi yaptırımı üzerinden incelenmiştir.

Halk hukukuna doğrudan ve yardımcı kaynak niteliğindeki çalışmaların yanı sıra töre, örf, âdet, gelenek ve hukuk ilişkisinin değerlendirildiği dolaylı çalışma ve makaleler de mevcuttur. Yapılan literatür taraması sonucunda, halk hukukuna dair çalışmaların 19. yüzyılda ilkel hukuk ve töre, örf, âdet gibi sosyal normlar ile ilişkilendirilmesiyle başladığı; 20. yüzyıldan itibaren ise folk law/halk hukuku adıyla doğrudan çalışılmaya devam ettiği tespit edilmiştir. Bu çalışmalar konuya genellikle toplumsal yapı, sosyal norm ve pozitif hukuk karşısında halk hukuku gibi konularla ilişkisi bakımından yaklaşmıştır.

### **2.3.3.2. Halk Hukuku Tanımları**

İnsanlar topluluk halinde yaşamaya başladıklarından itibaren kültürel gruplar meydana getirmişlerdir. Bu gruplar çeşitli sebeplerle<sup>34</sup> bir arada yaşama fikrini sağlamlaştırarak gelişmişler ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bir arada yaşamın düzenini belirlemek adına ise birtakım kurallar gelişmiş/geliştirilmiştir. Basit, ilkel ya da yabancı olarak adlandırılan toplumlardan karmaşık yapılarıdaki toplumlara kadar tüm organizasyonlar, toplumsal yapılarını, kültürel gereksinimler gereği sözlü ya da yazılı kurallar ile güvence altına almışlardır. Bahsedilen kurallar, toplum yapısına göre şekillenmiş; aynı zamanda toplumun yapısını da muhafaza etmek üzere

---

<sup>34</sup> Bu sebepler, Maslow'un "İhtiyaçlar Hiyerarşisi" adıyla bilinen teorisinde piramidin üçüncü basamağıdır. Bu piramide göre insanların ihtiyaçları bir alt basamaktan üste doğru önem sırasına göre dizilmiştir. Maslow, piramidin basamaklarını, Fizyolojik İhtiyaçlar, Güvenlik İhtiyacı, Sosyal İhtiyaçlar, Saygınlık Görme İhtiyacı ve Kendini Gerçekleştirme ihtiyacı olarak belirlemiştir. Sosyal İhtiyaçlar içinde bir arada yaşama ve toplum olarak varlığını sürdürme düşüncesi yatar ki bu düşünce ilkel toplumlardan uygar toplumlara kadar bütün organizasyonlarda görülmektedir. Toplamların sosyal ihtiyaçları gereğince oluşturdukları kurumları belli başlı kurallar ile denetleme ihtiyacı duydukları için ise hukuk algısı ortaya çıktığı söylenebilir. Pek çok kaynakta referans olarak kullanılan ilgili teori hakkında detaylı bilgi için bkz. Harold Abraham Maslow, A Theory of Human Motivation, Psychological Review, V. 50, I. 4, 1943: s, 370-396.

gelişmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere hukukun yazılı ve yazılı olmayan kuralları vardır. Yazılı olmayan hukuk kuralları, özelde örf-âdet hukuku olarak adlandırılmaktadır. Pozitif hukuka kaynaklık eden bu örf ve âdetler, bölgesel bir özellik gösterir ve halk hukuku kavramına da yakın bir kullanıma sahiptir, ancak örf ve âdet hukukuna halk hukuku demek yeterli gelmemektedir. Bu kısımda öncelikle yapılan literatür taramalarında halk hukuku ile ilgili tanımlar aktarılacak ve ardından tezde kullanılmak üzere belirlenecek bir halk hukuku inceleme model çalışması oluşturulacaktır.

*Ancient Law* adlı çalışmada Maine, yazılı olmayan hukukun gerçekten yazılıp yazılmadığının şüpheli olduğunu dile getirmiş ve *Anglo-Sakson hukuk sisteminin temelini oluşturan* içtihat hukukunu yazılı olmayan hukukun oluşturduğunu (Maine, 1908: 12) belirtmiştir. Dolayısıyla “arkaik zamanlardan günümüze kadar hukukun, toplumların gelenek, görenek ve ahlak ilkeleri, dinî inanç ve ritüelleri ile hâlihazırda mevcut olduğu bilinmektedir” (Karataş, 2018: 49).

İlkel toplumlarda hukuk sisteminin kabile toplumunun bir parçası olduğunu belirten Malinowski’ye göre “bir Avusturalya yerlisinin yasaya boyun eğmekte gösterdiği istekliliği, bir New Yorklunun davranışıyla kıyaslamak çok tehlikeli bir uygulamadır ve bu türden kıyaslamanın sonuçlarını gerçekten de genel anlamda almak gerekir; öyle genel ki, sonunda anlamdan yoksun bir sonuçla karşı karşıya kalınır” (Malinowski, 2016: 21). Ona göre toplumların yasaları kabul etmeleri kendiliğinden olan bir şey değil, ahlaki kaygılarla alınmış bir karardır. “Yasa, bağımsız, kendi başına bir anlam içeren bir toplumsal düzenlemeyi değil, onların kabile yaşamının bir yönünü, kabile yapılarının bir parçasını simgelemektedir” (Malinowski, 2016: 62). Malinowski, ilkelde hukukun, toplumsal bir sorumluluk bilinci olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Alan Dundes, halk hukuku kavramını, “toplumsal olarak tanımlanmış bir grubun, bireylerin (aile, klan vb.) cezalandırma ve el koyma yaptırımları altında bağlanması; bu grup tarafından onaylanmış veya gerekli görülen, sözlü olarak aktarılan geleneksel yükümlülükler ve yasaklar bütünüdür” (Renteln-Dundes, Dundes, 1994: viii) şeklinde tanımlar. Dundes’a göre halk hukukunu tanımlamak için

öncelikle halk kavramının açıklanması gerekmektedir. Halk hukukunun geleneksel bir yapısı olduğunu dile getirir.

“Geleneksellik, halk hukukunda standart bir yapıdır ve birçok geleneksel davranış, halk hukukunu tanımlayan davranışlar olmayabilir. Bir nedimenin, gelinin çiçek buketini tutması bir gelenektir fakat bu hukukî bir durum değildir. Halk hukuku, nesilden nesle sözlü olarak aktarılan âdet hukukudur. Bunu halk hukukuna uyarladığımızda geleneksel sıfatını kullanırsınız, bütün halk hukuku gelenekseldir bu bağlamda adetseldir fakat sunu belirtmek gerekir ki her gelenek hukuk değildir” (Dundes, 1994: 3-4).

Halk hukukunun geleneklerden beslendiği ama her geleneğin halk hukuku olmadığı vurgulandığı bu açıklamaya göre, halk hukukunun, geleneğin yaptırım gücü ile belirlenebileceği fikri düşünülebilir.

Ali Rıza Önder, halk hukukunun toplum içinde gayri resmî hukuk sistemi olduğunu belirtmiş ve “halk arasında devlet buyrukları ve yasakları dışında kendiliğinden bilinegelen ve uygulanan bir takım eski ve köklü hukuk kuralları” (Önder, 1975: 20) olarak tanımlamıştır. Türk halk hukukunun ise töreye dayandığını resmi hukuk sistemi içinde de bu hukuk kurallarının yer aldığını belirtmiştir.

Önder bir başka makalesinde, Türk halk hukukunun töre ile ilişkisi olduğunu belirtmiştir. İslamiyet öncesi Türk kültüründe törenin tamamlayıcı unsuru vardır, bunlar *yusun* ve *togudur*. Halk içinden gelen töreye *yusun* denmektedir. Toplumsal yaşam kurumuna ise *togu* adı verilmektedir. *Togu* kelimesini, dokumak ile ilişkilendirmiş ve toplum yaşamının tıpkı halı gibi dokunarak devam ettiğini savunmuştur (Önder, 1984: 138).

*Yusun* kavramı, çalışmada da üzerinde duracağımız halk hukuku terimi hakkında kullanılmış olabilir. *Yusun* kavramı üzerine Sadri Maksudi Arsal ilk dikkat çeken araştırmacıdır. Arsal, *yusun* kelimesini, genellikle hukuk ile birlikte kullanmış (*hukukî yusunlar*) ve kelimenin anlamını “Türkçe örf ve âdet” (Arsal, 2014: 133) olduğunu belirtmiştir. *Yusun*, törenin üç kaynağından birisi olarak da belirtilmiştir. Esra Yakut’un Arsal’dan aktardığına göre, törenin üç kaynağından birisi *yusun* yani halkın örf ve âdetlerinden çıkan hukuktur (Yakut, 2002: 414). Clauson, *yusun/yusun*

kelimesinin Moğolca kökenli olduğunu belirtmiş ve “tavır, davranış, gelenek ve benzer anlamlar” (Clauson, 1972: 1065) şeklinde tanımlamıştır. Yusunun Moğol yasaları olduğu *Târîh-i Olcaytu* adlı eserde de kullanılmıştır.

Fethi Gedikli'nin, Ali el-Kâşânî'nin *Târîh-i Olcaytu* eserinden aktardığına göre yusun, Moğol, örf ve âdetlerine verilen isimdir. Aynı eserde, Olcaytu'nun sarayında Hanefî ve Şafî mezhepleri arasındaki ihtilaf sebebiyle, Kutluk Şah Noyan'ın, ‘Bu yetmiş iki parçaya ayrılmış tuhaf Arap dininden Moğol yasa ve yusunlarına dönelim’ dediği kaydedilmiştir (Gedikli, 2013: 337-338).

Burada kelimenin yasa ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Arsal'ın *hukukî yusun* kullanımıyla birlikte *yasa ve yusun* kullanımı yusunun halk hukuku olarak değerlendirilebileceği düşünülebilir.

Azem Sevindik'in Özkul Çobanoğlu'ndan aktardığına göre Çobanoğlu halk hukukunu, “halkın kendi hukuksal sorunlarını çözmek ve gereken önlemleri almak amacıyla kurduğu geleneksel düzen ve düzenlemeleri, yaptığı yasaları, koyduğu ödül ve cezaları derleyip inceleyen dalına halk hukuku denir” (Sevindik, 2013: 68), şeklinde tanımlamıştır.<sup>35</sup>

Fikret Türkmen, halk hukukunun resmi hukuk dışında kalan hukukî uygulamalar olduğunu belirtmiştir.

“Bir toplulukta aynı veya benzer davranışlar ve ortak tutumlar, ortak bir kural haline gelir. Fertler bu kuralları benimser ve bununla ilgili davranışları tekrarlar. Böylece gittikçe genişleyen bir çevrede bilinçli veya bilinçsiz tekrar edilen bu ortak davranışlar örf ve âdet kuralı niteliği kazanır. Halk hukuku da denilen bu kurallar, etnik grupların tarihinden, dinî özellik ve emirlerden de etkilenecek tarihin derinliklerinden süzülerek gelmişlerdir ve o toplumu temsil ederler” (Türkmen, 2011: 246).

<sup>35</sup> Özkul Çobanoğlu'nun ilgili tanımı, Özkul Çobanoğlu editörlüğünde hazırlanmış olan Liseler İçin Halkbilimi adlı kitapta bulunmaktadır ancak biz ilgili eseri göremediğimiz için Azem Sevindik'in aktarımına sadık kalarak çalışmaya aldık.

Türkmen'e göre, halk hukuku, halk arasındaki sorunları çözmek üzere geliştirilmiş ve resmî hukuka da kaynaklık edebilir nitelikte olan örf ve âdetlerdir.

Halk hukukunun resmi hukuktan farkına dikkat çeken Mahmut Tezcan, resmi hukukun kurumsallaşmış bir yapıda olduğunu ancak halk hukukunun ise kurumsal olmadığını öne sürmüştür. Buradaki kurumsallığın, “ayrı binalarda örgütlenmiş, kendine özgü bir personeli oluşmuş ve özel bir dil ile kavramlara sahip” (Tezcan, 2000: 96) olmadan ileri geldiğini belirtmiştir. Tezcan, halk hukukunu “halkın geleneksel olarak yaşadıkları toplumda yaşattıkları uyguladıkları, gayri resmi hukuk kuralları” (Tezcan, 2000: 95) olarak tanımlamıştır.

Halk hukukunun resmi hukuk sistemi altında gelişmiş gayri resmi bir hukuk sistemi olduğuna dair tanımlardan bir diğeri de Erman Artun'a aittir. Artun'a göre halk hukuku “bir bölgede, bir yörede yaşayan halkın, mahkeme edilmesi gereken bir sorunla karşılaştığında, mahkemeye ulaşamadığı ya da ulaşmak istemediği durumlarda, sorunun yörede, bölgede, köyde halk tarafından oluşturulan bir mahkeme ile çözümlenmesidir” (Artun, 2014: 168).

Benzer şekilde Aysun Dursun da halk hukukunu “toplumun gelenek, görenek ve alışkanlıklarından beslenen, kalıp tutum ve davranışlarla şekillenerek günümüze taşınan, toplumun işlevsellikleriyle dinamizmini kaybetmeyen, süreklilik göstererek toplum tarafından bir sonraki nesle aktarılan, toplumun temeli olan ailede baba otoritesinden başlayarak bir otorite tarafından onaylanan ve desteklenen töre/örf ve âdet/sözlü hukuk kuralları” (Dursun, 2016: 56) olarak tanımlamıştır.

Halk hukuku veya halk hukukuyla ilgili kavramların tanımları ile ilgili olarak şu şekilde bir değerlendirme yapmak mümkündür:

Dünyadaki halk hukuku çalışmalarında, Maine, kavramın yazılı hukuk ile ilişkili olmadığı ancak Anglo-Sakson tipi hukuk sisteminin temelini oluşturur nitelikte sosyal normlardan dinî inanç ve ritüellere kadar geniş bir kaynağı olduğuna değinmiştir. Maine, halk hukukunun ilkelerin uyguladığı sistematikten başlanarak yazılı hukuka kadar uzayan bir perspektifte değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çeker.



Maine'nin görüşlerine benzer şekilde Malinowski de halk hukukunun ilkel olarak nitelenen toplumlarda toplumsal bir kontrol mekanizması olarak işlediğine değinir. Malinowski, halk hukuku çalışmalarında da diğer çalışmalarda olduğu gibi bağlamın hayati bir öneme sahip olduğunu belirterek her topluluğun hukukî yapılarının o toplumu oluşturan değerlerle birlikte ele alınması gerektiğinin önemini vurgular.

Alan Dundes halk hukukunun sosyal normlarla alakalı olduğunu belirtir ancak her sosyal normun halk hukuku olarak ele alınamayacağına dikkat çeker. Ona göre halk hukuku, yaptırım işlevi ile ilişkilendirilmelidir.

Türkiye'de yapılmış çalışmalarda halk hukukunun iki başlıkta değerlendirilebileceği görülmektedir. Bunlar resmi hukukun yanında gelişen gayri resmi hukuk ve sosyal normlardır.

Ali Rıza Önder, Özkul Çobanoğlu, Fikret Türkmen, Mahmut Tezcan ve Erman Artun gibi araştırmacılar halk hukuku kavramının, pozitif hukuk olarak adlandırılan resmi hukuk sisteminin dışında gelişen, bölge sorunlarının çözümünü resmi mahkemelere gitmeden kendi aralarında sağladıkları hukuk sistemi olduğunu belirtmişlerdir.

Aysun Dursun da çalışmasında resmi hukuk/halk hukuku ayırımına dikkat çekmiş ve tanımında halk hukukunun sosyal normlardan hareketle ortaya çıktığını söylemiştir.

Dünyada ve Türkiye'de yapılan halk hukuku ve ilişkili kavramların tanımlanmasında genel olarak sosyal normlar ve resmi hukuk sistemi kurumlarından bağımsız işleyen hukukî yapı kavramlarına vurgu yapılmıştır.

### **2.3.3.3. Halk Hukukunun Kavramsal Çerçevesinin Belirlenmesi**

Halk hukuku ile ilgili yapılmış tanımların temelinde halk hukukunun, pozitif hukuk sisteminin altında gelişen ve çeşitli toplulukların sorunlarını resmi hukuk yoluna başvurmadan kendi aralarında çözüme ulaştırdıkları vurgusu vardır. Bu tanımlardan yola çıkarak halk hukukunun, sorunların çözümünde resmi hukukun

dışındaki halidir diyebiliriz. Bu sebeple de halk hukukunun, ilkelerin hukukundan farklı bir konumu olduğu söylenebilir. Zira ilkel toplumlardaki hukuk sisteminin tek hukukî güç olduğu aşikârdır. Bu açıdan ilkellerdeki hukukî durum, halk hukukunun kavramsal çerçevesini belirleyebilmek konusunda yardımcı kaynak olarak kullanılabilir.

Çalışmada iki temel soruna çözüm önerisi sunmak adına yapısal işlevsel bir işleyiş mekanizması belirlenmeye çalışılacaktır. Bunlardan birisi resmi hukuk – halk hukuku ayrımı noktasında halk hukukunun ne olduğu ve diğeri mevcut tanımlardan hareketle halk hukuku tanımının geliştirilmesine yönelik bir çıkarım olacaktır. Halk hukukuyla ilgili olarak yapılacak çalışmalarda dikkat edilmesi gereken husus, resmi hukuk sisteminin de halk hukuku olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorunudur. Zira çağdaş halk tanımlarına<sup>36</sup> bakıldığında, pozitif/resmi hukukun halkın hukukî kaideleri olduğu fikri öne çıkmaktadır. Yani bir yöre halkı, kendi aralarındaki sorunları çözmek üzere resmi mahkemelere gitmediği sürece halk hukuku yaratımına katılmış olmaktadır ancak resmi mahkemelere gidildiğinde halk için oluşturulmuş hukuk kurallarına başvurulduğu için halk hukuku yaratımına katılmamış olmaktadır. Bu noktada halk hukukunun işleyiş mekanizmalarının belirlenmesi gerekmektedir.

Diğer sorun ise mevcut halk hukuku tanımlarının kapsayıcılığı ile ilgilidir. Çalışmada üzerinde durulan temel husus Kırgızların destan sistematüğünde gelişen halk hukukudur. Yukarıdaki tanımlar düşünüldüğünde halk hukuku, bir bölgedeki devlet/erk/yönetim yapısına ait hukuk sisteminin yanında gelişmiş olan ve halkın, sosyal normlar, özellikle de töre ve geleneklere dayanarak çözdüğü hukukî sorunlardır. Devlet yönetimi ve hukuk sisteminin bilinmediği dönemler veya halk edebiyatı yaratmalarında bu tanımların işlerliği azalmaktadır. Zira yaratılma dönemi bilinmeyen bir destandaki hukukî yapının çözümlenebilmesi için bu tanımlar yeterli gelmemektedir. Bu noktada çalışmanın temelini oluşturan destanlar ile ilgili olarak hukukun halk hukuku sistemi olduğu fikri yukarıda bahsedilen ilk sorun ile ilişkilendirilerek değerlendirilecektir.

---

<sup>36</sup> Detaylı bilgi için bkz. Alan Dundes, Alan, “Halk Kimdir?” (çev. Metin Ekici), **Milli Folklor Dergisi**, S. 37, 1998: s. 139-157.

Hukuk, toplumsal düzenin devamlılığını sağlayan kurallar bütünüdür. “Genel olarak hukuk, insan varlığını ve insan topluluğunu düzenleyen ve devlet yaptırımıyla kuvvetlendirilmiş bulunan kural, norm, emir ve yasaklardan oluşan kaidelerin bir bütünüdür” (Adal, 1985: 1). Hukuk kavramına bakıldığında devlet yaptırımının öne çıktığı görülmektedir. Hukuk kurallardan örülmüş ve kurallardan ayrı düşünülemez bir yapıdadır. “Hukuk her an, ait olunan grubun dayattığı toplumsal ilişkileri belirleyen zorunlu kurallar bütünüdür” (Levy-Bruhl, 1991: 23). Her topluluğun bir arada yaşamasını düzenleyen kurallar bütünü vardır. Toplumsal yaşamın düzenli bir şekilde devam edebilmesi için bu kurallara ihtiyaç vardır. Bu noktada hukukun kaynaklarına dikkat etmek gerekmektedir. Zira hukukun pek çok kaynağı arasında örf ve âdetler öne çıkmaktadır. Levy-Bruhl, örf ve âdetlerin hukuk kurumlarının yaşamsal gücü olduğunu belirtmiş ve neredeyse hukukun tek kaynağının örf ve âdetler olduğunu söylemiştir (Levy-Bruhl, 1991: 41). Hukuk tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda pozitif hukukun kaynakları arasında örf ve âdetlere sıklıkla referans verildiği görülmektedir. Pozitif hukuk ile halk hukuku kavramının arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da mevcuttur. Bu noktada bu benzerlik ve farklılıklara değinmek yerinde olacaktır.

Pozitif hukuk olarak bahsedilen kavram, resmî hukuk kurallarıdır. Resmîyet kazanması ise devlet otoritesine dayanmaktadır.

“Pozitif hukuk, belli bir dönemde devletin yasama organlarıyla düzenlenmiş, yürürlükte olan yazılı hukuk kurallar bütünüdür. Sadece yürürlükte olan egemen hukuk sisteminin geçerli hukuk düzeni olarak tanınmasıdır” (Karataş, 2018: 41).

Pozitif hukuk kavramı yanında halkın kendi sorunlarını otoritenin mahkemesine gitmeden çözme yolunda gelişen halk hukuku ise otorite yapısı bakımından pozitif hukuktan ayrılmaktadır. Bu noktada pozitif hukuk ve halk hukukunun yapısal farklılığını bir tablo ile belirtmek yerinde olacaktır.

POZİTİF HUKUK	HALK HUKUKU
<ul style="list-style-type: none"> <li>• Yazılıdır.</li> <li>• Otorite, devlet tarafından belirlenmiş kurumsal kimliğe sahip bireylerdir.</li> <li>• Kurumsal yapısı, yazılarak kayıt altına alınmış bir şekildedir.</li> <li>• Hukuk bilimine bağlıdır.</li> <li>• Kaynakları, devlet tarafından çıkarılmış kanunlardır.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Sözlüdür.</li> <li>• Otorite, bölge insanı tarafından belirlenmiş ve kabul edilmiş bireylerdir.</li> <li>• Kurumsal yapısı sosyal normlara ve sözlü geleneğe dayalıdır.</li> <li>• Gelenekseldir.</li> <li>• Kaynakları, töre, örf, gelenek, görenek, âdet, teamül ve moda gibi sosyal yaptırım kurumlarıdır.</li> </ul>

Tablo 4. Pozitif Hukuk ve Halk Hukukunun Farkları

Pozitif hukuk ve halk hukuku kurumları arasındaki temel farklar bu tablo 4’te gösterildiği gibidir. Halk hukukunun kaynakları düşünüldüğünde âdetler önemli bir yere sahiptir. Âdetler, pozitif hukuku belirleyen yardımcı kaynaklardan da birisidir. Bu noktada âdetler açısından bu iki hukuk sistemi benzerlik göstermektedir. Ancak vurgulanması gereken önemli hususlardan birisi âdetlerin her zaman pozitif hukuk için tek başına bir kaynak olma özelliğine sahip olmadığıdır. Her iki sistemin de kuralları vardır.

“Sözü edilen kurallar, şüphesiz ki davranış kurallarıdır, fakat bunlar, âdetlerden farklıdır. İngiltere’de erkek giysilerinin soldan sağa, kadın giysilerinin ise sağdan sola düğmelenmesi âdettir. Fakat düşmelerin ters yönde dikili oluşu, hukuku açıdan suç teşkil eden bir durum değildir. Kanunlar örflerden de farklıdır. Örfler, kişiler için güçlü duygusal yönleri olan ahlâkî davranışları yöneten âdetlerdir. Bunlara karşı gelinmesi; öfke, nefret ve tiksiniyle karşılanabilir, fakat bunlar da ender olarak kanunu ihlâl durumu yaratmaktadır” (Wells, 1972: 121).

Dolayısıyla halk hukukunda asli, pozitif hukukta yardımcı kaynak olan sosyal normlara uyma/uymama pozitif hukuk açısından her zaman önemli görülmemektedir.

Pozitif hukuk ve halk hukuku arasındaki farklılıkların yanı sıra benzerlik gösterdiği kısımlar da vardır. “Yaptırımların hukuksal olmaları için, etkilerini bu dünyada ve toplumsal açıdan göstermeli, kişilerin durumunu ya da onların maddi-manevi varlığını değiştirmelidir” (Levy-Bruhl, 1991: 24). Benzer şekilde halk hukuku da yaşanan dünya ile ilişkilidir sorunlar ve çözümleri içermektedir. Yaptırımları ilahi özellik gösteren halk hukuku yasaları olsa da<sup>37</sup> pek çok halk hukuku yasası dünyevî bir özellik gösterir. Halk hukuku da pozitif hukuk gibi bu dünyadaki sorunların çözümüne yönelik geliştirilmiştir. Pozitif hukukta bazı yasalar dönemsel özellikler veya farklı değişkenler sebebiyle değişebilir ya da doğrudan yürürlükten kaldırılabilir. Benzer şekilde halk hukukuna dair yasaların temelini oluşturan örf ve âdetler de geçersiz kalabilir veya ortadan kalkabilir. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki örf ve âdetlerin değişmesi veya ortadan kalkması daha zor ve uzun süreçte meydana gelir. Aynı zamanda Levy-Bruhl’un belirttiği üzere hukukun ana kaynağı olan örf ve âdetler geç değişme özelliği sebebiyle bazı hukuk kurallarının ortadan kalkmasında başat rol oynarlar. “Bir hukuk kuralının uygulanmaması ya da kadük olmasının bir örf ve âdetin sonucu olduğu söylenebilir, çünkü biçimsel bir yol, gerçek bir yöntem kullanmadan hukuksal bir çözüme son verir ve yerine bir başkasını ikame eder; bu, duruma göre, ya yeniden geçerlilik kazanacak eski çözüm veya önceki gibi kendiliğinden ve gizlice ortaya çıkacak yeni çözüm olacaktır” (Levy-Bruhl, 1991: 43). Değişen ya da tamamıyla ortadan kalkan yasalar, ister halk hukukunda ister pozitif hukukta görülmektedir ancak halk hukuku pratiklerinde bu husus daha geç teşekkül edebilir. Türk halk hukuku pratiklerinin geçmiş dönemden itibaren takip edilmesi özellikle de çalışmadaki değerlendirmeler,

---

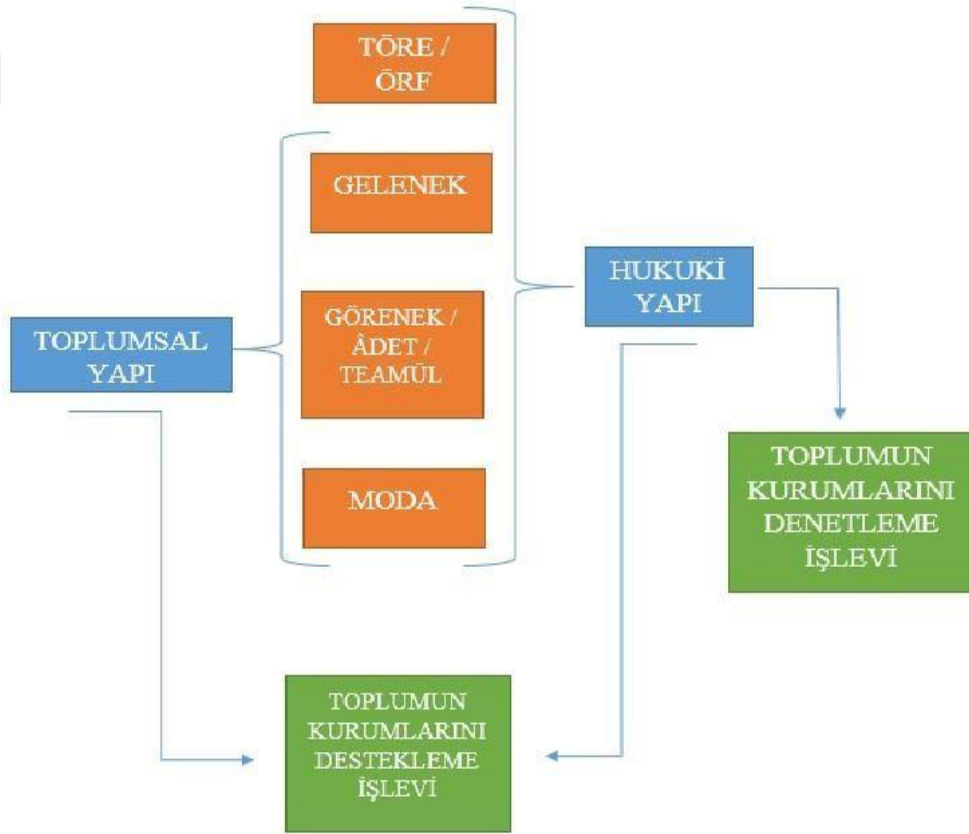
<sup>37</sup> Halk hukuku yasaları arasında ant ve ant bozmaya yönelik yaptırımlar dünyevî özelliktedir. Ancak belirtmek gerekir ki bazı ant ve ant bozma pratiklerinin yaptırımları göksel cezalar ile ilişkilendirilebilir. Örneğin Kurmanbek Destanı’nda Kurmanbek’in kırk yiğidinden birisi olan Zayırbek, Kurmanbek ile içtiği andı bozduğu için halk tarafından lanetlenmiş ve obadan kovulmuştur. Ant bozma pratiği burada dünyevî bir yaptırım ile karşılaşmıştır. Ancak bazı ant bozma pratiklerinin yaptırımları göksel kaynaklı olabilmektedir. Ant törenlerinde sıklıkla kullanılan göksel referanslı yemin etmeler, demirin kutsallığından dolayı kılıç yalama/öpme gibi pratikler göksel kaynaklı andın göstergelerindedir.

halk hukuku yasalarının değişim veya yürürlükten kalkma gibi hususların izlenmesi için de bir model teşkil edecektir.

Pozitif hukuk ve halk hukukunun çerçevelerinin belirlenebilmesi adına Tablo 4'ten hareketle iki hususa dikkat çekmek gerekir. Bunlar, *iki hukuk sisteminin kaynakları nelerdir* ve *her iki sistemin meşrulaştırıcısı yani kurumsal yapısı nelerdir?*

Pozitif hukukun kaynakları, yukarıda da bahsedildiği üzere başta anayasa, yasalar, uluslararası antlaşmalar, tüzükler ile yönetmelikler gibi yazılı kurallar ve örf ve âdetler gibi sözlü kurallar gibi yazılı olmayan asli kaynaklar ve mahkeme kararları ve bilimsel öğreti gibi yardımcı kaynaklardır. Yazılı olmayan kurallar yani örf ve âdetler pozitif hukukun sadece bir noktasında sınırlı bir kaynak niteliğindedir. Bütün hukuk sisteminin içinde bu kaynaklar her şekilde kullanılabilir niteliğe sahip değildir. “Türk Ceza Kanununda örfi teamüller dikkate alınmaz” (Gözler, 2008: 161). Her örf ve âdet hukukî bağlayıcılığa sahip değildir. Halk hukukunun kaynakları ise sosyal normlardır. Aynı zamanda örf ve âdetler de halk hukukunun kaynakları arasındadır. “Gelenekler, zaman[la] normlara dönüşerek sözlü kanunlar halini almaktadır” (Karataş, 2018: 50). Türk kültürünün halk hukukunda, yaptırım güçleri düşünüldüğünde normlar açısından en üstte töre bulunmaktadır. Törenin bağlayıcılığı diğer sosyal normlardan daha kuvvetlidir. Halk hukukunun kaynakları sözlüdür. “Olup gelen kanunlar durumunda olan halk hukuku kural ve uygulamaları atalar zamanında, toplum yaşantısında aktif ve başat töreler olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir” (Karataş, 2018: 59). Sözlü hukuk sisteminde törenin, yazılı hukuk sistemindeki anayasaya benzerliğine dikkat çeken Oğuz, “töre ve anayasanın en zor değişen ve yaptırım gücü en fazla olan” (Oğuz, 2012: 105) yapılar olduğunu dile getirmiştir. İşlevsel açıdan değerlendirildiğinde halk hukukunun temel kaynağı olan töre ve yazılı hukukun temel kaynağı olan anayasa eşdeğer konuma sahiptir. Ancak törenin ve anayasanın kaynakları yani yapıları farklılık göstermektedir. Töre, bir yönüyle göksel yasalardır. Törenin kaynaklarından birisi kağanın hükümleridir. Eski Türk toplumunda kağanlar -denetlenmeye açık da olsa- töre yapma yetkisine sahiptilerdi. Türk devlet geleneğinde kağanlar, Tanrı'dan kut alarak hükümdar oldukları için kağanların ilahî nitelikleri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla *töre*

*yapma* da kutla alakalı bir özelliktir. Türk kültüründe sıklıkla kullanılan *il gider töre kalır* atasözü düşünüldüğünde de törenin bir devlete bağlı kalmadan göksel kaynaklı bir devlet geleneğinin devamlılığını esas aldığı belirtilebilir. Yazılı hukukun temelini oluşturan anayasa ise devlet kurucular tarafından çoğu zaman uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak geliştirilir. Genel olarak anayasayı kuran devlet yıkıldıktan sonra ise yeni oluşacak devlet, yeni anayasa geliştirebilmektedir. Dolayısıyla törenin kaynağı kağanlar vasıtasıyla göksel iken anayasanın kaynağı daha beşeri bir özellik göstermektedir.<sup>38</sup>



Tablo 5. Toplumsal Yapı ve Halk Hukukunun İşleyiş Mekanizması

<sup>38</sup> Dünya hukuk sistemleri düşünüldüğünde İslam hukuk sisteminin temelini de göksel nitelikte olduğu düşünülebilir. Ancak burada ifade etmek istediğimiz husus, hukukun beşeri kaynaklı olduğu fikridir. Zira hukukun temelini açıklayan görüşler, hukukun beşerî irade ve ilahi irade ile ortaya çıktığını kaydetmektedir. (Konu hakkında *Hukukun Temelini Açıklayan Görüşler* başlığında detaylı bilgi verilmiştir.) Ancak pozitivist yaklaşımın güçlenmesi ve özellikle de Fransız Devrimi sonrası gelişen ulus devlet algısı ile birlikte bilimde olduğu gibi hukukta da beşerî kaynak fikrinin geliştiğinden yola çıkarak anayasa sistemlerinin beşerî özellik gösterdiği fikrine göre bu çıkarım yapılmıştır.

Tablo 5’te görüldüğü üzere halk hukuku sistematik olarak töre, örf, gelenek, görenek, âdet, moda ve teamüllerin tamamını kapsar bir niteliktedir. Bu yapı, toplum kurumlarını destekleme ve denetleme işlevindedir. Töre ve örfler, sosyal normların en üstünde bulunarak diğer normatif değerleri de düzenler özelliğindedir. Töre ve örfler toplumda herkes tarafından uygulanamaz nitelikte olduğu için toplumsal yapıyı da dolaylı olarak etkiler. Toplumsal yapı ise gelenek, görenek, âdet, moda ve teamüller ile toplumun kurumlarını destekleme işlevine sahiptir. İncelemiş olduğumuz destan metinlerinde de bu durum görülmektedir. Töre, kut ile ilişkili bir yapı olduğu için uygulayıcıları da devlet erkine bağlı yani kut ile başa gelmiş göksel özellikli hanların yetkisi altındadır. Töreler bu açıdan toplumsal ve hukukî yapıyı belirleyen en üst sosyal normdur. Kurmanbek Destanı’nın devamı olan Seyitbek Destanı’nda han - aksakal - kut ve töre ilişkisi görülmektedir.

“Aksakal Kalkanbay herkesi bir araya toplayarak: Çok kötü olaylar yaşadık. Halk kararsız kalamaz. Teyitbek Beknazar’ın oğluydu Teyiş Baynazar’ın oğludur ve dedeleri bir amcaoğullarıdır. Yaşlı olmasına bakmadan Teyiş’i han ilan edelim ve malımız, canımız sağlam iken Ak-Say, Arpa, At-Başı’ya göçelim. Yoksa Dölön han burayı ele geçirip malını talan eder, yiğidini kul, kızını cariye yapar. Dayanacak gücümüz ve Kurmanbek’in yerini dolduracak yiğidimiz yok, der. Halk Kalkanbay’ın dediklerini doğru bulur. Beyaz boz beygir keserek Baynazar’ın oğlu Teyiş’i han ilan ederler” (Mukasov, 2013b, 19).

Töre gereği hanı belirlemek için töreyi iyi bilen Aksakal bir kişi, kutlu yaratılış açısından eski hanın amcasının oğlunun tahta geçmesini uygun görmüştür.

İşleyiş mekanizmasında belirtilen işlevlerinden birisi toplumsal kurumları denetleme ve desteklemedir ancak tek işlev olarak bundan bahsedemeyiz. Toplumsal kurumları denetleme ve destekleme işlevi, üst işlev olarak düşünülürse diğer işlevler; birey-toplum hayatının huzur ve devamlılığını sağlama, toplumsal yapının omurgasını sağlama, toplumsal kontrolü sağlama, yönetimi meşrulaştırma, iktidarı denetleme işlevleri de vardır. Buna göre bu işlevler şu şekilde sıralanabilir:

- Toplumsal yapıyı denetleme ve destekleme,
- Birey-toplum hayatının huzur ve devamlılığını sağlama,



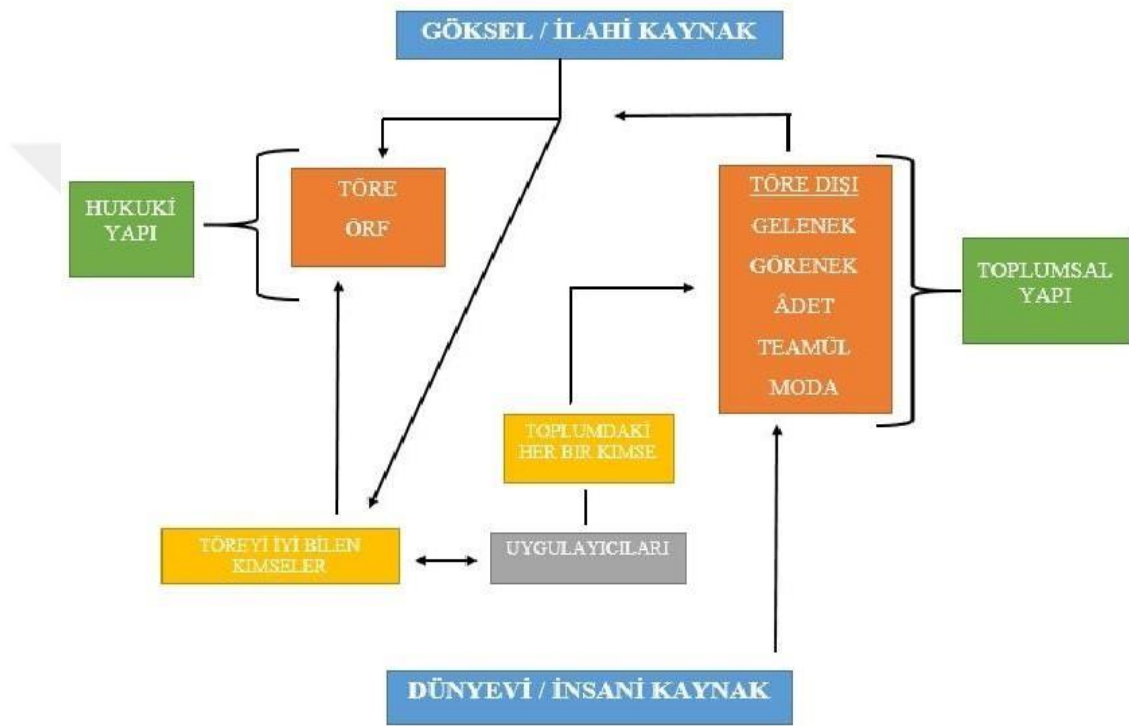
- Toplumsal yapının omurgasını sağlama,
- Toplumsal kontrolü sağlama,
- Yönetimi meşrulaştırma,
- İktidarı denetleme ve destekleme.

Toplumsal yapıyı belirleyen bu işlevler, aynı zamanda toplumsal yapının ayakta kalmasını sağlar. Yapı, işlev ile denetlendiği ve sürdürüldüğü sürece varlığını sürdürebilir. Bu bakımdan bu işlevlerde karşılaşılabilecek bir bozulma veya işlevlerin ortadan kalkması, toplumsal yapının çözülerek bozulmasına veya çökmesine sebebiyet verecektir. Töre ile şekillenmiş bir hukuk sistemine dâhil bir toplulukta, bu işlevlerin işlerliği ortadan kalkarsa yapıda da köklü değişiklikler olacağını ön görmek mümkündür. Zira bu işlevleri içeren hukuk sistemindeki değişme sebebiyle I. Kök Türk Kağanlığının yıkıldığı Orhun Kitabelerinde de belirtilmiştir.

“(Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş! Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeğ(i) (ve) ipekli kumaşları günlük çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözler(le) ve yumuşak ipek kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yaklaşıtırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. İyi (ve) akıllı kişileri, iyi (ve) cesur kişileri ilerletmezler imiş; (öte yandan) bir kişi suç işlerse, onun boyu(na), halkı(na) (ve) hısım akrabasına kadar (herkesi) öldürmezler imiş. (Çin halkının) tatlı sözlerine (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına kanıp, (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı öleceksin” (Tekin, 1988: 4-5).

Orhon yazıtlarında belirtildiği üzere Ötüken dağlarından uzaklaşma -bunu Türk töresinden vaz geçme olarak değerlendirmek mümkündür- ve hukuk sistemindeki değişme -suçluyu cezalandırma pratiklerindeki değişme/bozulma-sonucunda Türk halkının öldüğü yani devletin yıkılıp esaret altında yaşadıkları açıkça dile getirilmiştir.

İşlevlerin yapıyı ayakta tuttuğu ve işlevlerdeki bozulmanın da yapıyı etkilediği fikrine göre hukukî mekanizmanın işletilmesini sağlayan işlevleri toplumsal yapının devamlılığındaki en önemli husus olarak görmek mümkündür. Dolayısıyla toplumsal yapı ve hukukî mekanizma birbiriyle doğrudan etkileşim halindedir. Bu durum Tablo 5’te *toplumsal yapıyı denetleme ve destekleme* olarak belirtilmiştir.



Tablo 6. Halk Hukukunun Kaynakları ve İşleyiş Mekanizması

Geleneksel toplumda hukukî yapı, toplumsal yapının işleyişiyle beraber çalışır. Toplumsal yapıyı inşa eden sosyal normlar, hukukî yapının sürdürülmesinde ikincil öneme sahiptir ve töreden sonra gelirler. Törenin uygulayıcısı töreyi iyi bilen kimseler iken toplumsal yapının normları ise aksakallar dışındakiler tarafından da uygulanabilir niteliktedir. Tablo 6’da görülebileceği üzere toplumsal yapı ve hukukî yapı arasındaki temel fark, yapının kaynağı ile ilişkilidir. Yukarıda değinildiği üzere töre ve örflerin ana belirleyicisi yönetme hakkına sahip olan kimselerdir ki geleneksel Türk devlet yapısında bu hakka sahip olanlar göksel irade ile başa geçmiş yani kut almış olan yöneticilerdir. Bu durumu denetleyenler ise töre ve örfleri iyi bilen kimselerdir ki toplumsal yapıda kendisine saygı duyulan yaşları ve bilginlikleri

gereği yine göksel özelliklerle donatılan denetmenlerdir. Oğuz Kağan Destanında Uluğ Türük, Dede Korkut Destanında Korkut Ata, pek çok Türk anlatısında Hızır vs. gibi tipler bu denetim mekanizması içinde göksel bilgiler ile donatılmış olarak saygı duyulan kişilerdir. Toplumsal statüleri aksakal olan bu kişilerin toplumsal rollerinden birisi de yönetim iradesini denetlemektir.

Halk hukukunu ve pozitif hukuku meşru kılan kurumsal yapılar ise yine farklılık göstermektedir. Pozitif hukukun uygulayıcıları resmi devlet otoritesi tarafından atanmış ve hukuk alanında eğitim almış olan bireylerdir. Aynı zamanda devlet işleyişiyle ilişkili olarak kendi kurumsal yapısını da meydana getirmiştir. Avukatlık bürolarından mahkeme salonlarına kadar devlet tarafından hukukî sonucun belirlenmesi için oluşturulmuş binalara ve avukat, hâkim, savcı, adalet bakanlığı gibi yine devlet tarafından meşruluğu kabul edilen örgütlenme sistemine sahiptir. Halk hukukunun kurumsal yapısı ise sözlü kültür ekseninde gelişmiştir. Halk hukukunun işletildiği *resmi* nitelikli bir mekân yoktur. Azem Sevindik, yüksek lisans tezinde Sivas'ın Şarkışla İlçesine bağlı Gümüştepe Köyünde halk hukukuna dair uygulamaların köy odasında gerçekleştirildiğini belirtmiştir. İlgili köyde, mahkemeye gitmeye gerek duyulmayan olayların çözümünün köy odalarında gerçekleştirildiği ifade edilmiştir (Sevindik, 2013: 74-126). Halk hukukunun işletildiği mekânlardan bir tanesi olarak köy odaları düşünülebilir. Bu resmiyet köy odasına köy halkı tarafından verilmiş ve resmi hukuk mekanizması açısından geçerliliği olmayan bir kurumdur. Halk hukukunun işletildiği mekânlar, aile meclislerinden eski Türk toplumlarındaki kurultaylara kadar değişiklik göstermektedir. Ayrıca halk hukukunun işleyişi; gelenek, görenek, örf, âdet ve töreleri iyi bilen yaşlı kişiler tarafından yürütülmektedir. Bu kuralların yaşlılar tarafından işletilmesi toplumda sözüne güvenilen kimseler olmaları açısından güvenilirdir. “Topluluğun yaşlı üyeleri halk hukukunun içeriğini bildiklerinden herhangi bir kuralın veya yaptırımın geçmişte gerçekten var olup olmadığı yönünde toplulukta şüphe oluşmamaktadır” (Karataş, 2018: 59). Türk kültüründe sözüne güvenilen kimseler olarak aksakal adı verilen yaşlılar sosyal normların yürütülmesinde önemli figürlerdir. Günümüz Kırgızistan'ın resmi hukuk sistemi içinde Aksakal Mahkemeleri, geleneksel sistemin resmiyet kazanmış halidir. Aynı

zamanda sözlerine itimat edilen yaşlı kişiler pek çok sözlü/yazılı anlatıda da mevcuttur. Oğuz Kağan'ın bilge nazırı Uluğ Türük, Oğuzlarda toplumsal uzlaşmayı sağlayan Dede Korkut gibi karakterler benzer şekilde yaşlı ve sözüne itimat edilen bilge kişilerdir. Bu gelenek halk hukuku sistemine de yansımış ve yazılı hukukun otorite tarafından atanmış yargıçları sözlü hukukta aksakal adlı bilge kişiler ile karşılanmaktadır.

Pozitif/resmi hukuk ve halk hukukun kaynakları ve yapıları arasında farklar vardır. Her iki sistemdeki farklılığa göre halk hukukunun tanımı için yukarıdaki tanımlar yeterli görülmektedir. *Bir bölgede yaşayan bir halkın aralarındaki sorunları çözmek için resmi mahkemeler yerine sorunlarını kendi aralarında çözmeleri* temeline dayanan çıkarımlar, halk hukuku tanımlarında sıklıkla kullanılmaktadır ancak bu tanımların sözlü verimlerdeki halk hukuku ile ilgili işleyişin belirlenmesi noktasında birkaç eksiklik göze çarpmaktadır. Bu tanımlara göre resmi ve hukukî yapısının nasıl olduğu bilinmeyen metinlerde -masal, halk hikâyesi, destan vs.- halk hukuku çalışmaları yapmak mümkün görünmemektedir. Bu sebeple yukarıdaki tanımların geliştirilmesi, tanımların kapsayıcılığını arttırması açısından faydalı olacaktır. Bu bahsedilenlere göre halk hukukunun kapsayıcı bir tanımını şu şekilde yapmak mümkündür: Bir bölgede yaşayan halkın, birbirleriyle veya yöneticilerle; sorunlarını gidermek, toplumda ihtilafa sebebiyet vermiş olayları çözmek, yönetimi denetlemek, toplumsal uzlaşmayı sağlamak gibi amaçlarla, toplumsal yapıyı denetleme ve destekleme işlevleri ile yapının sürdürülmesini sağlayan ve ortadan kalktığında yapıda değişime sebebiyet verebilen, topluluk içinde sözü dinlenen ve Türk kültüründe genellikle Aksakal olarak tanınan yaşlı bilge kimselerin, devlet/boy/kabile yöneticilerinin veya özel olarak kurulan kurultayların töre, örf, gelenek, görenek gibi sosyal normlara dayanarak genellikle sözlü, bazen de yazılı olarak, aldığı kararlar ve uygulamalara halk hukuku adı verilir.<sup>39</sup>

---

<sup>39</sup> Bahsi geçen tanımda halk hukukunun devlet/boy/kabile içinde gerçekleştiğine dikkat çekilmiştir. Zira halk hukuku domestik yani içe dönük bir özelliktir. Halk hukuku, bir devlet/boy/kabilenin bir başka devlet/boy/kabile ilişkisini doğrudan belirleyebilen bir özelliğe sahip değildir. Yalnızca kültürel, ekonomik veya askerî açıdan güçlü olan devlet/boy/kabilelerin başka devlet/boy/kabileleri ile ilişkilerini belirlerken kendi sosyal normlarından yola çıkarak verdiği hükümler var olabilir ancak diğer yapıya doğrudan yaptırım gücü uygulama özelliği kısıtlıdır. Bu açıdan tanımda devlet/boy/kabileler arası ilişkileri düzenleme özelliğine değinilmemiştir.

Sözlü anlatılardan toplumsal yaşantıya kadar, pozitif hukukun yanında gelişen ve halkın sorunlarını çözmek için kullandığı adalet sistemine halk hukuku adı verilmektedir. Bu noktada daha önce değinildiği üzere resmi hukuk sisteminin tespit edilemediği anlatılardaki hukukî yapıyı halk hukuku olarak adlandırmayı tercih ettik. Zira çeşitli metinlerde konargöçer Türk kabile ve devletlerine ait hukuk metinleri olduğu söylene de bunlar tespit edilememiştir. Yukarıda yapılan tanım çalışmasının eksikleri mevcuttur, bu çalışmada Kırgız Türklerine ait destan metinlerinden yola çıkarak onların hukukî telakkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha kapsamlı bir destan – hukuk sistemi ile ilişkili olarak yapılabilecek çalışmalarda bu eksikler giderilerek konuya bakış geliştirilebilir.

### 3. BÖLÜM HALK HUKUKU DEĞERLENDİRMELERİ

#### 3.1. Destanların Halk Hukuk Verilerine Göre Tasnifi ve Değerlendirmeleri

Toplumsal uzlaşmayı sağlamak üzere ortaya çıkan kurum ve kurallar bütünü olan hukuk, ikinci bölümde de bahsedildiği üzere pozitif/resmi hukuk ve halk hukuku olarak ele alınır. Pozitif hukuk, genel bir kanı ile temelde *kamu Hukuku* ve *özel Hukuk* olarak iki bölümden oluşur. Bu ayırımın temel ilke Roma hukukuna dayanmaktadır. “Romanın ünlü hukukçusu Ulpianus, devletin yapısını ilgilendiren hukuka ‘kamu hukuku’, bireylerin çıkarlarını ilgilendiren hukuka da ‘özel hukuk’ demiştir” (Gözübüyük, 1973: 19). Pozitif hukuktaki bu ikili bölümlenme hakkında hukuk bilimi içinde farklı görüşler de mevcuttur.<sup>40</sup> Pozitif hukuk içinde kamu hukuku; Anayasa hukuku, idare hukuku, ceza hukuku, icra iflas hukuku, devletler genel hukuku, vergi hukuku ve yargılama hukuku alt dallarına ayrılmıştır. Özel hukuk ise medeni hukuk, borçlar hukuku, ticaret hukuku ve devletler özel hukuku olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Çalışmada pozitif hukukun tasnifinden faydalanılarak halk bilimi içinde değerlendirilebilir bir tasnif önerilecektir. Bu tasnif, çalışmanın uygulama alanı olan Kırgız Türklerinin destanlarında tespit edilen hukukî durumları kapsar niteliktedir. Zira çalışmanın özünü *halk hukuku kavramının, devletleşme yapısının bilinmediği halk edebiyatı verimleri özellikle de destanlar üzerinde uygulanması* teşkil etmektedir. Bu tasnif, ikinci bölümde teorik zemini hazırlanmış olan ve toplumsal yapı, sosyal norm ve hukuk ilişkilerinden yola çıkılarak oluşturulacaktır ve değerlendirilecektir.

Çalışmada kullanılmak üzere halk hukuku, yedi madde altında tasnif edilmiştir. Tasnif, incelenen destan metinlerinden yola çıkılarak destanlardaki hukukî

---

<sup>40</sup> Pozitif hukukun sınıflandırılması konusunda detaylı bilgi için bkz. Kemal Gözler, **Hukuka Giriş**, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2008: 59-64. Cevat Akşit, **Hukuka Giriş ve Temel Kavramlar**, İstanbul, Eskin Matbaası, 1986: 10-16. Şeref Gözübüyük, **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973: 26-27. Halil Cin, Ahmed Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Osmanlı Vakfı Araştırmaları, 2011: 45. Aydın Aybay, Rona Aybay, Ali Pehlivan, **Hukuka Giriş**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013: 129-133.

kurumların uygulanma ve yaptırımlar ile ilgili veriler göz önüne alınarak oluşturulmuştur:

1. İdare Hukuku
2. Aile Hukuku
3. Ceza Hukuku
4. Vergi Hukuku
5. Mülkiyet Hukuku
6. Savaş Hukuku
7. Ant Hukuku

Bu alt dallar, hukukî yapıyı belirler nitelikte olan emirler, yasaklar, yaptırımlar ve uygulamalar; ikinci bölümde belirtilmiş olan Tablo 5'teki halk hukuku işleyiş mekanizması temelinde toplumsal kurumları denetleme ve destekleme işlevleri ve Tablo 6'da belirtilmiş olan halk hukukunun göksel ve yersel kaynakları göz önüne alınarak oluşturulmuştur.

### **3.1.1. İdare Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler**

Pozitif hukuk içinde idare hukuku, yönetim işleyişini düzenleyen ve denetleyen hukuk dalıdır. İdare hukuku, farklı hukuk sözlüklerinde tanımlanmıştır. “İdare eden devletle idare edilenler arasındaki münasebeti tanzim eden hukuktur” (Türk Hukuk Kurumu, 1944: 144). Türk Hukuku Kurumu'nun tanımında idare hukukunun, devlet ve bireyler arasındaki ilişkinin düzenlendiği hukuk dalı olduğu belirtilmiştir. Ali Şafak ise idare ve teşkilatlanma hususunu düzenleyen hukuk dalı olarak tanımlamıştır. “İdarenin işleyişini ve teşkilatını, kurallarını içeren bir kamu hukuku dalıdır” (Şafak, 1992: 191). “Kamu kurum ve kuruluşları ile bunların işleyişini, bireylerle olan ilişkileri ve sorumlulukları, idari eylem ve işlemleri inceleyen hukuk dalı” (Yılmaz, 2005: 516). Ejder Yılmaz'ın tanımında ise hem idare ve teşkilat hem de idare birey arasındaki ilişkinin tanzim edildiği hukuk dalı olduğu belirtilmiştir. Bu tanımlara göre idare hukukunun, devlet yönetim ve işleyişinin temelini oluşturan kurallar bütünü olduğu söylenebilir.

Türklerde devlet fikri iptidai dönemlerden itibaren gelişmiş bir şekilde varlığını sürdürmektedir, hatta “Türkler’de devlet fikri ve devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geriye gitmektedir” (Bedirhan, 2004: 216). Bu husus Orhun Kitabelerinde

“Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş (ve) düzenleyivermişler” (Tekin, 1988: 37) şeklinde ifade edilmiştir.

“Türk Devleti, binlerce yıl önceleri teşekküle başlamış, M.Ö. III. yüzyıl sonrasında olgunluğa erişmiş bir devlet teşkilâtı ile başlamış ve hâlen de yaşamaktadır” (Baykara, 2009: 176). Dolayısıyla binlerce yıl öncesinden başlayan bir teşkilatlanma kültürü, Türk düşünce sisteminde nesiller boyu aktararak devamlılık göstermiştir. Bu teşkilatlanma pratiğine uygun olarak hukukî bir mekanizma gelişmiştir ve devlet yönetimi temelde töre adı verilen özel bir kanunla denetlenmiştir. *İl gider töre kalır* atasözü de bu teşkilatlanmanın devamlılığını gösterir niteliktedir.

Türk kültüründe kağanın meşruiyetini belirten ifadeler eski Türk yazıtlarında görülmektedir:

“Teñri tegteñride bolmak, töpüsinte tutmak, (yügerü) kötürmek, olurmak, kaganlamak, kagansıramak, kagan bolmak, kan bolmak, kanlanmak, kubranmak, agıntırmak, başlıgıg yükün-türmek, tizligig sökürmek.

Bu ifadelerin kullanımıyla kağan, hükümdarlığının meşruiyetini ve saygınlığını korumuş olmakla birlikte şüphesiz otoritesini de sağlamlaştırmıştır. Böylece ilahî bir güce dayanan erklik, aynı zamanda örfî olarak da yasaldı. Kağan, bu atıflarla kendisine karşı olabilecek isyan ve dağılma hareketlerinin hiçbir dinî ve örfî temelini olamayacağını belirtmektedir” (Demirbilek, 2017: 51).



Türk kültüründe tüm devleti bir tek kağan temsil etmektedir. Bu sebeple kağan mutlak yöneticidir. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken bir durum vardır. Araştırmacıların da tespit ettiği üzere mutlak yönetici olan kağan, sınırsız bir güce sahip değildir. Teşkilatlanma ve devlet kurumları bu güç sınırlamasındaki temel otoritelerdir. Bu otoritelerden birisi kurultaydır. Türk devletlerinde kağanlar, danışma meclisi görevindeki kurultaya danışarak kararlarını alıyordu. Türk kültüründe kurultay ile ilgili olarak bilinen en eski bilgiler, Asya Hunlarına dayanmaktadır. Asya Hun Devletinde sene içinde üç önemli kurultay toplandığı belirtilmektedir.

“Bu toplantılardan biri, daha çok dini nitelikte görünmekte olup senenin ilk ayında tanhunun sarayında yapılıyordu. Diğer toplantı, ilkbaharda, 5. ayda (bizim takvimimize göre, haziranda) Lung-ç’eng (Ong-kin = Ongin ırmağı vadisinde. Karakum şehri?)de olurdu. Biri de atların semirdiği mevsim olan sonbaharda, hayvan mevcudunu, devletin insan ve askerî gücünü tesbit etmek üzere, Ma-i (Şan-si’de) bölgesindeki Tailin’de yapılmakta idi” (Kafesoğlu, 2009: 259).

Kafesoğlu’na göre bunlardan en önemlisi ikinci kurultaydır. İlkbahardaki bu kurultayda “hükümdarlıklar tasdik edilir veya yeni tanhu seçimi yapılır, gerektiğinde idareye geniş icraî yetkiler verilir (yani töreye yeni hükümler getirilir) ve bütün ülke meseleleri üzerinde umumî müzakereler açılarak, görüşülüp karara bağlanırdı” (Kafesoğlu, 2009: 259). İncelediğimiz metinlerde de devlet idaresi noktasında kurultayların toplandığı tespit edilmiştir. Kurultay geleneği, destanlarda güçlü bir şekilde görülmektedir. Ancak bu metinlerde kurultay zamanlarına dair bir ize rastlanmamıştır. Kırgız Türklerine ait destanlarda da devlet işleyişine dair yapının belirlendiği, bu yapı ile ilgili hukuk mekanizmasının işleyişine dair bilgiler karşımıza çıkmaktadır.

İdare hukuku belirtildiği üzere devlet yönetimi ile ilgili kararları bağlayan bir yapıdadır. Bu noktada Kırgız Türklerinin destanlarında yöneticinin durumu ile ilgili olarak hanın belirlenmesi ve hanın yönetimdeki sorumluluğunu belirten unsurlar tespit edilmiştir. Öncelikli olarak belirtmek gerekir ki Türk kültür yapısında hanın belirlenmesindeki temel kıstas *kuttur*. Ancak kut tek başına yeterli değildir.

Hanın belirlenmesi ile ilgili olarak sıklıkla kuta dayalı seçimler için kurultay kurulduğu görülmektedir. Bu noktada öncelikle kut hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Türk devlet geleneğinde yönetici kağandır. “Türk kamu hukukunda hükümlerliliği temsil hakkı tek bir şahısta toplanmıştır” (Yakut, 2002: 405). Ancak yukarıda da belirtildiği gibi bu temsil hakkı sınırsız yetkilerle donatılmış değildir. Hükmetme yetkisindeki temel kıstas, gökten gelen hâkimiyet hakkıdır ki Türk kültüründe bu yetki “kut” adıyla bilinmektedir. Türk kültüründeki kut algısı dilbilimciler tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Kut kelimesi, *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te “kut; uğur, baht, talih” (Divanü Lugâti't Türk, 2007: 455) anlamıyla verilmiştir. Gerek etimolojik sözlüklerde gerek tarama gerekse güncel sözlüklerde “kut” kelimesi için benzer anlamlar kullanılmıştır, “uğur, baht, talih” (Türk Dil Kurumu, 1998: 1424); “uğur, baht, talih, mutluluk” (Gülensoy, 2007: 581). Bu tanımların yanı sıra Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* adlı etimoloji sözlüğünde kelimenin göksel bir anlam dairesinin olduğunu dile getirmiştir, “aslen ‘cennetin iyiliği’ manasındaki gizemli duygu” (Clauson, 1972: 594). Benzer şekilde Talat Tekin, kut kelimesini talih, baht anlamlarının yanı sıra “ilahi lütuf” (Tekin, 1988: 17) olarak açıklamıştır. Ziya Gökalp ise kutu somut bir kavram olarak ele almıştır.

“Toplumbilimcilerin mana dedikleri şeye eski Türkler kut derlerdi. Kut, yaygın bir kutsallıktır ki hangi şeyin üstüne konsa, onu kutsal kılar; bundan dolayıdır ki ona kutlu sıfatını veririz” (Ziya Gökalp, 1991: 201).

Gökalp kutu daha da somutlaştırarak “gökten inen bir ışık sütunu” (Ziya Gökalp, 1991: 201) olduğunu iddia etmiştir. Kut kelimesi bu sözlük anlamlarının (denotation) yanı sıra kültürel açıdan büyük bir anlam dairesini (connotation) kapsamaktadır. Kut kavramı siyasî açıdan hükmetme yetkisi anlamında, Orhun Kitabelerinde defalarca kullanılmıştır.

“Tanrı lütufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum” (Tekin, 1988: 5); “(Babam hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam hakan

tahta oturdu” (Tekin, 1988: 13); “Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakani (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz” (Tekin, 1988: 15); “Ondan sonra Tanrı bağışlasın, ilahî lütfum olduğu için kismetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum” (Tekin, 1988: 17).

Kitabelerdeki kut kelimesi ve iktidar hakkı ile ilgili bunlar ve benzer ifadeler göstermektedir ki töre gereği yönetim hakkı kut ile mümkündür.

Kuta göre kağan belirlenmesi önemli bir kıstastır ancak tek başına yeterli değildir. Bu noktada kut sahibi kişinin kurultay tarafından da onaylanması gerekmektedir. Yukarıda belirtilen Asya Hun Devleti’nin (M.Ö. 220 – M.S. 216) ikinci kurultayı örneği bu savı desteklemektedir. Nitekim incelediğimiz metinlerde de bu durum görülmektedir. Ancak metinlerde doğrudan kurultay kelimesi kullanılmamış; halkın ileri gelenlerinin oluşturduğu meclisler karar yetkisine sahip olan merciler olarak belirtilmiştir. Bu durum sıklıkla “halka danışma” ya da “halkın ileri gelenlerinin karar alması” ile belirtilmiştir. Destanlardan *Canış Bayış* ve *Coodarbeşim Destanlarında* “toy” sırasında karar alındığı tespit edilmiştir. Yudahin’in *Kırgız Sözlüğünde* “toy” kelimesi, “ziyafet, iştret, düğün şöleni; şenlik” (Yudahin, 2011: 752) olarak tanımlanmıştır. Ancak yemekli ziyafet anlamının yanı sıra kelime,

“Moğolca ‘kurultay’ (aslı khuriltai) sözünün Türkçe karşılığıdır. Toy kelimesinin ‘doymak’ ile bir ilgisi görülmemektedir” (Kafesoğlu, 2009:262).

Toy, “değişik vesilelerle toplanılan bir meclis olduğu” (Seyitdanlıoğlu, 2009: 2) şeklinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla *Canış Bayış Destanında* geçen “Kızıuu toydun üstündö [Eğlenceli toy sırasında]” (Akmataliyev, Mukasov, 2013: 148) toy kelimesi, *kurultay* olarak anlamlandırılabilir. Kağanın belirlenmesinde kut ile ilişkinin önemli bir husus olduğu teorik olarak belirtilmiştir. Bu noktada kuta göre kağanın belirlenmesi ve bu kararın onaylanması açısından kurultay yapısı, incelenen metinlerde şu şekillerde görülmektedir.

*Kız Darıyka Destanında*, Kız Darıyka'nın tahta geçmesinde babası Katıran'ın han olması durumu söz konusudur. Katıran yaşlandıktan sonra yerine han olarak kızı Darıyka'yı getirmek ister ki töre gereği olması gereken budur. Darıyka'nın han olması için aynı zamanda halkın da fikri alınır ve halkın da onay vermesiyle Darıyka han olur.

“İşte, şimdi ben kocadım, çocuk büyüdü,

Pehlivanın eski kuvveti yok artık.

Sizlerin bana inanıp da verdiğiniz bayrağı,

Yüklesek diyorum, çocuğa bu vazifeyi.

Bu fikre ne dersiniz söyleyin halkım,

Sizlere sorayım bunu dedim

Doğru olur, bayrak devredilsin kıza, diye,

Topluluk tasvip etti onun fikrini” (Akmataliyev, Orozova, 2010: 35-36).

Darıyka'nın han olabilmesi için kurultay nitelikli halk toplantısı tertip edilmiştir. Örnekte han seçiminde kut ile birlikte kurultay sisteminin de çalıştığını göstermektedir.

Han olmada kut özelliğinin gözetildiği bir diğer destan ise *Seyitbek Destanıdır*. *Seyitbek Destanı*nın girişinde Kurmanbek'in ölümünden sonra toplanan halk, dağılmamak için bir han seçmek durumundadır. Bu destanda hanın belirlenmesindeki “kut” kıstası açık bir şekilde görülmektedir.

“Aksakal Kalkanbay herkesi bir araya toplayarak: Çok kötü olaylar yaşadık. Halk kararsız kalamaz. Teyitbek Beknazar'ın oğluydu Teyiş Baynazar'ın oğludur ve dedeleri bir amcaoğullarıdır. Yaşlı olmasına bakmadan Teyiş'i han ilan edelim ve malımız, canımız sağlam iken Ak-Say, Arpa, At-Başı'ya göçelim. Yoksa Dölön han burayı ele geçirip malını talan eder, yiğidini kul, kızını cariye yapar. Dayanacak gücümüz ve Kurmanbek'in yerini

dolduracak yiğidimiz yok, der. Halk Kalkanbay'ın dediklerini doğru bulur. Beyaz boz beygir keserek Baynazar'ın oğlu Teyiş'i han ilan ederler” (Mukasov, 2013b: 19).

Seyitbek'in dedesi, Kurmanbek'in babası olan Teyitbek, Kırgızların hanıdır. *Kurmanbek Destanında* anlatılan dağılma süreci bu destanda bir toparlanmaya dönüşür. Bunun için de yönetici seçilmelidir. Burada yönetici olarak Teyitbek'in amcasının oğlu olan Teyiş, han seçilir. Yine kut algısı gözetilmiş ve kurultay toplanarak Teyiş'i han ilan etmiştir. Teyiş'in han ilan edilmesinden sonra tahtın varisi olarak Seyitbek gelmiştir. Seyitbek'in han olabilmesi için yine kurultayın kararı gerekmektedir. “Geride kalan Kıpçak, Çoñbağış, Sayak, Saruu, Kuşçu ve başkaları boz kısrak kurban kestirerek, ak keçeye oturarak halkın geleneği, baba yadigârı, diye, Seyitbek'i han ilan ettiler” (Mukasov, 2013b: 50).

Bir kurultayda karar alınarak kağanın belirlenmesi durumu *Canış Bayış Destanında* da görülmektedir. *Kız Darıyka Destanında* Darıyka'nın babası Katıran, yaşlandığı gerekçesiyle kağanlığı kendi isteğiyle bırakmıştır. Benzer bir durum *Canış Bayış Destanında* da vardır ancak yaşlanan kağan Nurkan, bir toy sırasında -yukarıda belirtildiği üzere bu toy kurultay olarak da değerlendirilebilir- halk tarafından indirilerek yerine oğlu Canış, yeni kağan olarak atanmıştır.

“Eğlenceli bir toy sırasında

Halk uygun buldu.

İhtiyarladı deyip Nurkan'ı

Tahtından indirip

Altın tacı giydirip

Altın tahta oturtup

Han rütbesini taktılar.

Ululayıp Canış'ı

Hürmetleyip Kırgız'a

Han yaptılar” (Akmataliyev, Mukasov, 2013: 148).

*Coodarbeşim Destanında* da bir toy sırasında kağanın belirlendiği görülmektedir. Yine kurultay olarak düşünülen toy sırasında Coodarbeşim’in han olarak seçildiği söylenmektedir:

“Toy çok güzel geçip,

Bütün halk çok mutlu oldu.

Halkı doğru bulup,

Beyaz keçeğe oturtup.

Altın taç giydirip,

Altın tahta bindirdiler.

Yiğit Coodar’ı Kıpçak’a,

Han seçtiler” (Alimova, 2017: 288).

Kağan, idare teşkilatında atama yetkisine de sahiptir. Kağanın görevleri arasında “devlet yönetiminde yer alacakları belirlemek” (Durmuş, 2016: 157) vardır. *Er Soltonoy Destanında*, Kırgızların düşmanı olan Kara Kalmukların hükümdarı Uyulkan’ın yaptığı atamalar yer almaktadır. “Uyulkan, Cediger’i buldurup vezirliğine aldı, batur Tüyünçök’ü on bin askerin komutanı ilan etti” (Akmataliyev v.d., 2010: 109). *Seyitbek Destanında* ise atama yapma yetkisinin “oturanlar” adı verilen kurultaya ait olduğu görülmektedir. Oturanlar, “han için de kırk vezir seçerek, vezir başını, ihtiyar Emilbek” (Mukasov, 2013b: 61) olarak tayin etmişlerdir.

Toy, kurultay ya da meclis, devlet işleriyle ilgili kararların alındığı bir kurum hükmünde eski Türk topluluklarında varlığını uzun süre sürdürmüştür. Burada adı geçen toy ve kurultay kurumları, devlet idaresi ile ilgili kararların alındığı resmi kurumlar hükmündedir. Kağanlar, sosyal hayatta herhangi bir konu ile ilgili olarak da halka danışarak kararlar almışlardır. Bunun yanı sıra incelenen metinlerde devlet

idaresiyle ilgili olmayan sosyal yapıdaki işleyişlerle ilgili kararlar alınırken de halka danışıldığı tespit edilmiştir.

*Er Soltonoy Destanında* Kögöykan, karar almak için idaresi altındaki şehirlerde bulunan söz sahibi kimseleri toplayarak onlara akıl danışır:

“Tagaykan ve Kögöykan oturup birbirlerine danışarak kendilerine bağlı şehirlerde bulunan kendi saflarındaki kişileri, bilgileri, beyleri, halk içinde söz sahibi olanları, zenginleri, yöneticileri hepsini toplarlar. İyi niyetle bir boz kısrak kestirip, bir eve girip, Kögöykan gönlündeki maksadı şöyle ifade eder:

Selamünaleyküm,

Aksakallı ihtiyarlarım, gençlerim.

Akıl danışıp sizlerden,

Arz etmeye başladım.

Hiç kimseye söylemediğim,

Maksadımı size söyleyeyim.

Bu niyeti hiç kimseye,

Sır çıkarmadan saklayın.

Gönlümdeki sırrımı,

Açıkça göstereyim.

Bir akıl verin bana,

Aklı büyük asillerim” (Akmataliyev v.d., 2010: 187-188).

Benzer bir durum *Kurmanbek Destanında* da görülmektedir. Kurmanbek ile savaştan Dölön Han, Kurmanbek’in elçilerinden gelen barış teklifini yine etrafına topladığı sözü geçen kimseler ile birlikte değerlendirmiştir.

“Dölön, Ekez’in sözünü dinleyip, çaresizce düşündü. Gururuna dokunsa da son bir gayretle, Kalmuk halkının belli başlı, saygınlarını topladı ve şöyle konuştu” (Mukasov, 2013a: 25).

“Dölön Han razı olup, halkına haber gönderip toplanmasını istedi. Kalmukların han ile ahabları, bilginleri, zenginleri bir araya geldiler. “Halkım, sizleri niye davet ettiğimi biliyorsunuz. Genç bahadır Kurmanbek gelip Ekez bahadırı vurmıştu. Şerefim için ben de gitmiş ve yaralanmışım, onun kükremesini gördükten sonra Elbek’i barışmaya göndermişim. Kurmanbek barışmaktan yanaymış.

Devamlı rahatsız edilerek ve saldırı korkusuyla yaşamaktansa altmış deveye yüklenen altın ve gümüş ile birlikte istediği kadar malın verilmesi daha doğru olur. Barışmayı istemiş; fakat bize güvenmediğinden buraya gelmemiş. Bu durumu nasıl değerlendirirsiniz?” (Mukasov, 2013a: 49-50).

*Seyitbek Destanında* halkı derinden ilgilendiren bir konu olan savaş hazırlıkları ile ilgili olarak benzer şekilde halk meclisine danışma durumu söz konusudur.

“Seyitbek bahadır: “Halkım, akrabalarım, sizler uygun görürseniz geldiğimden beri düğün eğlence olmaktadır. Benim aklıma bir şey takıldı ve sizlere danışmazsam olmayacak gibi. Sana bilginin dediği gibi, Dölön han şimdi rahat gözüküyor. Eğer biz toy eğlenceye dalarsak ona bu haber de ulaşır. Etraftaki Kalmukları toparlayıp güçlenir mi diye düşünüyorum. En iyisi hazırlanıp, yaz sıcakları geçtikten sonra serin günlerde savaş için yola çıksak. Sağ salım döndükten sonra eğlenceleri düzenlesek iyi olmaz mı? Toy eğlence hazırlıkları her zamanki işler değil mi, karşımızda duran düşmanı yok ettikten sonra eğlence yine olur” dedi. “Bu dediklerin çok doğru”, diyerek halk Seyitbek’in sözünden çıkmadı. Ayrıca halk arasında içinden çıkılmayan pek çok dava ve şikâyet vardı. Onlar da her şeyi söylediler ve davalar bitip halkın işi tamamlandı. Herkes hanına dua ederek evlerine dağıldı” (Mukasov, 2013b: 61).



Hanın aldığı kararların kurultay adlı meclisler ile denetim altında tutulduğuna değinilmiştir.<sup>41</sup> Ancak belirtmek gerekir ki destan metinlerinde karar almada kurultay sisteminin görülmediği örnekler de mevcuttur. İkili sistem gereği Kağanın sınırsız yetkilerle donatılmadığına değinmiştik ancak kurultay sisteminin denetimine gerek görmeden hanların da karar aldığı görülmektedir. *Cañıl Mirza Destanında* kağan, kendisine sığınan bir sığınmacıyı düşmana vermeme kararını tek başına almıştır. Hukukî mekanizmalarda da bahsedildiği üzere bu kararı alma yetkisi kendisine töre ile gökten tebliğ edilmiştir. Dolayısıyla kuta sahip olan kağanın töreye uygun davranış konusunda kurultay kararına ihtiyaç duymadığını da belirtmek gerekir.

“Ben tutturmam

Korkar mıyım beyinizden?

Bu da benim törem.

Ele düşen tavşanı

Serbest bırakan onar mı” (Caynakova, 2004: 172).

İncelenen destan metinlerinde han belirlemede doğrudan atamaların olduğu da belirlenmiştir. Yani herhangi bir kurultaya başvurulmadan da han belirlendiği görülmektedir. *Coodarbeşim Destanında* Coodarbeşim, yol arkadaşı Cezilik’i han olarak Kara-Köl’ün başına getirir:

“Mavi sancağı, kızıl bayrağı

Yüksek yere dikmiş.

Kara-Köl’ün bütün halkını,

Hepsini toplamış.

Topluluğa ferman okutup,

Sevgili dostu Cezilik’i,

---

<sup>41</sup> Bkz. s. 121.

Han olarak atamış.

Lidersiz kalan halk,

Bu yaptığı doğru dediler” (Alimova, 2017: 135).

Lidersiz kalan halkın yeni hanının atanmasında toplumsal onayın bildirimini de görülmektedir. “Bu yaptığın doğru” diyen halkın onayı da destanda görülmektedir.

Toplumsal yapının devamlılığının sağlanabilmesi adına halkın birtakım kurallar ile denetlenerek kağana ve devlete karşı sorumluluklarının olduğu bilinmektedir. Bu sorumluluklar sosyal normlara ve kültürel değerlere uygun hareket etmek olarak bir başlık altında toplanabilir. Bireylerin kuruma karşı olan sorumluluğu yapının sürekliliği için önemlidir. Aynı zamanda kurumun yani kağanın da birtakım sorumlulukları olduğu bilinmektedir. Bu yine yapının devamlılığı için gerekli olan işlevlerdendir. Bu husus, Orhun Kitabelerinde

“Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. (Acaba bu) sözlerimde yalan var mı!” (Tekin, 1988: 31) şeklinde de belirtilmektedir.

Mendirman destanında da benzer şekilde halkı yönetebilmek için duyulan sorumluluk belirtilmiştir.

“Beş altı gün Mendirman

Hiç durup dinlenmeden

Ondan hiç bıkmadan

Elinden geldiğince hizmet etti

Kanışay’a hürmet edip

...

Nice hizmetler yaptı

Halk arasında ünü yayıldı

Ak sakallısı, ihtiyarı

O halkın hepsi

Adil oldu o zaman” (Akmataliyev, Caynakova, 2009: 27-29).

21. yüzyıl Kırgızistan Cumhuriyetinde seçimle başa gelen Cumhurbaşkanı'nın Ala Dağ'a (Alatoo) yemin etmesi geleneğine birinci bölümde değinilmiştir.<sup>42</sup> Bu geleneğin kökleri *Şırdakbek Destanında* görülebilmektedir. *Şırdakbek* yemin ederek hükümdarlık yetkisini alır.

“Aralbay, Şırdak birleşerek,

Yemin sözlerini söyleyerek

Her şeyden sohbet ederler,

Han oldu kaplan Şırdak,

Girdi hanlar arasına” (Akmataliyev v.d., 2007: 277).

Burada da yönetimin yine kut ile ilişkisi ve göksel bir güce şükür ve ona karşı bir sorumluluk durumu görülmektedir. İncelenen destan metinlerinde kağan olduğu için yemin etme pratiği bir tek *Şırdakbek Destanında* görülmektedir. Bu kültürel örüntü, bir destanda görülmüş ve 21. yüzyıl Kırgızistan Cumhuriyetinde de etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Tablo 6'da belirtilen halk hukukunun kaynaklarına göre yönetme hakkının göksel bir getiri olduğunun bir diğer örneği olarak bu pratik görülmektedir.

Türk kültüründe kut olgusu ve kurultay sistemi, kağanın belirlenmesindeki en önemli iki husustur. İncelenen *Kız Darıyka*, *Seyitbek* ve *Canış Bayış Destanlarında* da kağanın belirlenmesine yönelik bu iki hususa dikkat edildiği görülmektedir. Bu noktada, yaptırım gücü en yüksek sosyal norm olan töre gereği kağan belirlenmesinde kut ve kurultay geleneklerinin vazgeçilmez birer kaynak

---

<sup>42</sup> Bkz. s. 20.

olduğu belirlenmiştir. Yine değerlendirilmeye tabi tutulan diğer destanlarda da yöneticinin atanabilmesinin kurultay kararına bağlı olduğu görülmüştür. Ancak bir tek Coodarbeşim Destanında kuta sahip olduğu belirtilmemiş bir kişinin -Cezilik- han soylu Coodarbeşim tarafından halka danışılmadan yönetici olarak belirlendiği görülmektedir. Burada atama yetkisini yapanın babası han olan Coodarbeşim olması kanaatimizce kut sahibi bir kişinin atama yetkisine sahip olduğunu göstermektedir. Kağanın belirlenmesi için *kuta* dikkat etme ve *kurultay* toplanmanın bir halk hukuku olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir. Zira halk hukuku mekanizmasının işletilmesi ve yapının sürdürülmesi için gerekli olan dinamikler destanlarda işlenmiştir.

### 3.1.2. Aile Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler

Pek çok kültürün toplumsal yapılanmasında aile temel bir kurum olarak görülmektedir. Aile, toplumun devamlılığını sağlayan önemli bir yapıdır. Kendisinden daha büyük bir yapının en küçük birimi olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla toplumsal yapının içinde yer alan daha küçük yapılardan birisi olan aileye yapıcık demek mümkündür. Zira çalışmada değinilen kurum ve işlev ilişkisi içinde büyük yapının küçük parçalarını yapıcık olarak isimlendirilebileceğine ikinci bölümde değinilmiştir. Aile sosyal kurumlardan en küçük birim olarak bireyi toplumsal yapıya hazırlama işlevinin işletildiği önemli bir kurumdur. Bireyi topluma hazırlama ailenin işlevlerinden birisidir ancak tek işlevi değildir, araştırmacılar ailenin işlevleri konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir.<sup>43</sup> Nagihan Çetin, çeşitli araştırmalar ışığında ailenin işlevlerinin “1) Biyolojik İşlev 2) Ekonomik İşlev 3) Psikolojik İşlevi 4) Eğitim İşlevi 5) İnanç İşlevi 6) Koruyuculuk İşlevi 7) Prestij Sağlama İşlevi” (Çetin, 2018: 87) olarak belirlendiğini aktarır.

Ailenin yapısı, işlevlerinin işlerliği ile ayakta kalmıştır ve sosyal normların bireye aktarılması ve bireyin topluma hazırlanması amacıyla da bu işlevler önem kazanmıştır. Sosyal normların işletildiği bir kurum olarak aile aynı zamanda hukukî açıdan da özellikle üzerinde durulmuş bir özelliktedir. Zira aile kurumunun çökmesi,

<sup>43</sup> Ailenin işlevleri hakkında yapılmış çalışmalar için bkz. Nagihan Çetin, “1990 Sonrası Türkiye’de Oluşan Töre Algısında Kitle İletişim Araçlarının Rolü”, İstanbul, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018: 87-91.

toplumsal yapının çökmesiyle bir düşünülebilir. Dolayısıyla da hukukî açıdan da aile koruma altına alınmıştır. Pozitif hukuk içerisinde aile hukuku özel hukuk grubunda yer alır. “Aileyi oluşturan bireylerin karşılıklı hak ve görevlerinin tümünü düzenleyen hukuk dalı” (Yılmaz, 2005: 50). Ejder Yılmaz, aile bireylerinin görevlerine dikkat çekerek tanım yapmıştır. Ali Şafak ve Remzi Alpdündar’ın tanımlarında da benzer şekilde aile bireylerinin görevleri vurgusu görülmektedir. “Aileyi oluşturan kişilerin hak ve ödevlerinin tümünü düzenliyen [düzenleyen], içeren hukuk dalı” (Şafak, 1992: 17). “Aile üyelerinin hak ve ödevlerini düzenleyen hukuktur” (Alpdündar, 1977: 10). Tanımlara bakıldığında aile hukukunun aile bireylerinin yapmaları gerekenleri düzenleyen bir hukukî özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Toplumsal yapının sürekliliği için önemli bir konumda olan aile kurumu, Türk kültüründe temel sosyal kurum olarak uzun süre boyunca korunarak varlığını sürdürmüştür. Türk aile yapısı, “Türklerde âile kan akrabalığı esasına dayanıyordu” (Donuk, 1980: 162). İbrahim Kafesoğlu’nun Türk devlet yapısı şemasında belirttiği üzere aile, devlet teşkilatlanmasının en küçük birimidir.<sup>44</sup> Türk devlet yapısının dolayısıyla sosyal yapısının korunmasında aile ile ilgili pek çok hukukî durum ile karşılaşmaktadır.

Türk kültüründe ailenin temel özelliklerinden birisi dıştan evlilik yapısına bağlı olmasıdır. “Türklerde yakın kan karabeti evlenmeye mânidir” (Arsal, 2014: 329). Bu yasak, katı bir şekilde işletilmiştir. Dıştan evlilik, Türk aile yapısının korunmasına yönelik önemli bir kıstastır. Türk aile yapısının korunmasına yönelik farklı hukukî durumlar da görülmektedir. Bunlardan birisi de levirat geleneğidir.

“Latince kocanın kardeşi ya da kayın birader anlamındaki levir kökünden gelen levirat kelimesinin günümüz Türkçesindeki karşılığı yengeyle evlenme veya kayın almadır. Genel olarak erkeğin, ölen erkek kardeşinin dul eşi ile evlenmesi şeklinde gerçekleşen bu evlilik türüne Kırgız Türkçesinde Amangerlik, Kazak Türkçesinde Amengerlik ve Özbek Türkçesinde ise Omonatgirlık terimi kullanılmaktadır” (Yüksel, 2010: 2029).

---

<sup>44</sup> İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009: 227.

“Babaların vefatından sonra oğulların üvey anaları ile, büyük biraderin vefatından sonra küçük biraderlerin yengeleri ile, amcaların vefatından sonra yeğenlerin keza yengeleri ile evlenmesi bir hukukî telâkki olunurdu” (Arsal, 2014: 332). İbn-i Fadlan da Oğuzlar arasında bu geleneğin var olduğuna dikkat çekmiştir. “Bir adam ölünce karısı varsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu onun karısıyla evlenir” (Şeşen, 2010: 11). Levirat geleneği pek çok kültürde görülebilen bir uygulamadır. Mülkiyetin dağılmasını engellemeye yönelik bir uygulama olarak 21. yüzyıl toplumlarında da halen görülen bir gelenektir. İncelenen destan metinlerinde de bu uygulama görülmektedir.

*Kococaş Destanında* avcılık ile geçinen Kococaş, bir gün ölür ve geride kalan eşi, Kococaş’ın kardeşi Sartkoşçu ile evlendirilir.

“Halk söyleyince kadın bilir,

Arkasında kalan dulu

Ağabeyinin eşini kardeşi almalı.

Güzel Zulayka istesin diye,

Teklif etti bütün herkes,

Tatlı canını üzmeden,

Sartkoşçu ile evlen diye.

Avcının yerini boş bırakmadan,

O ne de olsa kardeş,

...

Akıllı mantıklı Zulayka,

Halkın sözüne boyun eğdi.

Karıp’a akıl veril,

Halk bir gün toplandı.

Kalemi olan mollası,

Dul kalan kadını

Sartkoşçu'ya verdi” (Akmataliyev, Kırbayev, 2007: 233).

Destanda belirtildiği üzere geçmişten gelen ve canlı bir şekilde kullanılan bu gelenek, halkın yaptırım gücünün de görüldüğü bir özelliكتedir.

*Manas Destanında* da Manasın babası Cakıp'ın ölen ağabeyinin eşi ile evlendiği anlatılır. “Cakıp'ın Çayır adlı ağabeyi ölür ve geleneklere göre Cakıp ağabeyinin eşi Şakan ile evlenir” (Musayev, Akmataliyev, 2007: 25).

Halk hukukuna göre evliliğin bir takım kuralları vardır. Bu kurallardan birisi de kadına kalın vermedir. Bu kurala, destanlarda kalın, başlık veya mihr adıyla sıkça karşılaşılır. Kalın, *Divanü Lugâti't Türk*'te kalıng olarak bulunur ve “başlık parası” (*Divanü Lugâti't Türk*, 2007:393); Yudahin'in *Kırgız Sözlüğünde* kalıng adıyla “mehir (alınan kız için verilen mal, para v.s.: ağırlık)” (Yudahin, 2011:390) şeklinde tanımlanmıştır. 10. yüzyılda yazılmış *İbn Fadlan Seyahatnamesinde* Türklerin evlenme ve kalın âdeti ile ilgili kayıtlara raslanmaktadır.

“Evlenme âdetleri şu şekildedir: Biri diğerinin hareminden bir kadını belli bir Harezmi elbisesi karşılığı ister. Bu kişi kızı, kız kardeşi veya velayeti üzerinde olan başka biri de olabilir. O kişi teklifini kabul ederse, mihrini veliye götürür. Bazen mihr deve, at, sığır ve başka bir şey olabilir. İsteyen kişi anlaştığı mihrini kızın velisine teslim etmedikçe kızı yaklaşamaz. Teslim ederse gelir, rahat bir şekilde kızın evine girer, anasının, babasının, kardeşlerinin huzurunda kızı alır gider. Kimse engellemez” (Şeşen, 2010: 11).

Kalın âdeti ile ilgili olarak daha eski veriler, eski Çin kaynaklarına kadar uzanmaktadır.

“Eski Tang Kayıtları'nda ve Wei Hanedanı Kayıtları'nda zengin ailelerin kızlara bol miktarda “kalın” denilen başlık parası ödedikleri; fakirlerinse paraları olmadığı için

genellikle kızları kaçırdıkları yazılmıştır. Bu durumda başlık parası vermenin Tuyuhunların evlenme gelenekleri arasında olduğunu söyleyebiliriz. Kız tarafına kalın verilmesi (Tuyuhunlar gibi) eski Türklerde de uygulanan bir gelenektir. Hatta aileye giren geline, anne baba hakkı karşılığında belirli bir bedelin ödenmesi zorunludur.” (Kapusuzoğlu, 2015: 516).

Kalın âdetinde dikkat çekilen husus, bu takas sisteminde kadının bir eşya gibi alınıp satılması değil; “sadece kızın terbiyesi için sarf edilen masraflara iştirak usulü” (Arsal, 2014: 330) olmasıdır. Kalının hangi durumlarda, ne şekilde verileceği, geri almanın koşulları töre tarafından belirlenmiştir. Kalın, kadına töre gereği olarak verilen birtakım mallardır. Erkeğin geride kalan ailesini sıkıntıya sokacak miktarda olamaz. Kalın alan kadın kocası ölünce evini bırakıp gidecekse çocuğunu götüremez. Kadın kocası ölüp de evini bırakmazsa kalını ailenin geçimi için harcar. Bu şekilde kurallara bağlı olan kalın/başlık geleneği görüldüğü üzere ailenin devamlılığını gözetir özelliindedir.

Kalının işlevleri aile kurumunu destekler özellik göstermelidir. Örneğin kalın almış bir kadının kocası öldüğü zaman çocuk, baba soyunda kalır. Bu patriarkal aile sisteminin getirisidir. Soyun devamlılığı ailede erkek üzerinden yürütülmesi sebebiyle kocasız kalmış kadının başka evlilikler yapma ihtimaline karşı soyun korunmasına hizmet ettiği düşünülebilir. Bu yapıyı korumak adına geliştirilen kuralların işlevi ise bu yapıyı destekleme özelliğindedir.

İncelenen destanlarda kalın, başlık ve mihr ile ilgili pratiklere de sıkça rastlanmaktadır.

*Şırdakbek Destanında* kız isteme sahnesi ile mihr adıyla kalın belirlendiği görülmektedir.

“Biz geldik diye hakem olarak.

Han Şırdak haber almış,

Alıpbek’in evladı,

Kız Mıskal’la evlenmek istiyormuş.



Hayvan sürüleri alacak olursan onu söyle,

Evlâdın için bütün mihrini söyle.

...

Tölok'ün sözü makul deyip,

Kız Mıskal'ı vermek için,

Ne gerekiyorsa her şeyi konuşurlar,

İsteklerin üzerinde durur,

Danışmak için gelen hâkimlerden,

Söz ustası konuşarlardan.

Mihirden sözü başlatırlar:

Develerden yüzü versin,

Anlaşmaya kabul etsin.

Atlardan yüzü versin.

Han Tölok bunu kabul etsin derler” (Akmataliyev v.d., 2007: 307).

*Munduk ve Zarlık Destanında*, Cobdurum kızı Kanıçayım ile Han Çançarkay'ı evlendirmek ister. Mihr olarak ise kızına danışarak ne kadar mihr istediğini ona sorar. Bu destanda mihr bedelini kızın kendisinin belirlemesi önemli görülmektedir. Zira kalın ile ilgili yapılmış çalışmalarda kalının aile büyükleri ya da dünürler tarafından belirlendiği belirtilirken *Munduk ve Zarlık Destanında* evlenecek kadının kalın miktarını belirlediği görülmektedir.

“... İhtiyar Cobdur kızından bu sözleri işitince, çok memnun olup, koşa koşa hana gider. Biraz duraklayarak sorar kızına: “Mihir olarak ne alayım kızım?”. “Ağzınız yorulana kadar söyleyip mihir çok alın” diye kız cevabını verir” (Akmataliyev v.d., 2007: 197).

*Kurmanbek Destanında* Kurmanbek'in babası Teyitbek'in kalını ödeyebileceğini ancak kendi halkından ya da bildikleri yakın bir halktan kız almak istediği görülmektedir. *Kurmanbek Destanı* ve *Seyitbek Destanında* aile hukukuna dair değerlendirmeler sadece kalın ile ilişkili değildir. Aile hukuku gereği atanın sözünün dinlenmemesi farklı sonuçlar doğuracaktır. Bu konu aile hukukuna dair yaptırımlar ile ilgili olarak değerlendirilecektir. Ancak burada Teyitbek'in kalın ile ilgili sözleri aktarılacaktır.

“Kadıyı, müftüleri, halkı yönetenleri ve çoğunlukla beyleri davet ederek: “Siz Kurmanbek ile konuşun. Kırgız ve Kıpçak'tan bir kızı beğensin, seçsin. Evlendirmeye gücümüz yeter. Kendi halkımızdan birisiyle evlenirse daha iyi olur. ‘Öz öldürmez, yad merhamet etmez’ demişler.” dedi Teyitbek” (Mukasov, 2013a: 59).

Teyitbek, “Evlendirmeye gücümüz yeter” diyerek kalın ve düğün masraflarını karşılayabilecek maddiyata sahip olduğunu dile getirir.

Hukukî olarak bakıldığında evlenmenin şartları arasında kalın verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ancak her zaman kalın vermenin gerekmediği durumlar da vardır. Eski Türk hukukî yapısı hakkında yapılan çalışmalarda bu durum kalın vermeye gücü olmayanların kızları kaçırdığı yönünde değerlendirilmiştir. Ancak incelenen destan metinlerinde kalın vermeye gerek olmayan durumlar farklı şekilde de tespit edilmiştir. Kalın her zaman verilmek zorunda değildir, kalın verilemeyen durumlarda ise kız kaçırma pratiği incelenen metinlerde görülmemiştir. Kız kaçırma bir şekilde yasalar gereği verilemeyen kalın için bir çıkış yolu olsa da metinlerde yasal olarak kalın verilmeden evlenme durumu da göze çarpmaktadır.

*Cañıl Mirza Destanında* savaş ganimeti olarak ele geçirilmiş olan Cañıl, onu alan kişinin hakkı olarak görülmektedir. Bu durumda kalın ile ilgili yapılmış çalışmalara savaş ganimeti olarak kalınsız evlilik hakkının da eklenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Yukarıda da belirttiğimiz üzere eski Türk hukuk yapısı hakkında yapılacak çalışmalara destan metinlerinin de eklenmesi gerekliliğinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

“Talas'taki Saruu'dan

Yağmalayıp gelmiş idim.

Ganimet olarak hizmetkâr kılıp

Bulup gelmiş idim.

Âdet gereği ben ona

Başlık vermemiş idim” (Caynakova, 2004: 15).

Kalın vermeden evlenme *Coodarbeşim Destanında* da görülmektedir. Ancak kalın vermeden evlenmek isteyen Coodarbeşim, gelinin ağabeyi tarafından bir yiğitlik sınavına tabi tutulmaktadır.

“Yiğit isen,

Her şeyin cevabı bulunur.

Baban Nur Han önde olmak üzere,

Utancımız örtbas edilir.

Pars, kaplan, aslandan

Dokuz tane yakalayacaksın.

...

Bunu yaparsan,

İstedine kavuşacaksın.

Kurallara göre başlık istemeden,

Kahramanlığın ile yığidim,

Sen kendini kurtar” (Alimova, 2017: 196-197).

Benzer şekilde maddi bir kalın yerine koca adayından yiğitlik bekleme *Kurmanbek Destanında* da işlenmiştir. Afgan Hanı Bakburhan, kızı Kanışay’ı

yiğitliğini gösterebilecek birisine vermek için yemin etmiştir ve Kurmanbek bu sınanmayı geçtikten sonra Bakburhan halkına bu durumu danışır.

“Bakburhan halkına geldi. Halk yöneten sayınlardan yaşlısını gencini danışmak için bir araya getirdi. “Benim yeminim vardı. Ürgenç’i suyunu geçerek beni kim yıkarsa kızım Kanışay’ı ona verecektim. Ürgenç’i geçti ve beni yıktı. Bizim şartlarımıza göre kızımı mı vereyim yoksa mal mülk ile hızlı at mı vereyim? dedi Bakburhan.

Çoğunluğu ‘Kızı bu gence vermeyip de kime vereceğiz, hanım?’ dediler”  
(Mukasov, 2013a: 81-82).

Evlilik için en önemli şartlardan olan kalın, belli bir sisteme bağlanmış şekilde görülmektedir. Bu sistem; kalın, başlık ya da mihir adlarıyla görülen ve törenin etkisiyle şekillenen bir yapıdadır. Nadiren de olsa savaş ganimeti olarak kadın alındığı da görülür. Bu yapının işlevi ise evlenmek isteyen erkeğin gücünün yettiğinde, maddi karşılık ile evlilik bağı kurmasıdır. Kalın sistemi, evlenen kadının tabir yerinde ise *kocasının eline bakmak* zorunda kalmasını engellemektedir. Böylelikle kalın, toplumsal yapının en küçük kurumunu oluşturan bireylerin haklarının korunması işlevini üstlenmiş olur.

Evlenmek için kalın verme veya yiğitlik gösterme gibi iki temel geleneğin yanı sıra bir de ant içerek evlenme, yeminle aile bağına sadık kalma pratiğine de rastlanmıştır. *Er Töştük Destanında*, Er Töştük ile peri kızı Aysalkın kendi aralarında kıyâmet nikâhı kıyar ve ant içerek ıssız bir yerde evlenirler ve o gece beraber uyurlar. Ertesi gün Aysalkın hamile kalır. Bu evlilikten olacak çocuğu ise namuslarını kurtarmak için çocuksuz bir ihtiyar bularak ona vermek üzere anlaşır. (Yeşildal, 2015: 509-514). Evlilik toylarında amaç, çiftlerin evlendiğini etraftakilere haber vermektir. Ancak burada çift kimsenin haberi olmadan kendi başlarına nikâhı kıyarlar ve doğacak çocuğu ise toplumsal kınama yaptırımından çekindikleri için başka birisine vermeye karar verirler. Dolayısıyla aile yapısının temel işleyişi olan evlilik töreni yerine getirilmediği için nikâhlanmış olma toplumsal yapıda hoş karşılanmayacağı için çift bu nikâhtan doğacak çocuğu da gizlemeye yönelmiştir.

Yapının sürekliliği, işlevin düzgün işlenmesi ile ilişkilidir. İşlevdeki bozulmanın yapıyı bozabileceği, hatta yapının çökebileceğine değinmiştik. Bununla ilgili hususlar, *Kurmanbek Destanı* ve onun devamı olan *Seyitbek Destanı*nda görölmektedir. Patriarkal bir özellik gösteren Türk aile yapısında ebeveyn, baba otoritesinin tanınmaması sonucunda yaptırımların büyüklüğü ile *Kurmanbek Destanı*nda karşılaşılmaktadır. Bu noktada destanda otoritenin tanınmadığı kısımlara değinilecektir. Bu olayın sonuçları için ise *Kurmanbek Destanı*nın tamamına bakılması gerekmektedir. Kurmanbek'in babası Teyitbek, oğlunun Kırgız, Kıpçak içinden evlenmesini istemektedir. Bunun için ise Zayırbek'i Kurmanbek'e haberci olarak gönderir. Kurmanbek ise bu isteğe karşı çıkar ve kendisinin başka boylardan bir asil kız ile evlenmek istediğini söyler.

“Aracı koyulan Zayırbek,

Bu dediğin nasıl söz?

Sizleri zorladım mı,

Beni evlendirin, diye?

...

Halk içinde dolaşsam,

Babamın onuru gitmez mi?

Kadın bulsun, diye,

Dolaştırır mı çocuğu.

...

Han Teyitbek babama

Geri dönün Zayırbek,

İnatçı oğlun olmadı, diye,

Anlatırsın Zayırbek,

Çekişen düşman gibi,

Aracı göndermek ne demek” (Mukasov, 2013a: 61-63).

Baba otoritesine bu şekilde karşı çıkan Kurmanbek daha sonra Afgan Hanı Bakburhan'ın kızı Kanışay ile evlenir. Bu evliliğe karşı çıkmış olan ve otoritesi sarsılan Teyitbek ise oğlunu, savaşlarda kullandığı güçlü atından mahrum bırakır. Aynı zamanda Kurmanbek'in kırk yiğidi onu savaşa giderken yalnız bırakırlar. Dölön Han ile mücadele eden Kurmanbek ise bu mücadelede yenilir ve ölür. Ölmeden önce ise dostu Akkan'a oğlu Seyitbek'i emanet eder. Aile kurumunda otoritenin tanınmaması sonucundaki yaptırımın sadece ölüm ile sınırlı kalmadığı Seyitbek destanda görülür. Kurmanbek'in ölümünden sonra Kırgızlar dağılır kalanlar ise Dölön Han'ın idaresinde köle olarak yaşarlar. İşte yapıyı ayakta tutan işlevlerin bozulması sonucunda önce kurallara uymayan kişinin öldüğü sonra devletin yıkıldığı görülmektedir. Bu küçük örnek yapı-işlev ilişkisini derinlemesine gösterir.

*Kurmanbek Destanının* devamı olan *Seyitbek Destanında* da bu duruma değinilmiştir. Kurmanbek'in babasına karşı koyması destanda olmayacak iş olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca Teyitbek'in ailesi sıradan bir aile değil, yönetim erkini elinde tutan bir ailedir. Dolayısıyla babanın oğul üzerindeki söz hakkının daha güçlü olması gerektiği de düşünülmelidir. *Kurmanbek Destanında* yaptırımın büyüklüğü, otorite sarsılmasının yanı sıra yönetme erkinin yitirilmesi ile de ilişkilidir. *Seyitbek Destanı* da düşünüldüğünde halk nezdinde ise yalnızca, baba otoritesine karşı çıkışın kabul görmediği görülmektedir.

“Babası, rahmetli Kurmanbek,

Teyitbek'e kulak asmamış,

Afgan'dan gidip kız almış,

...

Baba, oğul olsa da

Arası böyle bozulmuş.

Evlatlıktan reddetmiş,

Dönmemiş Teyit sözünden.

...

Dediğinden dönmeyen

Teyitbek sert adam imiş.

Yapılmayacak iş yapmış,

Düşman kesilip yâd olmuş” (Mukasov, 2013b: 54).

Aile yapısının sürekliliği ebeveyne duyulan saygı ile de ilişkilidir. İncelediğimiz destanlarda *aile hakkı* olarak adlandırdığımız bu saygı ile ilgili pratikler de mevcuttur. *Eşimkul Menen Zuura Destanı*nda aileye duyulan saygı ve aileden izinsiz hareket etme ile ilgili olarak bir değerlendirme mevcuttur. Eşimkul’un oğlu Altın Kökül, Türkistan’daki Temirkan’ın kızı Aruuke ile evlenmek için yola çıkar ama bu durumu ailesine danışmaz. Bundan duyduğu rahatsızlığı da dile getirir.

“Babama akıl danışmadım.

Bozkırdan yola çıktım,

Hayır duası almadım.

Bir (kere) görüşüp gitmedim

Ak sütünü veren anamla

Halkımı toplayıp danışıp

Kaldırmadım elleri duaya” (Çelebi, 2007: 189-190).

*Kız Darıyka Destanı*nda da Darıyka’nın oğlu Saysılda büyüyüp bir yiğit olduğunda obadaki tüm çocukları dövüyordu. Darıyka, oğluna yaptığının yanlış olduğunu öğütler ve kendisinin onun üzerinde hakkı olduğunu belirterek ona bir takım kurallar koyar.

“Gücün de kullanılacağı yerler var yavrum,

Herkesin layığı olur dengi,

Bir daha böyle işler yapma, yavrum,

Ananım diye bana saygı duyarsan.

Darıyka, akıl verip çocuğuna,

Yanlış işler yapma, der, bir daha.

Sınırlayıp çocuğun gideceği yerleri,

Demir kadar katı kural koydu” (Akmataliyev, Orozova, 2010: 95-96).

Yine *Kız Darıyka Destanı*nda, Kız Darıyka'nın oğlu Saysılda, babasının Hz. Ali olduğunu öğrenince Arabistan'a gider. Hiç tanımadığı babasını bulmak için gezerken iki çocuk görür ve onlarla güreş tutar. Her ikisini de yendikten sonra çocukların babası karşısına çıkar ve onunla da güreşe tutuşur. Güreştiği kişinin Hz. Ali olduğunu yendiği çocukların ise kardeşleri, Hasan ve Hüseyin olduğunu öğrenen Saysılda, babasına karşı suç işlediğini düşünür. Babasının tüm ısrarlarına rağmen kendisini suçlu hisseden Saysılda uzaklarda bir yere gider, utancından bir mağaraya girer, kimse ondan haber alamaz ve kendisi de mağaradan bir daha çıkamaz. Böylelikle Saysılda kendisini ailesine karşı işlediği suça karşılık cezalandırmış olur.

“Bilmeden tüm işleri karıştırdım,

Olan oldu, ne yapabilirim.

Babama, ağabeylerime el uzattım,

Var mı bundan büyük ayıp, diye düşünür.

Anayla baba mukaddestir çocuk için,

Bütün gücünü harcar onlar evlatları için.

Babamı görür görmez tanıyamadım,



Şimdi nasıl yüzüne bakarım.

Derin düşüncelere dalıp,

Kendi kendine eziyet etti.

...

Çocuk ağlayarak kaçıp giderken,

Gözüktü kapısı olmayan bir mağara.

Girince çocuk kayboldu içinde,

Arkasından geleneler kaldı çaresizlik içinde” (Akmataliyev, Orozova, 2010: 118-120).

Babasına ve kardeşlerine bilmeden de olsa el kaldırdığı için kendisini suçlu hisseden Saysılda, kendisini cezalandırmıştır. Destan bağlamında değerlendirildiğinde bu durum doğrudan hukukî bir yaptırım olarak düşünülemez. Ancak toplumsal bellekte hukuk mekanizmasının işletilmesi olarak anlatının bu şekilde kurgulandığı söylenebilir.

Türk kültüründe çocukların birbirleriyle doğumlarıyla birlikte nişanlanmaları geleneği vardır. Beşik kertmesi adıyla bilinen bu gelenek, yakın zamanlarda doğan erkek ve kız çocuklarının ailelerinin akdi ile birbirleriyle nişanlanmaları durumudur. “Daha beşikte iken anası babası tarafından nişanlanma” (Türk Dil Kurumu, 1988, 276). Çeşitli destanlarda da beşik kertmesi ile evlilik sıkça görülen bir motiftir. İncelediğimiz Kırgız destanlarından *Kozuke ve Bayan Destanı*nda da beşik kertmesi ile aile kurma olgusu vardır.

“Çocuklarımız oğul olursa dost yapalım diye,

Yumuşayıp gönülleri, heyecanla ellerini sıkırlar.

Kız olursa, arkadaş olsun, derler

Köyden komşular tanışın derler,

Biri oğlan, biri kız olursa burada,

İkisi dñnür olmaya yemin ederler” (Akmataliyev v.d., 2007: 143).

*Kozuke ve Bayan Destanında* beşik kertmesi yapan ailelerden kız çocuğu olan Sarıbay, bu yemine uymaz ve kızını Bayan’ı Kozuke’ye vermez. Bu husus destanda da yeminin bozulması olarak işlenir.

“Kayınbaban Sarıbay sadece,

Geleceği düşünmedi,

Dñnñrlñđe uygun davranmadı

Beni bahtsız dul diye,

Sen, başıboş gezen yetim diye,

Bayan güzel yârini,

Götürdü kaçırıp,

Karakıl dağ geçidinden aşırıp,

Dñnür olduğunu gizleyip” (Akmataliyev, v.d., 2007: 147).

Destanda beşik kertmesi yemininin bozulmasına dair bir ağır bir yaptırım söz konusu değildir. Yalnızca toplum tarafından Sarıbay’ın ayıplandığı bilinmektedir.

“Sarıbay kaçtı halkından, çocuğum,

Çok önce şerefini kaybetti, çocuğum” (Akmataliyev, v..d., 2007: 153).

Bayan’ın babası Sarıbay’ın şerefini yitirdiği belirtilir. Destanın ilerleyen bölümlerinde Sarıbay’ın evlilikte önemli olan kalın âdetinin gereklerini de yerine getirmediği görñlmektedir. Kızının mihr parasını yiyen Sarıbay, toplum tarafından tamamen dışlanır.

“İnsafsız iki insandan mihrini yesen.

Sonunda kabrin yanar ahmak ihtiyar kocam,

Bayan güzel Kozuken'in âşkından,

Kalbi ateş gibi yanıp, tutuşuyordu.

Bayan'ı alacağım diye yiğit Kozuke,

Sarıbay'ın altı ay baktığı hayvanlarını.

Sarıbay Karabay'dan mihrini yer,

Yediği herkes tarafından bilinir.

Sarıbay şöhretini kaybeder" (Akmataliyev v.d., 2007: 181).

Sarıbay, toplum tarafından şerefini kaybetme yaptırımını ile karşılaşmıştır. Tablo 5'te belirtildiği üzere toplumsal yapıyı destekleme işlevi gelenek, görenek, âdet, teamüller ile gerçekleşmektedir. Tablo 6'da belirtilen bu sosyal normların uygulayıcıları ise yine toplumun kendisidir. Bu destanda evlilik kurallarına uymayan Sarıbay, toplum tarafından kınanarak cezalandırılmıştır.

Toplumsal yapıyı destekleyen kurumların töre ve örf dışında kalan sosyal normlar olduğuna değinmiştik. Bu sosyal normlar, aile bağlarının kurulması ve devam ettirilmesinde önemli bir yere sahiptir. Ailede kadının ve erkeğin sorumlulukları hem birbirlerine karşı hem de topluma karşıdır. Bu sorumluluklardan birisi de eşlerin birbirlerine sadık olmalarıdır. *Mendirman Destanında* eşi Mendirman'a karşı sadakatsiz davranan Kanışay, daha fazla mal ve mülk edinebilmek için Adıl Han ile evlenmeyi düşünür.

“Yüzsüz Kanışay

Hâlâ beni anlamadı

Ant içip yerine getirmede

Kötü huyundan vaz geçmedi

İşte böyle bir kadını

Alacağım diye düşündün

Adıl bu sana yakışır mı?

İşte böyle bir kadını

Alan adam düzelir mi” (Akmataliyev, Caynakova, 2009: 40).

Mendirman, Kanışay’ın yaptıklarının toplum nezdinde kabul edilemeyeceğini aynı zamanda böyle bir kadınla evlenen bir erkeğin ise işlerinin düzgün gitmeyeceği dile getirilir.

Türk kültüründe aile, toplumun en küçük parçası olarak önemli bir kurum özelliği göstermektedir. Zira aileler, devlet yapısında en küçük birimlerdir. Devletleşme, aile kurumunun ayakta kalması ve işlevini toplumsal yapıyı sürdürebilir şekilde devamlılığına bağlıdır. Bu sebeple de Türk kültüründe aile kurumuna dair güçlü kurallar ortaya çıkmıştır. Bu kuralların sekteye uğraması, işlevin bozulmasına dolayısıyla bu küçük kurumdan başlayarak devletin yıkılmasına kadar gidebilir özelliktedir.

### **3.1.3. Ceza Hukuku İle İlgili Değerlendirmeler**

Ceza ve cezalandırma işlevi hukuk sistemlerinde diğer hukuk dallarının işlevleri gibi toplumsal yapıyı sürdürebilmeyle ilişkilidir. Toplumsal yapının devamlılığını sağlayabilmek için suçların cezaları caydırıcı nitelikte olmalıdır. Zira hukukun temel işlevi toplumdaki uzlaşmayı ve toplum kurumlarının devamlılığını sağlamaktır.

“Ceza hukukunun temel işlevi; toplumsal yaşam bakımından hayati önem taşıyan değerlerin ihlâlini suç olarak tanımlamak ve bunlar karşılığında uygulanacak olan yaptırımları belirlemektir. Devlet, toplumsal düzeni koruma görevini, ceza hukuku kuralları olmaksızın etkin bir şekilde yerine getiremez” (Göktürk, 2012: 4).

Suç işleme psikanalist araştırmacılara göre doğuştan gelen bir yatkinliktir ve suçların ilk cezaları aile içinde verilir.

“Ruhun şuuraltı derinliklerinde çok çeşitlilik bir manevî huzursuzluk duygusu olarak hissedilen günahkârlık veya suçluluk bir nüve halinde herkeste mevcuttur. Zira her insan hayatının ilk yaşlarından itibaren bidayete bilmeyerek ve sonraları bilerek kusurlar işlemekte, moral engellerle karşılaşmakta ve ilk defa ana, babadan gelmek üzere çeşitli cezalara da maruz kalmaktadır” (Erem, 1995: 480).

Psikanalist araştırmacılarının bakış açısına göre doğuştan suç işlemeye meyilli olan insan, toplumsal yapıya uyum sağlayabilmesi ve normatif hareketlere uygun davranması için öncelikli olarak aile kurumu içinde eğitilir. Suçların ilk cezalandırıcısı babadır. Bireyin toplumsal yapıya hazırlanması için ceza mekanizması küçük yaşlarda işletilmeye başlar. Birey, ileri yaşlarda toplum ile tanıştıktan itibaren ceza mekanizmasının daha üst kuruma geldiğini fark eder. Bu noktada cezalandırma görevi, toplumdan başlayarak yargı ve idareye kadar değişen kurumların elindedir.

Pozitif hukuk değerlerince tüm suçların cezaları yargı tarafından verilir/verilmesi gerekir, zira cezalandırma işlevi yargı kurumundan alındığı zaman kargaşa ortaya çıkar. Halk hukukunun işleyiş mekanizmasında ceza hukuku, normatif değerler etrafında toplum kurumu veya idare kurumu tarafından işletilir. Halk hukuku bağlamında töre, en üst cezai yaptırım gücüne sahipken diğer sosyal normlar daha düşük cezai yaptırım gücüne sahiptir.<sup>45</sup> Türk töresince işlenen suçların farklı cezai yaptırımları vardır. “Adam öldürme, evli kadının ırzına geçme, suçüstü yakalanan hırsızlık, başkasına kılıç çekme, vatana ihanet, savaş anında gevşeklik gösterme, elçilik görevlerinde kusur ağır suçlardandır ve cezası idamdır” (Dursun, 2016: 246). Bunun yanı sıra hafif suçlar olarak tabir edilen suçların yaptırımları ise daha ziyade normatif yaptırımlardır. Suçlu, ayıplanma, kınanma, toplumsal baskı ve dışlanma gibi yaptırımlara maruz kalır.

Tarihi metinlerde suç kelimesi yazıq (yazıq, yazık) şeklinde bulunmaktadır. *Divanü Lugâti't Türk*'te “günah” (*Divanü Lugâti't Türk*, 2007: 680) olarak tanımlanmıştır. Çağdaş Kırgız Türkçesi'nde ise kılmış ve künöö sözlükleri suç için

---

<sup>45</sup> Yapının işleyişi hakkında bkz. Tablo 5.

kullanılmaktadır. *Kırgız Sözlüğü*nde kılmış “cinayet; ağır cezayı mucip olan cinayet” (Yudahin, 2011: 453), künöö ise “günah, suç” (Yudahin, 2011: 539) anlamına gelmektedir. Ceza kelimesi için k1- fiilinden türetilmiş, cezanın nasıl verildiğine göre değişen qına- (Divanü Lugâti’t Türk, 2007: 424), qıstur- (Divanü Lugâti’t Türk, 2007: 429), qızgur- (Divanü Lugâti’t Türk, 2007: 432) ve qızgut- (Divanü Lugâti’t Türk, 2007: 432) gibi fiiller kullanılmıştır.

İncelenen destan metinlerinde ceza hukuku başlığında değerlendirilecek hususlar görülmektedir. Ceza hukuku başlığı altında töreye uygun gelmeyen davranışların yani ağır suçların cezalandırılması ile ilgili yaptırımlar ele alınmıştır. Normatif cezalandırma diye adlandırdığımız ve daha çok ayıplama, kınama, baskı ve dışlama gibi yaptırımlara sahip olan cezalar, *Ant* başlığı altında ele alınacaktır.

İncelenen metinlerde cezalandırma işlevinin en fazla işletildiği durum olarak, öç alma ile ilgili pratikler görülmüştür. Öç, “hınç; intikam almak” (Divanü Lugâti’t Türk, 2007: 368), “kin, intikam” (Yudahin, 2011: 606) şeklinde tanımlanmıştır. *Seyitbek Destanında* öç alma kuvvetli bir şekilde işletilmektedir. Babası Kurmanbek’in ölümünden sonra Han seçilen Seyitbek, babasının öcünü almadan han olarak yapması gereken pek çok şeyi yapmak istemez. Dolayısıyla burada, ata kültürü ile ilişkili bir cezai yaptırımdan çekinme söz konusu olabilir. Zira *kanı yerde kalmış* olan babanın hakkını almamaktan ilahi bir çekinti destanın alt metnine işlemiştir. Pek çok destanda benzer şekilde intikam duygusunun ilahi bir görev olduğu; yerine getirilmediğinde ilahi cezaya maruz kalınacağı fikri ile karşılaşılmaktadır. *Dede Korkut Destanlarından Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyunda* babasını kurtarıp kurdukları fitnenin öcünü almak için Boğaç Han, kırk namert ile savaşır. Seyitbek de babasının öcünü alarak huzura ermek ister.

“Toparlasam ben halkımı.

Erlerden toptasam kırk yiğidi,

Han Kurmanbek babam gibi

Kalmukların yolunu keseyim.

Kemiklerimi sızlatan,

Eski öcümü alayım” (Mukasov, 2013b: 31).

Seyitbek halka danışarak evlilik, toy ve eğlenceleri babasının öcünü alana kadar durdurmaya karar verir. Bu kısımda yine halkın fikrini alma durumu söz konusudur.

“Kırk yiğit alıp yanıma,

Baba geleneğini sürdürüyüm,

Makul görürseniz kardeşler,

Düşmanı aramaya gideyim.

Yazsıcağı geçince,

Serinlikte yola çıkayım.

Geri dönünce savaştan,

Güzelini kızların alayım,

Sözümde durmazsam,

Kurban olayım halkım” (Mukasov, 2013b: 55).

Halk hukukunun işleyiş mekanizmasında göksel yapının işleticileri töreyi iyi bilen bilginler ve hanın kendisidir. Dolayısıyla Seyitbek de atalar kültü ve töre uyarınca öncelikle ceza sistemini çalıştırarak öcünü alma fikriyle hareket etmektedir.

*Cañıl Mirza Destanında* öç ile ilgili olarak, kan parası adlı bir uygulamadan da bahsedilmektedir. Destanda kan parası karşılığı olarak “kunkor” kelimesi kullanılır. Kunkor, “kan pahasına ödemeye mahkûm olmuş” (Yudahin, 2011: 521) anlamına gelen Farsça kökenli bir sözcüktür.

“Cañıl’ı kan bahası olarak verip

Ölenlerin kardeşi

Kan bahası olarak bunu almadı” (Caynakova, 2004: 64).

*Manas Destanında* kan parasının ne olduğu nasıl ödendiği ile ilgili açıklayıcı bilgi de mevcuttur. Manas, babası Cakıp'a kan hakkının ne olduğunu sorar ve Cakıp da açıklar.

“Genç Manas şöyle konuştu:

Hey babacığım, der

Boşuna çok korkuyorsun.

Kan hakkı dediğin ne?

O zaman Cakıp konuştu:

Kan hakkı deyip sayarak hayvan alır,

Eğer bunu kabul etmezsek,

Bu zavallı Kırgızları talan edilir.

Suçuna sayarak hayvanları alır,

Eğer bunu yapmazsak

Az Kırgız'ı burada yok edecekler

Sonunda yavrucuğum

Seni de sağ bırakmazlar,

Oyarlar gözünü,

Anla benim sözümü” (Musayev, Akmataliyev, 2007: 201).

*Canış Bayış Destanında* da öç alma ile ilgili veriler mevcuttur. Bayış, Kalmuklara esir düşer. Kalmuk kağanı Sıyadat, Bayış'ın Bahadır Ayaz'ı öldürdüğünü söyler ve ondan öç almak istediğini belirtir.

“Bahadır Ayaz'ın öcüdür deyip

Halkın gözü önünde



Daracağında asalım bunu deyip

Neredesin ey Celkayıp

Yakına gel dedi.

Cellatlara buyurup

Hanlık tacı başında

Cezanı kendin ver dedi” (Akmataliyev; Mukasov, 2013: 93).

*Canış Bayış Destanında* Han Sıyadat, Bayış’tan öldürdüğü savaşçılarının öcünü almak için onu cezalandırmak ister. Bu cezanın uygulayıcısı olarak kızı Celkayop’ı atar. Onun vereceği cezayı uygun görür ve nasıl cezalandırılması gerektiğine kızının karar vermesini ister.

“Ben bilecek isem ey babacığım

Şöyle etsek uygundur.

...

Başımı kesip bir kez bununla huzur bulalım.

Eğer olmazsa babacığım

Kırk kulaçlık çukur kazalım

...

Işık görmeden sararıp

Rengi sarı pas olsun.

...

Kurbağa ile yılanı

Yoldaş edip salalım.

Savaşta ölen kalabalık askerın

Her birisinin öcünü alalım.

Niyeti düzelmez şerefsizin

Hesabını böylece görelim” (Akmataliyev; Mukasov, 2013: 99-100).

Savaşta yakalanmış bir savaş esiri olan Canış'ın nasıl cezalandırılması gerektiği hakkında doğrudan hüküm veren bir kural yoktur. Töre uyarınca cezalandırılması gerekmektedir ancak cezanın şekli, Han'ın kızının o an yargıç olarak atanması ile belirlenir. Burada sistematik olarak işleyen bir hukukî yapıdan bahsedilse idi cezalandırma seçenekleri de belli olabilirdi. Ancak görüldüğü üzere bir Han'ın kızı cezanın şekli ile ilgili olarak iki fikir belirtmektedir. Ya kafasının uçurulması ile öldürülmesi ya da hapsedilerek yavaş yavaş ölmesi sağlanacak. Her iki ceza öç ile ilişkilidir ve her iki cezanın son karar merci yine Han'ın kendisidir.

*Cañıl Mirza Destanında* da halk mahkemesi diyebileceğimiz şekilde bir yargılama sisteminden bahsedilmektedir. Büyücülük yapan “kadı”nın cezalandırılması için bir mahkeme kurulur. Yargılama ve cezalandırma halka danışılarak gerçekleştirilir.

“Halk huzurunda bir sorayım deyip,

Bir hakemlik edeyim deyip

Yetmiş bir sokağa

Cellatlarını gönderip

Tarañçı ile Uygur'u

Dağıtmadan topluca

Halkı sıra sıra durdurmuş.

Darağacını sağlamca kurdurup

Kanunsuz iş yapan adam ise

Şiddetlice pataklatıp

Soru sordu molladan,

Söz başladı küheylandan” (Caynakova, 2004: 173).

Daha sonra ise işlenen suçların cezaları yine halk huzurunda halka danışılarak gerçekleştirilir.

“Büyünü boz deyip

Elini ayağını bağlatıp,

Bıraktı mollayı,

Kamçı ile dövdürüp

Gök öküze yükletip

Kalabalığa dik dik baktırıp

Katıra yükletip

Halk dik dik baktırmış.

Kaburgasını kırıp

Kan kusturarak ağlatıp

Tahta parçasıyla ağzını açtırıp

Ağzına kurşun döktürmek istediğinde

Bota gibi bozulayıp yalvardı,

Zavallı ihtiyar molla bozacak oldu büyüyü.

Bağlı yatar dayak yiyip,

Sadaka adayarak bağırıp.

Bütün halk bağıra çağıra

Bozduktan sonra ölsün –der,

Büyücüyü diri diri

Dikine gömsünler –der” (Caynakova, 2004: 175-176).

Aynı destanda büyücünün yardımcısı Erke için de bir halk mahkemesi kurulmuş ve cezanın nasıl verilmesi gerektiği hakkında yine halka danışılmıştır.

“Halk bir yandan bağırp çağırır

Bağırışlar taşı yarmıştır.

Birisi söyler, boynuna

Demir kelepçe takılsın,

...

Çin mandası tüyünü bükmüş,

Düğümü olmayan kıl organı

Tuz karıştırıp düzelterek

Kırk defa çevirip bükmüş,

İki organın ucunu

Düğmeledi iki baldırdan.

İki deveye bağlatıp

İki tarafa sürdürüp

Bacaklarından iki ayırıp

Rahata erdirdi öldürüp” (Caynakova, 2004: 182-183).

*Cañıl Mirza Destanında büyü ve büyücülük ile ilgili olarak ceza hukuku sistemi çalışmaktadır. Sorgulama ve cezalandırmanın şeklinde halka danışıldığı*

görülmektedir. Ancak yine de cezaların şekli ile ilgili olarak son kararı han vermektedir.

İncelenen destanlarda, büyücülüğün ağır cezalara tabi tutulduğu görülmektedir. Büyücülüğün yanı sıra fitnecilik, arabozuculuk gibi toplumsal huzuru kaçırarak davranışların da cezai yaptırıma tabi tutulduğu görülmektedir. Toplumsal yapıyı tehdit olarak düşünülen fitnecilik, doğrudan toplumsal yapıyı etkileyip işlevsiz hale getirebilecek özelliktedir. Dolayısıyla da sert yaptırımlar ile cezalandırılmaktadır. *Munduk ve Zarlık Destanı*nda fitnecilik yaparak hanın çocuklarını öldürmeye yeltenen ve sonrasında da hanın eşine iftira atan Mastan ile ona yardım eden kişiler ölüm ile cezalandırılır.

“Kırk yiğit Mastan’ı yakalayıp gelir

İki elini arkasına sıkı bağlayıp,

Ölmekten korkuyordu cadaloz.

Cadaloz gerçekten ölümle buluşur.

Altmış eşi, eşit şekilde suçlu.

Boyunlarına kalın ip geçirir

Cadaloz Mastan’ın yanına hepsi gider.

Altmış karı birlikte ölür, gider.

Munlukcan babasına o zaman gelir

Mastan’ın kalbine hançer saplar.

Kim yaparsa kötülük birilerine

Sonunda ecelini bulur, bu yüzden” (Akmataliyev v.d., 2007: 137-138).

Bazı destanlarda cezalandırmanın her zaman halk mahkemeleri ile gerçekleşmediği görülmektedir. Göksel kaynaklı kut yetkisi ile hanlar bazı durumlarda yargıç rolünde görülmektedirler. *Er Soltonoy Destanı*nda bu durum

görülür. Destanda Kalmukların Hanı Uyul Han, bir rüya görür ve bu rüyasını bilge kişilere yorumlatmak ister. Rünyayı yorumlayanlardan Molla Nakış adlı bir kişi, kendisinden daha yiğit iki genç olduğunu dile getirir ve Uyul Han kendisinden daha yiğit ve güçlü kimse olamayacağını söyleyerek bu rüya yorucuyu öldürtmek ister.

“O zaman han Uyul sinirlenip yüzü kıpkırmızı kesilip: ‘Bu haddini bilmez yolcu, dünya üstünden benden daha büyük, benden çok ve benden batur kişi olduğunu zırvalıyor. Bunu kuyuya atın. Ne kadar süre olursa olsun kalsın. Ben buradan adam gönderip o Temirkan ve Bolotkan adlı baturları bağlatıp getireceğim. O zaman bununla tekrar konuşurum.’ dedi” (Akmataliyev v.d., 2010: 112-113).

Uyul Han, burada yargıç rolünü üslenmiştir ve rüyasını yorumlayan kişinin cezalandırılmasını ister ve nasıl cezalandırılması gerektiğine karar verir. Bu yetki de göksel kaynaklı yönetme yetkisi olan kutun bir tezahürü olarak görülebilir.

*Eşimkul Menen Zuura Destanında Altın Kökül, haksız yere insanları öldürüp kanlarını içen Kan İçme adlı devi öldürerek cezalandırır. Altın Kökül, haksız yere insan öldürmenin cezasını vermektedir.*

“Dinle benim sözümü!

Kaç insanın kanını içmişsin.

Oyayım mı gözünü?

Kibirlenip konuşuyorsun.

Gücünü bilmiyorsun.

Parçalayayım mı gövdeni?

Garipleri ağlatıp

Almışsın balalarını.

Korkutmuşsun yürüyüp

Yaşlanmış ihtiyarları.

Nasıl içtin namussuz

Küçük balaların kanlarını!

Keseceğim şimdi başını” (Çelebi, 2007: 207).

Türk hukuk yapısında hırsızlık büyük suçlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Hırsızlığa karşı önlemler alındığı bilinmektedir. Türk hukuk tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda hırsızlığın cezasının farklı şekillerde de olsa mutlaka cezalandırıldığı belirtilir. İncelenen Er Eşim Destanında da hırsızlık ve hırsızlığın cezalandırılması ile ilgili bir veri mevcuttur.

“Geceleyin hırsızlık yaptı diye,

Kesiklere güherçile serptirilir” (Akmataliyev, v.d., 2007: 123).

Cezalar, suçların çeşitliliğine göre değişmektedir. Hanlar genellikle suçluların cezalandırılmasında karar merci olurlar. Yargıç rolü ile görülürler. Ancak gerek incelenen destanlarda gerekse bazı tarihi kayıtlarda hanların cezalandırma yetkilerini kullanmadan önce halka ya da suçun işlendiği kişilere söz hakkı verdiği görülmektedir. *İbn Fadlan Seyahatnamesinde* homoseksüelliğin nasıl cezalandırıldığı ile ilgili bir kayıt vardır.

“Türklerin hükümdarının naibi Kûzerkin (Kül-Erkin)’in aşiretinde bir Türk’e Harezmlî bir adam misafir olmuş, Koyun satın almak için yanında bir müddet kalmış. Bu Türk’ün tüyü bitmemiş bir oğlu varmış. Harezmlî bunu kandırmak için uğraşmış. Sonunda onu isteğine râm etmiş. Türk ikisini işbaşında yakalamış. Olayı Kûzergin’e götürmüş. O da çocuğun babasına ‘Türkleri topla’ demiş. O da Türkleri toplamış. Onlar toplanınca Kûzergin ‘Doğru karar vermemi mi? sahte karar vermemi mi istersin?’ demiş. O da ‘Doğru karar vermeni isterim’ demiş. Bunun üzerine Kûzergin adama çocuğu getirmesini emretmiş. Çocuk getirilince ‘Çocuğun da, tâcirin de öldürülmesi gerekir’ demiş. Türk buna memnun olmamış, ‘Oğlumu teslim etmem’ demiş. Bunun üzerine Kusergin ‘Tacir fidye vererek canını kurtarır’ demiş” (Şeşen, 2010: 13-14).

Pozitif hukuk sisteminde suçun cezalandırılması yalnızca resmi yargı organlarına bırakılmıştır. “Ceza Hukuku çalışmalarının yalnız pozitif hukuk alanında kalması gerektiği düşüncesinde olan Teknik Hukuk Okuluna bağlı yazarlar, suç deyince hukukî nizamın netice olarak ceza terettüp ettirdiği fiili anlamaktadırlar” (Alacakaptan, 1975: 1). Pozitif hukuk sistemi haricinde kalan cezalandırmaların toplumda kargaşaya yol açabileceği fikri hâkimdir. Zira 2003 yılına kadar namus ile ilgili suçların cezalarında cezai indirim uygulanmakta idi. 2003 yılından sonra ise TCK’da namus ile ilgili cezalarda indirim uygulaması yürürlükten kalkmıştır.<sup>46</sup> İkinci bölümde de belirtildiği üzere pozitif hukuk sistemlerinin bilinmediği toplumlarda cezai yapının tam tespiti de mümkün görülmemektedir. Bu sebeple çalışmada suç ve suçların cezalandırılması ile ilgili olarak tespit edilen değerlendirmeler, cezanın hükmü ve kaynağı gibi bakımlardan halk hukuku olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla destan metinlerinde karşılaşılan suçlar ve cezalandırmalar genel Türk toplum yapısı uyarınca başta töre olmak üzere diğer sosyal normlara göre gerçekleşmiş bunun neticesinde cezai yaptırımların gücüne göre halk hukuku işleyiş mekanizmasının yapısı da bu kısımda değerlendirilmiştir.

Suçlar, cezai yaptırıma maruz kalmadığında toplumda huzursuzluk ve kargaşaya sebebiyet verebilir. Dolayısıyla halk hukukunun temel kodları uyarınca cezanın işlevi, toplumsal yapının işleyişini sürdürür niteliktedir. Bu işleyiş yapısında oluşan bir aksaklık toplumda huzursuzluğa yol açacaktır. Huzursuzluk ve kargaşanın hâkim olduğu toplumlarda ise yapının sürekliliği ile ilgili sorunlar ile karşılaşılabilir. İncelenen destan metinlerinde ceza hukukunun işlevinin, yapının korunmasına hizmet eder nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

#### **3.1.4. Vergi Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler**

Vergi, devletlerin kamu harcamaları için vatandaşlardan aldığı belli ücretlerdir. Vergi hukuku, pozitif hukuk sisteminde kamu hukuku bölümünde yer alır. Hukuk Kurumunun sözlüğünde vergi hukuku, “Vergilerin tahakkukuna, tarh ve tahsiline ve bu muameleler dolayısıyla mükelleflerle hazinenin hak ve vecibelerine

<sup>46</sup> Töre-namus cinayeti algısı bakımından ilgili kanunlar ve bunların değişikliği hakkında bkz. Nagihan Çetin, “1990 Sonrası Türkiye’de Oluşan Töre Algısında Kitle İletişim Araçlarının Rolü”, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018: 4-5.



ve vergilerin tallûk eden hukuku esaslara ait kaidelerin hepsidir” (Türk Hukuk Kurumu, 1944: 359) şeklinde tanımlanmıştır. Pozitif hukukta vergiler, ülkenin gelişmişlik düzeyinden bireylerin sosyal, ekonomik, coğrafi, demografik vs. gibi özelliklerine kadar değişen bir sisteme bağlı olarak belirlenir.

Türk devlet yapısında vergi ve vergilendirme ile ilgili bilgilerin olması, Türk kültüründe vergi sisteminin oluştuğunu göstermektedir. Bireylerden alınan vergilerin yanı sıra devletlerin birbiriyle savaşmaları sonucunda ya da savaşmamak için antlaşmalarında da vergilendirmeye rastlanmaktadır. Orta Asya Türk boylarında bilindiği kadarıyla vergiler ve vergilerin ödenişi, ödenme düzeni, ödenme sebepleri vs. gibi konularda belli bir sistemi belirten metinler yoktur. Ancak Uygur hukuk düzeni içinde vergi sistemleri hakkında düzenli verilere ulaşılabilmektedir. Vergi ile ilgili olarak Uygur Türklerinde “alban, qalan, salıq, yasaq, tütün” (Özyetgin, 2014: 19) gibi terimler kullanıldığı bilinmektedir. Devletlerarası düzeyde vergi verilmesi ve alınması bir güç gösterisi olarak görülmüş ve galip devletlerin mağlup olanlardan vergi alması bir halk hukuku halini almıştır. Devlet içi yapıda ise vergi ile ilgili sistematik bir bilgi bulunmadığı için hanların yönetimdeki haklarından birisi olarak vergi aldıkları görülmektedir.

İncelenen destanlarda vergi ile ilgili olarak dört veri tespit edilmiştir. Verginin verilmesi ve verilme sebepleri belli bir sisteme bağlı görülmemektedir. *Munduk ve Zarlık Destanı*nda vergiyi hanın kendisinin belirlediği görülmektedir. Nogay Kağanı Çançarkan’ın, Çobdur’un kızı Kañayım’a mihr bedeli olarak bir kâse dolusu altın vermesi gerekmektedir. Ancak büyüdü olan bu kâse hiçbir şekilde dolmaz. Bunun üzerine Çançarkan bir ferman ile herkesten çeşitli sebeplerle vergiler alınmasını ister.

“Han öfkelenip, kel olanlara vergi koyar:

Haber verin çocuklara,

Vergi koyar kel olanlara,

Tepesi kel olanlara dört altın,

Başı tüm kül olanlara beş altın

Keli ayna gibi olanlara beş altın.

Direnen kellere on altın.

İnatçı kellere kırk altın

Halk ezildi bir hayli.

Kel olanlar ağladı bir süre” (Akmataliyev, v.d., 2007: 201).

Bu vergilendirmenin halk için harcanmayacak keyfi bir vergi olduğu görülmektedir. Ancak hanın kutunu yani soyunu devam ettirebilmesi için bir çocuğu olması gerektiği için bu başlık parasının verilip kadın ile evlenmesi şarttır. Dolaylı da olsa yönetimin devamlılığının sağlanması amacıyla han başlık için gerekli olan miktarı halktan vergi yoluyla toplamaktadır. Pozitif hukuk kurallarında verginin miktarı, süresi, kullanım alanı ve alınma amacı gibi sebepler çeşitli kanunlar ile belirlenmiştir. Bu örnekteki vergilendirme ise bir kurala bağlı olmadan gerekli maddi miktarın toplanması amacıyla.

*Er Eşim Destanı* ve *Kurmanbek Destanı*nda da vergi ile ilgili değerlendirmeler vardır. Er Eşim, kendi otlaklarına izinsiz olarak giren Tügöl adlı bir adam olduğunu öğrenir. Bir gün bu kişiyi ziyaret etmeye gider ve onun çok varlıklı olduğunu öğrenir. Onunla dost olur ve Tügöl ona çok güçlü bir tulpar at hediye eder. Er Eşim de Tügöl’ü vergiden muaf tutar.

“Halkını merak etme.

Falan filan demeyin.

Vergi almayacağım,

Böyle bir masraf yükletmem.

Alnına fiske bile vurmam.

Halkına ıstırap çektirirsem,

Nasıl yüzüne bakarım.

Ahrete gidene kadar,

Andımdan sözümden dönmem” (Akmataliyev, v.d., 2007: 75).

*Kurmanbek Destanında* ise devletlerarası bir antlaşma olarak vergilendirmeden bahsedilmektedir. Bu noktada devletlerarası hukukî antlaşmaların tam olarak halk hukuku kapsamında değerlendirilemeyeceğine ikinci bölümdeki halk hukuku tanımında değinilmişti. Tanımda, devletlerarası hukukî yaptırımların kısmi olarak halk hukuku kapsamına girdiğinden bahsedilmiştir. Savaş yoluyla mağlup edilmiş bir devlet galip devlet tarafından kendi törelerince belli yaptırımlara maruz bırakılabilir. Bunun örneği *Kurmanbek Destanında* görülmektedir. Kurmanbek, Kalmuk Kağanı Dölön Han’ın kendisine vergi vermesi gerektiğini belirtir.

“Her sene vergi veririm, diye,

Kesin sözünü versin

Bu kadar vergi veririm, diye,

Belirleyip yazıya geçirsin.

Kalmuk hanı Dölön’e

Sadece o zaman inanırım” (Mukasov, 2013a: 49).

Galip devletlerin kendi geleneklerince mağlup olana dayattığı vergi olarak *Canış Bayış Destanında* da benzer bir uygulama mevcuttur. Kalmuk ve Kıtaylar, Kırgızları vergiye bağlamış ve her sene belli sayıda Kırgız kızını ve su samurunu kendilerine vergi olarak ödemeleri zorunluluğunu koymuşlardır. Bu durumu öğrenen Canış ve Bayış, babalarından izin alarak bu vergiyi kesmek amacıyla Kalmuklarla savaşmak için izin isterler.

“Gözden geçirip gücümü Nasıl

bir çare bulsam diye. Her şeye

rağmen yenecek gibi,

Bunu görüp oturup

Elçi düştü araya,

İkimiz anlaşılmadan,

Tastamam kırk gün konuştuk.

Dolaşıp bozkırda

İleri geri gidip geldik

Sonunda bunu vermek için anlaşmaya vardık:

Güzelinden kırk bir kız seçip

Deveye bin kunduz yükleyip.

Söylenene razı olmayıp düşman

Başını geri çevirdi.

Bunların üstüne ilaveten

Aydıñ-Köl'ü istedi" (Akmataliyev, Mukasov, 2013: 35-36).

Örnekler göstermektedir ki vergi, Türk kültür yapısında yönetici ve yönetilen arasında ve kısmen de olsa galip-mağlup devletler arasında işletilen bir sistemdir. İncelenen metinlerde vergilerin şekli, süresi, miktarı vb. gibi konularda açık bir veri bulunmamaktadır. Dolayısıyla vergi vermenin hukukî bir durum olduğu ancak işletiliş sisteminin bilinmemesi amacıyla bu husus halk hukuku başlığı altında değerlendirilmiştir.

### **3.1.5. Mülkiyet Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler**

Orta Asya Türk boylarında mülkiyet önemli bir konu olarak görülmektedir. Atlı göçebe kültür geleneğinde göç eden boyların belli bir taşınamaz mülkiyeti (gayrimenkul) oluşmamış olduğu düşünülebilir.

“Avcılık-toplayıcılık, göçebe-çobanlık, tarım toplumları ilkel komünal toplum aşamalarıdır. Çünkü her ikisinde de mülkiyet bilinmemektedir. Yoktur. Toprağa yerleşimle mülkiyet oluşur” (Aktaş, 2017: 339).

Bu genel kanının aksine göçer Türk boylarında gerek taşınamaz (gayrimenkul) gerek taşınır (menkul) mülkiyetin geliştiği görülmektedir. Araştırmacılar, Türk aile yapısından devlet yapısına kadar tüm toplumsal kurumların mülkiyet sisteminin geliştiği fikrindedir.

“Tâ kadim devirlerde Türklerin bir kısmı ziraatle uğraşmıştır. ... Ziraatle uğraşmanın neticelerinden biri ziraatle uğraşan zümrenin ziraat sahaları, tarlalar üzerinde inhisarî tasarruf hakkıdır, yani mülkiyet hakkıdır. Bu mülkiyet hakkı bidayette bütün bir soya ait olur. Sonra soy mülkiyetinden aile mülkiyeti doğar, tarlaların sahibi aile reisi olur” (Arsal, 2014: 334).

Göçebe Türk boylarında mülkiyetin varlığı yalnızca tarım yapmak ve toprakların kullanım hakkına sahip olmak ile ilişkili değildir. Aynı zamanda hayvancılık yapan Türk boylarında da benzer şekilde hayvanların kendilerine ait olduğunun belirtilmesi için tamga denilen özel işaretlerin geliştiği de bilinmektedir.

“Her boyun kendine ait bir damgası vardır. Boylar, yaylaklarda ve göçlerde kendi hayvanlarını mülklerini bu damgalar sayesinde ayırt etmişlerdir” (Dursun, 2016: 77).

Aynı zamanda Orta Asya Türk boylarında mülkiyetten doğan zenginliği ifade etmek için farklı kelimelerin geliştiği de görülmektedir. Tavar kelimesi (TT = davar) çiftlik hayvanları anlamına gelmesinin yanı sıra bu anlamdan gelişerek “property = servet” (Clauson, 1972: 442) anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Kelime bazen “altın ve gümüş kelimeleriyle ilişkilendirilerek servet, mal anlamlarında” (Clauson, 1972: 442) da kullanılmıştır. Ayrıca ed kelimesi de benzer şekilde “genellikle taşınabilir mallar, bundan başka çiftlik hayvanları” (Clauson, 1972: 33) anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı zamanda Türk kültüründe evlenen çiftlere de aileler tarafından büyükbaş ya da küçükbaş hayvanlar verilir. Bu uygulama bir nevi ailenin bağımsızlığı dolayısıyla da özel mülkiyet ile ilişkili bir

uygulamadır. Dolayısıyla Orta Asya Türk boylarında servet, mal, mülk, manalarına gelen kelimelerin bulunması mülkiyet fikrinin geliştiğini göstermektedir. Ayrıca ceza hukuku ile ilgili değerlendirmeler arasında yer alan hırsızlık suçunun cezalandırılması da bir kişinin mülkünün gasp edilmesi ile ilişkilidir. Dolayısıyla gaspın cezalandırılması mülkiyetin korunması ile ilişkili olduğu için mülkiyet fikrinin Türk boyları arasında var olduğunu söylemek mümkündür.

İncelenen destanlarda mülkiyet ile ilgili bazı yasakların çiğnenmesine dayanan farklı yaptırımlar olduğu görülmüştür. Bu veriler, *mülkiyet hukuku* başlığı ile değerlendirilmiştir. Verilerin hepsi hanın özel mülkiyet alanının belirlenmesi ve korunması ile ilişkilidir. Dolayısıyla yönetim gücüne sahip olan kişinin kendi mülkünün sınırlarının çizilmesini belirtir verilerdir. Yine bazı diğer halk hukuku başlıklarında olduğu gibi bu sistemde de belli referans yasalarının olmaması bu başlığı halk hukuku altında değerlendirmemiz için yeterli görülmüştür.

*Er Eşim Destanında* hanın otağına izinsiz giren bir çobandan ve daha sonra bu otlaklara girmenin yasak olmasının belirtildiği bir emir-yasak sisteminden bahsedilmektedir.

“Er Eşim çok şiddetlenip,

Emreder halkına.

At sürülerine el koyun, der,

Gördüklerine tanıdıklarına.

Yerimi, suyumu pisleyen,

Celeye taylorı toplayan,

Nasıl bir insan o,

Haber ermeden otlatan.

Kenarından saldırın,

Hayvanlarına el koyun,

Düşman ise kesin,

Hepsini öldürün.

Babadan oğuldan

Birer kişi gidin.

Yiğitler delikanlılar,

Dediğimi dinleyin” (Akmataliyev v.d., 2007: 27).

Hanın otlağına izinsiz girilmesinin bir yaptırım olduğu, bu yaptırımın mallara el koymaktan mal sahibinin ailesine kadar herkesin öldürülmesi şeklinde tezahür ettiği görülmektedir. Kutlu yaradılışa sahip olan hükümdarların mülkleri de göksel ilişki içinde şeklinde düşünülebilir. Bu sebeple han mülküne gaspın cezası en ağır şekilde verilmektedir.

*Er Eşim Destanında* hanın otlağına izinsiz giren birisinin olduğu bildirildikten sonra olması gerekenin ne olduğu da belirtilmiştir. Hanın otlağı sınırsız şekilde hana ait değildir. Belli gerekler yerine getirilirse burada hayvan otlatma hakkına sahip olunabileceği destanda belirtilmiştir.

“İzinsiz bu yere,

Hesapsız hayvanları ile,

Hiç olmazsa temas kurar,

Er Eşim gibi bir han ile.

Sonradan buraya gelen,

Bir defa vergi verirdi.

İnsanların tümü, tamam diye,

Söylediğini kabul ederdi.

Bunu yapmayan söz dinlemez,

Sürüp hayvanlarını taksim ederdi” (Akmataliyev v.d., 2007: 29).

*Seyitbek Destanında* da hanın özel mülkiyetinin belirlendiği bir veri vardır. Destanda halk içindeki sorunların çözülmesi için bir kurultay toplanmaktadır. (Hanların sıklıkla halka danışarak karar aldığı yukarıdaki başlıklarda belirtilmiştir.) Halk arasındaki sorunlardan birisi de mülkiyet sınırlarının belirlenmesi ve hanın özel mülkiyetinin neresi olduğuna karar verilmesidir.

“Halk arasında toprak ve su konusundan gelen şikâyetler vardı. Bu meseleyi halk başı, toprak başı, subaşı seçerek hallettiler. Kavgasız gürültüsüz her boyun payına düşeni verecek oldular. Seyitbek’in payına da toprak, su ve mal ayırdılar. ‘Han yaylası’ diye adlandırarak korumaya aldılar” (Mukasov, 2013b: 61).

Destanda görülmektedir ki halk arasında taşınamaz malların mülkiyet haklarının olduğu, bunların belirlenmesi için ise yönetici huzurunda bir kurultay toplandığı görülmektedir.

### **3.1.6. Savaş Hukukuyla İlgili Değerlendirmeler**

Atlı göçebe kültürde konargöçer olarak yaşayan Türk boyları arasında savaş, coğrafi şartlar sebebiyle sıklıkla karşılaşılan bir olgu idi. Ordu-millet fikri etrafında “askerliğe hususi bir meslek gözü ile bakılmadığından” (Kafesoğlu, 2009: 281) savaşa her zaman hazır olunduğu bilinmektedir.

Genellikle yıkım ile ilişkilendirilen savaş olgusunun da kendi içinde bir takım kurallara bağlandığı bilinmektedir. Pozitif hukukta savaşların kaçınılmaz olduğu durumlarda sivil halkın zarar görmemesi için bir takım uluslararası sözleşmeler geliştirilmiş ve genel olarak savaş ve barış hukuku başlığı altında bulunan bu yasalar pek çok ülke tarafından kabul edilmiştir.<sup>47</sup> Pozitif hukuk sisteminin geliştiği devletlerde bu hukukî durumlara uymak bir zorunluluk olarak düşünülmüş aksi yönde hareket eden devletlerin uluslararası düzeyde cezalandırılmaları söz konusu olmuştur. Halk hukuku yasaları açısından da orduların

<sup>47</sup> Savaş hukukuyla ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Özden Sav, **İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku**, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015.



savaşlarda birtakım kurallara uymaları gerektiği incelenen destan metinlerinde de görülmüştür.

*Seyitbek Destanında* halkının onayıyla savaş kararı alan Seyitbek, düşmanı olan Dölön Han'a kendisiyle savaşmak istediğini ve savaşılacak yeri de görmesini istediğini belirten bir haber göndermiştir.

“Geçmiş öç ve intikamım,

Padişahım Dölön sende dedi.

İsteddiği kadar hazırlanıp,

Önümden karşılayıp gelsin, dedi.

Kadere boyun eğip,

Çarpışacak yeri görsün, dedi.

Bizde gelenek böyle,

Dediklerimi yapsın dedi” (Mukasov, 2013b: 75).

Görüldüğü üzere savaşmanın bir geleneği olduğu ve savaşılacak yeri düşmanın görmesi gerektiği destanda işlenmiştir. İncelenen destan metinlerinde ya da bazı tarihi kayıtlarda Orta Asya'da savaşların aniden ve baskın şeklinde geliştiğine dair veri daha çoktur. Bu destanda savaşmanın bir hukuku olduğu görülmektedir. Benzer bir uygulamanın Oğuz Kağan Destanında da görüldüğü düşünülebilir. Oğuz Kağan, obasını tehdit eden gergedan ile kendisi savaşmadan önce onun gücünü ölçmek için önce bir geyiği sonra ise bir ayıyı ağaca bağlar ve en son kendisi ağacın altına durarak gergedan ile savaşır (Bang, Arat, 1936: 11-13). Savaş geleneği içinde mücadeleye girilmeden önce güçlü bahadırların savaş meydanında dövüşmesi, orduların güçlerini ölçüp tartması şeklinde düşünülebilir. Oğuz Kağan gibi arkaik nitelikli bir destanda bu düşünce de tezahür etmiştir.

*Seyitbek Destanında* savaş meydanında uyulması gereken kurallar da belirtilmiştir. Savaş meydanında savaşmadan önce her iki ordudan güçlü yiğitlerin çıkıp savaştan önce dövüşmeleri hukukî bir kural olarak destanda işlenmiştir.

“Mızrak alıp cenk için  
Kendiniz geliveriniz!?  
Bırakmadan, kendin çık,  
Erke ile Torko’ya.  
Teke tek savaşarak  
Her şeyi ortaya koyalım.  
Devrilip attan düşeni,  
Kılıçla başını kesmek var,  
Bindiği atını da  
Alarak gitmek var.  
Bu bir halk geleneğidir,

Savaşana ant olur” (Mukasov, 2013b: 85-86).

Halk geleneği olarak adlandırılan bu uygulama ikinci bölümde belirtilmiş olan Tablo 4’te halk hukukunun normatif kaynaklarına uygun bir örnektir. Bu halk geleneğine uygun davranış yersel kaynaktan beslenmektedir. Ancak “savaşana ant olur” denilerek buna uyulmasının bir göksel yapıya dönüştüğü de görölmektedir. Bu örnekte halk hukuku işleyiş mekanizmasında işlevin yaptırım açasından yapıyı değiştirebilir bir özelliğe sahip olduğu da görölmektedir.

Savaş öncesinde savaşmamak için uzlaşma yoluna gidildiği de destanlarda görölmektedir. Uzlaşma sağlanabilmesi, savaşmaktan kaçınılması için belli dayatmalar ile boylar birbirleriyle görüşmeler gerçekleştirmektedir. *Kurmanbek Destanında* Kurmanbek’in düşmanı Dölön Han, Kurmanbek’e kendisine boyun eğmesi için bir elçi gönderir.

“Bilge Elbek gidip gel,

Genç bahadır erene:

Teklifimizi götür,

Erligini, erdemligini,

Hepsini yeniden öğren.

Kan dökerek halkı öldürmeden,

Kötülüğe başvurmadan,

Akraba olsun Kurmanbek

Düşmanlığa ısrar etmeden

İnsan ise Kurmanbek,

Altın, gümüş yüklemek için

Altmış kızıl deve alsın.

Ona da razı olmazsa,

Sürebilecek kadar mal alsın,

Benimle dost olsun,

Bindiğim yürüğümü de alsın.

Düşman kesilmektense

Dostça tavır göstere.

Eğer bunlar da olmaz derse,

Kalmuk'u alt edip kana bulasın" (Mukasov, 2013a: 45).

Benzer bir veri *Canış Bayış Destanı*nda da görülmektedir. Kalmuklar, Kırgızlarla savaşmamak için onlardan toprak ve vergi istemişlerdir.

“Gözden geçirip gücümü

Nasıl bir çare bulsam diye.

Her şeye rağmen yenecek gibi,

Bunu görüp oturup

Elçi düştü araya,

İkimiz anlaşılmadan,

Tastamam kırk gün konuştuk.

...

Anlaşmaya vardık:

Güzelinden kırk bir kız seçip

Deveye bin kunduz yükleyip.

...

Bunların üstüne ilaveten

Aydın-Köl'ü istedi,

İstedim bunu ver dedi

Dediğime razı olmazsan

Gel savaşalım dedi.

Kendi aramızda danışıp

İstiyorsan al dedik.

Zorbalık edip Kalmuklar

Halkıma vergi salıp gitti” (Akmataliyev, Mukasov, 2013: 35-36).

Savaş kaçınılmaz olduğu zaman ise ordular savaşa hazırlanmak durumundadır. Savaşmaya karar verme ve savaş hazırlıklarının başlaması kağanın yetkisindedir. İncelenen metinlerde savaş kararını hanın kendisinin verdiği ve hazırlıkların tamamlanması için buyruk verdiği görölmektedir. *Er Eşim Destanında* Er Eşim, yurduna saldıran Kalmuk hanı Acaan ile savaşılması gerektiğine hükmeder ve gerekli hazırlıkların yapılması için karar alır.

“Kıpçakların yiğidi Er Eşim,

Halkına söyler fikrini.

...

Bir araya gelerek birbirlerine danışırlar.

Halkından alır bin kişiye,

Geride kalanı rehbersiz.

Onun için yazılı emir verir,

Davul bağlayıp, at verir.

Kataganlar’ın hanına,

Haber verip çağırır.

...

Komşu otururdu,

Katagan’ın halkları” (Akmataliyev v.d., 2007: 69).

Galip devletler mağlup olanlar üzerinde bir baskı kurarak onları anlaşmaya razı ederler. Bu noktada savaş hukuku içinde değerlendirilebilecek noktalardan bir diğeri de savaş sonrası tarafların anlaşmalarıdır. Seyitbek Destanında, Dölön Hanı öldürerek Kalmukları yenen Seyitbek, Kalmuklar ile bir antlaşma olması yönünde elçiler ile görüşür.

“Halkın barışını biz de isteriz. Torko bahadır günahını kabul ettiyse, işte bunları yerine getirsin. İlk olarak babamın yurdu olan Cazı’yı boşaltsın, on iki yıllık ayakbastı parasını, her bir ocağı hesaplayarak ödesin. İkincisi, hanına söyle beni çok gecikmeden Kızayların köyündeki Körpö bahadırın evinde bulsun dedi. Kendim ölsem öleyim, babamı gören ölmesin, sözündeki gibi babamın yüzünü gören sen, kendin gelmişsin, yoksa iş daha farklı olurdu diye sert konuştu” (Mukasov, 2013b: 101).

Pozitif hukukta savaş hukukunun sivil halkın en az zarar görmesi amacıyla oluşturulduğuna değinilmişti. Sivil ve savaştan yoksullaşan halkların çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi için uluslararası kurallar meydana getirilmiştir. *Manas Destanında* da savaştan etkilenen düşman halkın sivillerinin zararını tazmin için Cakıp Han, at sürüleri paylaşırır.

“Seyisini çağırdı

Bey Cakıp karşısına aldı:

Etili kısraklardan,

Hadım edilmiş atlardan,

Dört yüzünü sürerek getir,

Babası ölmüş çocuğa

Arada ölen Kalmukların

Arasında paylaşırır” (Musayev, Akmataliyev, 2007: 259).

Örnekler göstermektedir ki savaş ve barış durumlarının oluşması için birtakım yazısız kurallar gelişmiştir. Savaş ile ilgili olan kurallar belli referans kurallara bağlı değil, şartların gelişmesiyle birlikte değişebilir bir özellik göstermektedir. Ancak yine de şartlar değişkenlik gösterse de büyük oranda galip devletlerin mağlup olanlara tahakküm kurması savaş hukukunun başlıca verisidir. Bunun haricinde savaş ve savaş meydanı, savaşa karar verilmesi gibi durumlarda da hükümdarın yetkili olduğu görülmektedir.

### 3.1.7. Ant Hukuku İle İlgili Değerlendirmeler

Türk kültüründe ant önemli bir yere sahiptir. Ant, iki veya daha fazla kişi arasında yapılan sözlü bir sözleşmedir. Ant kelimesi, Eski Uygur Türkçesi döneminde “yemin, and” (Caferoğlu, 2011: 17), *Divanü Lugâti't Türk*'te ise and halinde “ant, yemin” (Divanü Lugâti't Türk, 2007: 142) olarak yer almıştır. *An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*'te kelime “yemin; ayrıca ant iç- fiili ile kullanılır” (Clauson, 1972: 176) şeklinde açıklanmıştır. Kırgız Sözlüğünde ise ant, “yemin; ant” (Yudahin, 2011: 36) anlamına gelmektedir.

Ant kelimesi, iç- fiiliyle birlikte kullanılarak bir yemin et- anlamında kullanılmaktadır. İçmek fiiliyle ilişkili kullanım ise yeminin içilen bir şey olduğu fikrini düşündürmektedir.

“Türk kültür çevresinde yemin etmek manasına kullanılan ant içmek sözünden de anlaşılacağı gibi yemin bir nesnenin içilişi ile olmaktadır. Şaraba kanlarını karıştırmak suretiyle yapılan bu hareket bir kardeşlik oluşturmak ve anlaşmak için yapılmaktaydı. Anlaşabilmek için yalnız ant, yani yemin yeterli olmayıp, bu tören sırasında karşılıklı içme de söz konusuydu. Bu itibarla ant töreninde hem içilmekte hem de kutlu saydıklarına andı bozmamak için yemin etmekteydiler. Bu şekilde ant içme şahıslar arasında olduğu gibi boylar ve devletlerarasında da olmaktadır” (Durmuş, 2009: 98).

Eski Türk boylarından günümüze kadar ant ile ilgili pratik ve inanışlar ile karşılaşmaktadır. Bilinen en eski ant töreni milattan önce birinci yüzyıla rastlar.

“Eski Türklerin andiçme töreni hakkında tarihî malûmat M. Ö. I. yüzyıla aittir. Bu malûmat Hun (H'yung-nu) hakanı Huhanye ile Çin elçileri Çan ve Mın arasında akdedilen karşılıklı dostluk ve kardeşlik münasebetiyle Çin vakanüvisleri tarafından kaydedilmiştir” (İnan, 1998: 317).

Ant pratikleri genellikle bir ritüel halinde törenler eşliğinde yapılmaktadır. Bu pratiklerin törenler üzerinden gelişmiş olması, şahitlik ile ilişkilidir. Şahit eşliğinde yapılan bu ritüeller ile yeminin gücü arttırılmakta ve yeminden dönülmesi

karşısında yaptırım hakkının doğmasını sağlamak amacıyla. Şahitler huzurunda gerçekleşen bu törenlerin olması ise ant içmenin göksel bir kaynağa sahip olmasından ileri gelir. Genellikle sözlü olarak gerçekleşen ant törenlerinde kılıç öpme/yalama, bir kâseye kan akıtıp içme, atalar kültü ile ilişkili olarak türbe yanında yemin etme, dağ, ağaç gibi kutsallar üzerine yapılan pratikler gibi farklı uygulamalar da görülmektedir. Sözlü yemin törenlerinde ise kargışa başvurulduğu da bilinmektedir. “Zamanla ant törenlerinde kargışa başvurulması, bu yöntemlerin karışmasına ve sadece kargıştan ibaret yeminlere ant denilmesine neden olmuştur” (Dursun, 2016: 236). “Dede Korkut hikâyelerindeki Oğuz kahramanlarının ant formülleri de kargıştan ibarettir; mushaf üzerine el vurup ant içmek ancak XII. Hikâyede zikrolunuyor ki, son devirde aldığı mâna iledir” (İnan, 1998: 323). Her ant töreninin göksel kaynaklı olduğu söylenebilir. Zira kutsal nesne olarak pek çok halk inanişinde karşılaşılan demir, kılıç unsurları; insanın bir parçası olarak kanın kullanılması, atalar kültü ile ilişkili nesne ve doğa unsurları ve yeminin bozulmasında göksel cezalandırmaya maruz kalacağının tebliğ edilmesi vs. gibi pratikler bu durumu kanıtlamaktadır.

Ant etmiş iki kişi arasında ihtilaf çıkması veya anda uyulmaması durumunda ceza mekanizmasının geliştiği görülmektedir. Cezaların iki şekilde olduğu söylenebilir, birincisi toplum tarafından cezaya maruz kalma ikincisi ise göksel bir cezaya maruz kalma. Halk hukukunun işleyiş mekanizmasında toplumun birtakım yaptırımlar uygulayarak cezalandırma görevini üstlendikleri bilinmektedir. Bu husus, kınamadan topluluktan uzaklaştırmaya kadar uzayan bir pratikler zinciridir. Göksel cezaya maruz kalmak ise andın göksel yapısını da göstermektedir. Bu tarz cezalandırmada genellikle bir kişinin yeminine uymadığında ölmesi durumu görülmektedir. Dede Korkut Destanlarında benzer bir durumu Bamsı Beyrek’te görmek mümkündür. Beyrek, Bayburt hisarından kaçabilmek için Bayburt Beyinin kızı ile bir anlaşma yapar. Buradan kaçtıktan sonra gelip seninle evlenmezsem kılıç ile doğranayım, ok ile vurulayım, yer gibi kirleneyim, toprak gibi savrulayım diye yemin eder (Ergin, 2014: 135-136). Esirlikten kurtulduktan sonra Bey’in kızı ile ilgili hiçbir bilgi yer almaz. Daha sonraki hikâyelerden İç Oğuz ve Dış Oğuz’un mücadelesinin anlatıldığı boyda Beyrek’in öldüğü görülmektedir. Aruz, Beyrek’ten



Kazan'a asi olmasını ister. Beyrek de bunu kabul etmez. Neticesinde ise Aruz, Beyrek'i uyluğundan yaralar ve daha sonra Beyrek ölür (Ergin, 2014: 247-248). Beyrek'in ölümü bir şekilde verdiği yemine uymaması ile ilişkilendirilebilir. Bayburt Kalesinden kaçabilmek için Beyin kızına kendisi ile evleneceğine dair yemin etmiş ve yapmazsa öleceğini söyleyerek yeminini güçlendirmiştir. Ancak hikâyelerde Beyrek'in kız ile evlendiğine dair herhangi bir veri yoktur. Dolayısıyla son hikâyede Beyrek'in kılıç ile kesilerek öldürülmesinin bu yemin ile alakalı olduğu düşünülebilir.

Gerek kutsal mekânlarda, kutsal nesnelere aracılığıyla gerekse söz pratikleri ile ant vermek/içmek toplumsal yapının işlerliğinde önemli bir yere sahiptir. Destanlarda ant törenlerine dair pratikler ile ilgili pek çok veri bulunmaktadır. Bunların hepsinin aktarılması yerine ant törenlerini belirtir nitelikte olanların verilmesi yeterli görülmüştür.

İncelenen destanlarda ant hukuku ile ilgili olarak pratikler mevcuttur. Anda uyulmaması sonucu oluşan cezalarda ise yukarıda belirttiğimiz birinci sistem yani toplum tarafından kınanma cezasının geliştiği görülmüştür. *Seyitbek Destanında* andını bozan Zayırbek'in halk tarafından nasıl sürgün edilerek cezalandırıldığı hususu işlenmiştir. Kurmanbek'in kırk yiğidinden birisi olan Zayırbek, Kurmanbek ile birlikte savaşağına söz vermesine rağmen onu yalnız bırakmış ve Kurmanbek'in ölmesinden dolayı halk Zayırbek'i lanetlemiştir.

“Ben Zayırbek lanetliyi,

O zaman Allah şaşırtmış,

Destek olup bahadıra,

Lanetlenip gitmedim,

Ben yanlışlık yaparak

Bahadır sözü dinlemedim.

...

Savaş zamanı gelince,

Kara oldu yüzümüz,

Lanetlenen bu başı

İstiyorsan Akkan kes” (Mukasov, 2013b: 34).

Daha sonra ise bunun sonucunda nasıl bir yaptırıma uğradığını da Zayırbek kendisi anlatmaktadır.

“Yüzü kara, hain,

Zayırbek benim gerçekten.

Ak çelik kılıcım pas tutup,

Aklım başımdan gidip,

Yiğit adımı silerek

Köyümde “hain” diye anıldım.

Gök çeliğim pas tuttu,

Aklım başımdan gidip

“Bey” adımdan ayrıldım.

“Yüzü kara” diye anıldım.

Keskin çeliğim pas tuttu,

Yersiz davranışta bulunup,

“Kaplan” adım silinip

“Nankör” diye anıldım” (Mukasov, 2013b: 33).

*Kococaş Destanında* da verilen ant konusunda dikkatli olunması gerektiğine dair bir uyarı söz konusudur. Anda uymanın zor olduğu, ant verirken dikkatli olunması gerektiği, yemine uyulmazsa ne olunacağı belirtilir.

“Yemini tutmayıp bozmak zor,

Yemini yerine getirip tutamazsa,

Yemin etmişse günahı boynuna,

Alıp gitmenin yararı olmaz,

Biraz yaşamadan evinde ölür” (Akmataliyev, Kırbayev, 2007: 175).

*Seyitbek Destanında* görülen yaptırım gücü halkın cezalandırma pratikleri ile ilişkiliyken *Kococaş Destanında* yemini bozmanın göksel bir ceza ile ilişkili olduğu, yemin bozmanın ölümle sonuçlanacağı dile getirilmiştir. Her iki örnek göstermektedir ki ant, hem yersel hem de göksel tanıklık eşliğinde gerçekleşmekte ve yemine uyulmadığı takdirde cezalandırmanın halktan ya da gökten gelebileceği belirtilmiştir.

İncelenen destanlarda ant ve andın bozulması sonucu yaptırımlar görülmüş, dolayısıyla bunların halk hukuku mekanizması içinde yaptırım ile karşılaşılan hususlar olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada konuyu desteklemesi açısından farklı destanlarda görülen yemin pratikleri de belirtilirse andın kurumları bağlayıcı özelliği daha iyi anlaşılacaktır. Zira birey-birey, birey-devlet, devlet-birey arasındaki güven ilişkisi bu yemin ritüelleriyle sağlanmaktadır. Bu ritüellerin nasıl gerçekleştiği tespit edilirse adın kurumlar üzerindeki işleve dayalı işleyişi daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. Zira yapının sürekliliği için yemin bir işlev vazifesi üstlenmiştir. Karşılıklı güven ortamının oluşması ile kurumların devamlılığı sağlanacaktır. Bu noktada yeminin tutulması işlevde bir bozulmaya yol açarak yapının bozulmasına sebep olabilir dolayısıyla işlevin sağlıklı olarak devam edebilmesi adına da yemin bozmak üzerinde bazı yaptırımlar doğmuştur. Yeminin gücünün arttırılabilmesi için ise pratiğin kutsal nesnelere ile ilişkilendirilmesi durumu söz konusudur.

*Cañul Mirza, Er Eşim, Canış Bayış Destanlarında* kılıç öpüp/yalayıp yemin edildiği/ant içildiği görülmektedir.

“Birimiz Cañılı

Tutsak aniden,

Alalım deyip söylememek için

Ant içelim.

Kılıcın keskin tarafını yalayıp,

Ant içip birbirlerine yanaşıp

Eğer Cañıl’a merhamet edersek

Kahrolalım –demişler” (Caynakova, 2004: 39).

“Kılıcın yüzünü yalayıp,

Tüfeğin namlusunu öptüler.

Ant içerken,

Kataganlar ve Kırgızlar buluşup görüştüler” (Akmataliyev v.d., 2007: 71).

“Tutup Nurkan kılıcın

Keskin yüzüne baktırıp

Canış ile Bayış’a

Ant edip keskin yanını yalatıp” (Akmataliyev, Mukasov, 2013: 38).

Kutsal olan nesnelere üzerine ve kutsal mekânlarda yemin etme pratiği olarak Seyitbek’in babasının türbesi önünde kılıç öperek ant içildiği *Seyitbek Destanında* görülmektedir.

“Ertesi gün yola çıkmadan önce Seyitbek türbeye bakıp kılıcını öperek Kurmanbek’in ruhuna şöyle yemin etti:

...

Kuvvetimi toplayıp,

Ulaşırim baba istediğime.

Yiğit Kurmanbek ismini,

Duyururum tekrar âleme,

Kılıcı öperek vaz geçmemeye

İçerim baba ben andımı” (Mukasov, 2013b: 43-44).

Ant içmek ile ilişkili olarak kargışların da ortaya çıktığından bahsedilmiştir. Destanlarda buna benzer yemin ritüelleri de görülmektedir. *Kococaş Destanı*, *Kurmanbek Destanı* ve *Er Töştük Destanı*nda görülmektedir.

“Konuştuklarım üzerine ant içerim,

Eşim sevgili Zulay

Beni rezil etsin” (Akmataliyev, Kırbaşev, 2007: 119).

“Halkımın öcünü almazsam

Kurmanbek adım lanetlensin” (Mukasov, 2013a: 28).

“Ağabeylerimi bulamazsam,

Yaşamadan öleyim,

Hayatta kalmadan öleyim” (Yeşildal, 2015: 489).

Ant pratikleri gök ile doğrudan ilişkili pratiklerdir. İncelenen destanlarda Ant pratikleri sıklıkla görülmektedir. Bu pratikler törensel bir şekilde kendi ritüelleri eşliğinde gerçekleşmektedir. Bu ritüeller, göksel bir cezalandırmadan kaçınmak amacıyla tabu halini almış daha sonra da yersel unsurlar ile birleşerek bir hukukî mekanizma gibi işlemeye başlamıştır. Ant pratikleri hem gök temelli cezalandırmaların hem de yer temelli yaptırımların bir arada bulunduğu

uygulamalardır. Dolayısıyla ant bozmaya dair güçlü bir kaçınma sistemi gelişmiştir. Bu sebeple çalışmada ant pratikleri de halk hukuku maddeleri arasında değerlendirilmiştir.



## SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İnsan, topluluklar halinde yaşayan sosyal bir varlıktır. Bir arada yaşayabilmek için ise birtakım kurallar üretmiş ve geliştirmiştir. Bu kurallar her toplumda farklılıklar göstermektedir. Genel olarak bu kurallara hukuk kuralları adı verilir. Hukukî yapılar, kültürün ihtiyaçlarına göre şekillenir ve bu ihtiyaçlara göre farklı özellikler gösterir. Söz gelimi hapis cezasının, göçer yapıdaki toplumlarda olmaması ya da çok az olması gibi hapis cezası, yerleşik toplumlarda sık görülen bir yaptırımdır. Dolayısıyla bir toplumun hukukî yapılarıyla ilgili olarak yapılacak çalışmalarda kültürel yapılarının tespit edilebilmesi ve çalışmalarda kültürel yapıların gözetilmesi önem arz etmektedir.

Destanlar, bir milletin kültürel kodlarının saklı olduğu sözlü bir kütüphane özelliğindedir. Destanlar incelendiğinde, milletlerin dünyayı algılayış biçiminden yaşamlarını devam ettirme pratiklerine kadar pek çok unsur görülür hale gelir. Dolayısıyla destan incelemeleri, halkbilim çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Kırgız Türkleri, destancılık geleneği en gelişmiş Türk boylarındandır. Kırgız Türkleri uzun süre göçer kültürde yaşamışlardır. Bu sebeple Kırgız Türkleri hakkında bilindiği kadarıyla yazılı veriler 20. yüzyıla kadar oldukça azdır. Bundan dolayı Kırgız Türkleri hakkında yapılacak çalışmalarda sözlü kültür ürünlerinin özellikle de destanların incelenmesi önem taşımaktadır.

Çalışmanın temelini, resmi hukuk sistemlerinin tam olarak tespit edilemediği toplumların hukukî yapılarının belirlenmesi esasını teşkil etmektedir. Hukuk kavramı ile ilişkili olarak halk hukuku, genel tanımlarda bir bölgede yaşayan kişilerin resmi hukuk sistemine başvurmadan bölge içindeki sorunları kendi aralarında çözmeleri olarak değerlendirilmiştir. Kırgız Türkleri gibi uzun süre göçer olarak yaşamış toplumlarda bilindiği kadarıyla bariz bir resmi hukuk sistemi yoktur. Resmi hukuk sisteminin bilinmediği toplumlardaki hukukî işleyiş hakkında bilgi sahibi olabilmek için destanların değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu noktada destanlar incelenerek halk hukukuna yeni bir bakış geliştirilmesi çalışmanın ana amacı olmuştur. İncelenen destanlarda ortak bir hukukî algı olduğu, ancak uygulamaların farklılık gösterebildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla ortak bir algı ile toplumsal uzlaşma amacıyla benzer uygulamalar olduğu, ancak aynı kültür yapısında

dahi bu uygulamaların resmi bir hukuk sisteminde olduğu gibi kati bir ortaklık göstermediği fikrinden hareketle uygulamaların halk hukuku olarak değerlendirilmesi önerilmiştir.

Halk hukuku, sosyal normlar etrafında gelişmiştir. Ancak sosyal normların uygulanması noktasında benzer durumlar olmasına rağmen bir ortaklık söz konusu değildir. Çalışmada on altı destan incelemeye tabi tutulmuştur. Bu destanlar, Cañıl Mirza, Canış Bayış, Coodarbeşim, Er Eşim, Er Soltonoy, Er Töştük, Eşimkul Menen Zuura, Kız Darıyka, Kococaş, Kozuke ve Bayan, Kurmanbek, Manas, Seyitbek, Mendirman, Munduk ve Zarlık, Seyitbek ve şırdakbek destanlarıdır. Bu seçimde, halk hukuku tasnifleri için kullanılabilir verilerin yoğun olduğu destanlar gözetilmiştir. Bir modelleme çalışması olarak düşünöldüğu için sahaya ait pek çok destan metni elden geldiğince değerlendirilmiş, ancak verilerin sık göröldüğu ve veriler arasında sebep sonuç ilişkisinin kurulabildiği destanlar incelemeye tabi tutulmuştur. Destan metinlerinde tespit edilebilen sosyal normlar ile şekillenen halk hukuku kavramı için yedi maddelik bir tasnif önerilmiştir. Bu maddeler şunlardır:

- İdare Hukuku
- Aile Hukuku
- Ceza Hukuku
- Vergi Hukuku
- Mülkiyet Hukuku
- Savaş Hukuku
- Ant Hukuku

İncelenen metinlerde pozitif hukuka dair herhangi bir veri yoktur. Herhangi bir destanda yazılı bir hukuk sisteminin varlığına ve hukukî uygulamaların bu yazılı hukuka dayandırılarak yapıldığına dair herhangi bir ifadeye rastlanmamıştır. Yazılı hukuk, her zaman resmi hukuk sistemi ile ilişkili olmayabilir. Ancak yine de resmi hukuk sisteminin belli bir düzende sürmesi gerekmektedir. Sözlü olarak ilerleyen resmi hukuk sistemine töre adı verilebilir. Bu noktada da töre uygulamalarında bir ortaklık görölmesi beklenir. İncelenen metinlerde buna dair herhangi bir veri de



bulunmaması nedeniyle elde edilen hukukî verilerin halk hukuku olarak adlandırılması uygun görülmüştür.

Devlet yapısının işleyişinin kağan ve kurultay kurumları ile ilişkili olduğu bilinmektedir. Buna göre Kırgız Türklerinde yöneticinin belirlenmesi, kurultayın toplanması, bazı durumlarda halkın danışma organı olarak çalışması, kağanların yetki ve kararları gibi maddelerin devlet yapısının işlerliğini sürdürmesi açısından elzem olduğu görülmüştür. Devlet yapısının devamlılığı; idare hukukunun, bu maddelerin işlevlerinin eksiksiz yürütülmesi ile ilişkilidir. Dolayısıyla da halk hukukunun devlet yapısını denetlediği ve desteklediği görülmektedir. İdare hukuku ile ilgili değerlendirmelerde hanın belirlenmesi ya da değişmesi ile ilgili olarak kut algısı ve kurultay ön plandadır. *Seyitbek Destanında* yeni kağanın belirlenmesi için kurultay benzeri bir yapının toplandığı ve karar alırken kut olgusunu göz önüne aldığı görülmektedir. Kurultay ile han belirlenmesine yönelik olarak *Kız Darıyka Destanında*, Kız Darıyka'nın babasının kızını han olarak bırakmak üzere halka danışması, kut-kurultay ilişkisi açısından önemlidir. Aynı şekilde kut-kurultay ile han belirlenmesinde *Canış Bayış Destanında* da benzer bir yapı vardır, ancak bu destanda halk eski han Nurkan'ı indirip yerine Canış'ı getirmiştir. Seyitbek, Kız Darıyka ve Canış Bayış Destanları han belirlenmesinde önemli verilerin olduğu destanlardır.

Aile hukuku, devlet yapısının sürdürülmesi açısından en önemli emir ve yasakları denetler ve destekler. İncelenen metinlerde aile hukukunda baba otoritesinin devlet otoritesiyle eş olduğu, baba otoritesinin sarsılmasının devlet işleyişini bozduğu, hatta yıktığı görülmüştür. Çalışmada değerlendirilen verilerden hareketle aile kurumunun işlevindeki bozulmanın devletin yıkılmasına kadar giden bir değişme ile sonuçlandığı tespit edilmiştir. *Kurmanbek Destanında*; Kurmanbek, babası Teyitbek'in evlilik öğüdüne uymayarak Türkmen boylarından bir kız ile evlenmesi, destanda Kurmanbek'in ölümüne kadar giden bir süreç ile işlenmiştir. Baba otoritesine karşı çıkış, destanda kahramanın ölmesine, hatta daha sonra yurdunun işgaline neden olmuştur.

Tüm kültürlerde var olan suç ve suçun cezalandırılmasına ilişkin değerlendirmeler, Kırgız Türklerinde de görülmektedir. Suçlunun cezalandırılması devlet yapısının otoritesini tesis etmesi ile doğrudan ilişkilidir. İncelenen destanlarda

suçun tanımı veya cezalandırma sisteminin nasıl olduğuna dair doğrudan veri olmadığı için yapılan sorgulama ve uygulamalar halk hukuku olarak değerlendirilmiştir. Zira pozitif hukuk sisteminde suçun tanımı ve cezanın şekli belirlenmiştir. Ancak incelenen destanlarda suç ve ceza ile ilgili uygulamaların farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Örneğin kan parası adlı uygulamanın ne şekilde olduğu ile ilgili olarak iki veri tespit edilmiştir. *Cañıl Mirza Destanında*, Cañıl Mirza kan parası olarak verilmiştir. Burada kan parası uygulamasının insan üzerinden sağlandığı görülmektedir. Ancak *Manas Destanında*; Manas, babası Cakıp'a kan hakkının ne olduğunu sorduğunda Cakıp ona ölen kişi için ailesine verilen hayvanların kan parası olduğunu söyler. Bu iki destanda kan parasına dair ortak bedelin ne olduğu, miktarının ne kadar olduğu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

İncelenen destanlarda vergi hukuku ile ilgili veriler ışığında vergi koyma hakkının doğrudan hana ait olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca savaşta galip devletlerin mağlup olanlara karşı vergi yaptırımını uyguladığı da görülmüştür. İncelenen metinlerde vergi ile ilgili olarak dört veri ile tespit edilmiştir. Bunlardan sadece Munduk ve Zarlık Destanında hanın koyduğu vergi keyfi bir uygulamadır.

Kırgız Türklerinde özel mülkiyetin geliştiği ve gelişen mülkiyet haklarının da halk hukuku pratikleri ile güvenceye alındığı tespit edilmiştir. Mülklerin korunması konusunda hanların yaptırım hakkı güçlü bir şekilde işletilmektedir. Özel mülkiyet ve mülkiyet hukuku ile ilgili olarak ise üç veri tespit edilmiştir, bu veriler hanların özel yaylak anları ile ilgili değerlendirmelerdir.

Savaş halinin oluşması durumunda hanlar hukukî güçleri ile ordu toplayarak savaş zamanı, savaş yeri, savaş şekli gibi hususlarda karar merci olmuşlardır. İncelenen destan metinlerinde öncelikli olarak savaştan kaçınmanın gözetildiği, ancak savaşmanın elzem olduğu durumlarda hanların kurultay benzeri yapılara danıştığı ve son olarak savaş kararını alma hakkına sahip olduğu görülmektedir.

Türk kültür çevrelerinde önemli bir pratik olarak gelişmiş olan ant ile ilgili olarak halk hukuku maddesi altında değerlendirilebilecek veriler, incelenen destanlarda tespit edilmiştir. Dolayısıyla ant ile ilgili pratikler de ant hukuku başlığı altında ele alınmıştır. Ant, hem sosyal hem de hukukî yaptırıma sahip olarak güçlü

bir konumdadır. Hem göksel hem de yersel yaptırım gücüne sahip olan ant ve ant pratikleri, incelenen destanların hemen hepsinde yer almaktadır. Ant pratikleri ise çok büyük oranda kılıç veya demirden bir savaş aleti ile ilişkilidir. Savaşa çıkmadan önce veya bir konu hakkında karar vermeden önce kılıç/demir öpüldüğü yalandığı görülmektedir. *Seyitbek Destanı*nda Seyitbek, babasının türbesinin önünde kılıç öperek ant içmektedir. Bu durum, aynı zamanda kutsal mekânların da ant pratikleri ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Destanlarda tespit edilen halk hukuku unsurları yapısal işlevsel bir şekilde değerlendirilmiştir. Veriler üzerinden işlev ve işlevin yapıya etkisi hususları değerlendirilmiştir. Buna göre toplumsal yapının işleyişi ile ilgili olarak sosyal normlar üzerinden halk hukukunun ilişkisi yapı-işlev mekanizmasını belirten tablolar ile açıklanmıştır. Bu tablolardan da hareketle Kırgız Türklerinin destanlarında kullanılabilir üzere bir halk hukuku tanımı geliştirilmiştir. Geliştirilmiş olan halk hukuku tanımının özellikle halk edebiyatı türlerinde kullanılabilir özellik göstermesi gözlemlenmiştir.

Yapısal işlevsel teorinin temel prensipleri doğrultusunda, yapının sürdürülebilirliğinin işlevlerin eksiksiz olarak işlemesiyle ilişkili olduğu belirtilir. Bu teoride bir kültürel yapı ile ilişkili olarak yapılacak çalışmalarda belli işlevlerin tespiti ve bu işlevlerin işleyişinin yapıya etkisi göz önüne alınır. Çalışmada, elde edilen verilerden hareketle sosyal normların işlevlerinin halk hukukunu belirlediği; halk hukukunun ise toplumsal yapının denetlenmesi ve desteklenmesini sağladığı tespit edilmiştir.

Tarihi kaynaklardaki verilere göre Kırgız Türkleri'nin Orta Asya'daki en eski Türk boylarından birisi olduğu bilinmektedir. Kırgız Türkleri tarihleri boyunca farklı devletler kurmuşlar ya da farklı devletlerin içinde etkin bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu sürede Türk devlet geleneğinde görüldüğü üzere aile birliği sayesinde örgütlenebilmişlerdir. Dolayısıyla diğer Türk boylarında olduğu gibi Kırgız Türklerinde de aile önemli bir konumdadır. Bu sebeple aile kurumunu korumak ve aile kurumunun devamlılığını sağlamak önem taşımaktadır. İncelenen destanlarda aile vurgusunun ön planda olduğu görülmüştür. Organik bir varlıktaki hücrelerin bir araya gelerek dokuları, dokuların bir araya gelerek organları ve

organların bir araya gelerek bütün vücudu oluşturması gibi aile de sosyal yapının hücresi gibi düşünülebilir. Bu sebeple hücre, yani ailedeki bozulma vücudu yani toplumun tamamını etkileyeceği için ailenin korunması adına pek çok uygulama gözetildiği, halk hukuku maddelerinde devamlı aile ilişkisinin ön planda tutulduğu görülmektedir.

Çalışmada halk hukukunun, halk edebiyatının sözlü ürünlerinde de kullanılabilir şekilde genişletilerek bir tanım geliştirilmiştir. Halk hukuku için şöyle bir tanım önerilmiştir: *Bir bölgede yaşayan halkın, birbirleriyle veya yöneticilerle; sorunlarını gidermek, toplumda ihtilafa sebebiyet vermiş olayları çözmek, yönetimi denetlemek, toplumsal uzlaşmayı sağlamak gibi amaçlarla, toplumsal yapıyı denetleme ve destekleme işlevleri ile yapının sürdürülmesini sağlayan ve ortadan kalktığında yapıda değişime sebebiyet verebilen, topluluk içinde sözü dinlenen ve Türk kültüründe genellikle Aksakal olarak tanınan yaşlı bilge kimselerin, devlet/boy/kabile yöneticilerinin veya özel olarak kurulan kurultayların töre, örf, gelenek, görenek gibi sosyal normlara dayanarak genellikle sözlü, bazen de yazılı olarak, aldığı kararlar ve uygulamalara halk hukuku adı verilir.* Bu tanıma göre halk hukunun, birey-birey; birey-devlet; devlet-birey ilişkilerini denetler ve destekler olması özelliği göz önüne alınmıştır. Yapılan tanım, Kırgız Türklerinin destanlarından hareketle oluşturulmuştur. Farklı sahalarda yapılacak benzer çalışmalar ile halk hukuku ile ilgili olarak daha geniş bir değerlendirme yapmak mümkün olacaktır.

Türk kültür çevresinden seçilecek temel destanlar üzerinden halk hukuku değerlendirmeleri daha da derinleştirilerek çalışılabilir. Önerilen halk hukuku tanımı kati bir tanım değildir. Çalışılmış olan Kırgız sahası destan üretimi konusunda durağan olmayan bir yapı taşıdığı için ileride yapılacak çalışmalarda destanlar ile ilgili farklı değişkenlerin ortaya çıkabilmesi olasıdır. Dolayısıyla destancılık geleneği etkin bir şekilde devam eden bu saha ile ilgili yapılacak değerlendirmelerde çalışmada kullanılan tasnif ve tanım denemesi de değişebilecektir. Bütün bunlar göz önüne alınarak daha sonra her sahadaki halk hukuku değerlendirmeleri modellendirilerek Türk kültürünün ortak bir hukuk, halk hukuku yapısı ile ilgili geniş bir çalışma yapılabilir. Gelecekte bu konu ile ilgili olarak yapılmak istenen çalışmalarda bu hazırladığımız tezin bir model olabilmesi amacı da güdülmüştür.

## KAYNAKÇA

- Abdıkulova, Roza: “Kırgız Toplumunda Sufizm Geleneği: Örf Adetlere ve Edebiyata Yansıması”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2014, S. 35, s. 513-532.
- Aça, Mehmet: **Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998
- Aça, Mehmet: “Toplumlaşma ve Toplumsallaşma Eşiğinde Kültür”, **Halk Bilimi El Kitabı**, Ed. Mustafa Aça, Konya, Kömen Yayınları, 2016, s. 17-31.
- Aça, Mehmet-  
Ekici, Metin-  
Yılmaz, Müge: “Anonim Halk Edebiyatı”, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Ed. Öcal Oğuz, Ankara, Grafiker Yayınları, 2010, s. 129-234.
- Adal, Erhan: **Hukukun Temel İlkeleri El Kitabı**, İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası, 1985.
- Akbulut, İlhan: **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018.
- Akgündüz, Ahmet: “Osmanlı Hukuku’nda Şer’î Hukuk-Örfî Hukuk İkilemi ve Yasama Organının Yetkileri”, **İslamî Araştırmalar Dergisi**, 1999, C. 12, S. 2, s. 117-121.

Akmataliyev Abdilcan-

Caynakova, Aynek:

**Kırgız Destanları 4 Mendirman**, Türkiye Türkçesine Aktaran Ali Özgün Öztürk, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.

Akmataliyev, Abdilcan-

Kırbaşev, Keneş:

**Kırgız Destanları 3 Kocacaş**, Türkiye Türkçesine Aktaran Fikret Türkmen, Gülse Uzun, Bora Hança, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Akmataliyev, Abdilcan-

Mukasov, Murat-

Orozova, Gülbara:

**Kırgız Destanları 2**, Türkiye Türkçesine Aktaran Çaştegin Turgunbayer, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.

Akmataliyev, Abdıldacan-

Kadırmambetova, A.-

Zakirov, S:

**Kırgız Destanları 9 Er Soltonoy**, Türkiye Türkçesine Aktaran İsmail Turan Kallımcı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

Akmataliyev, Abdıldacan-

Mukasov, Murat:

**Kırgız Destanları 13 Canış Bayış**, Türkiye Türkçesine Aktaran Mehmet Aça, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

Akmataliyev, Abdıldacan-

Orozova, Gülbara:

**Kırgız Destanları 8 Kız Darıyka**, Türkiye Türkçesine Aktaran Ferah Türker, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.

- Akşit, Cevat: **Hukuka Giriş ve Temel Kavramlar**, İstanbul, Eskin Matbaası, 1973.
- Aktaş, Erhan: **Hakas Destan Geleneği ve Kahramanları**, Konya, Kömen Yayınları, 2016.
- Aktaş, Yaşar: **Toplumbilimin ABC'si**, İstanbul, Hiperyayın, 2017.
- Alacakaptan, Uğur: **Suçun Unsurları**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1975.
- Alimova, Cıldız: **Kırgız Destanları 14 Coodarbeşim Destanı**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Alkan, Haluk: **Kırgızistan Otoriter Merkezileşmeye Karşı Merkezkaç Direnişinin Gölgesinde Siyasal İktidarsızlık**, Ankara, SDE Analiz, 2010.
- Alkan, Haluk: **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar Kazakistan Özbekistan Kırgızistan Türkmenistan**, Ankara, Usak Yayınları, 2011.
- Alova, Erdal: **Latince Türkçe Sözlük**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 2013.
- Alpdünder, Remzi: **Hukuk Sözlüğü**, İstanbul, Eğitim Yayınları, 1977.
- Alper, Kezban: **Kırgız Destan Geleneği ve Sarinci Böyük Destanı**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.

- Amselek, Paul: “Norm ve Yasa”, Çev. Tuğba Ballıgil, **Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi 1. Kitap**, İstanbul, Doyuran Matbaası, 1993.
- Anayurt, Ömer: **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2009.
- Arat, Reşit Rahmeti: “Fatih Sultan Mehmed’in Yarılgı”, **Türkiyat Mecmuası**, 1939, C. 6, s. 286-322.
- Arat, Reşit Rahmeti: “Kırgızistan”, **İslam Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Bibliyografya Lugati Cilt 6**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- Arıkoğlu, Ekrem: **Örneklî Hakasça Türkçe Sözlük**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2005.
- Arsal, Sadri Maksudi: **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Artun, Erman: **Türk Halkbilimi**, Adana, Karahan Kitabevi, 2014.
- Aslan, Ahmet Ali-
- Arapova, Akılay: **Kırgız Masalları**, Konya, Kömen Yayınları, 2017.
- Assmann, Jan: **Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Aşçı, Adil: “Kırgızistan’ın Bağımsızlık Sonrası Ekonomik Gelişimine Yönelik Öneriler”, **İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi**, 2017, C. 2, S. 2, s. 29-44.



- Ata Yıldız, Naciye: **Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015.
- Aybay, Aydın-  
Rona, Aybay-  
Pehlivan, Ali: **Hukuka Giriş**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Aydın, Erhan: **Uygur Kağanlığı Yazıtları**, Konya, Kömen Yayınları, 2011.
- Aydın, Erhan: “Yenisey Yazıtları Nasıl Tarihlendirilebilir?” **Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, 2012, Volume 7/2 Spring 2012, p.161-168.
- Aydın, Erhan: **Yenisey Yazıtları**, Konya, Kömen Yayınları, 2015.
- Aydın, Mehmet Âkif: **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2015.
- Aynakulova, Gülnisa: “Kırgızlarda Evlilik ve Aile”, **Bilig**, 1997, S. 6, s. 174-179.
- Aynakulova, Gülnisa: “Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri”, **Milli Folklor Dergisi**, 2006, S. 72, s. 95-106.
- Bang, Wilhelm-  
Arat, Reşit Rahmeti: **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı, Burhaneddin Basımevi, 1936.

- Bascom, William: “Folklorun Dört İşlevi”, Çev. Ferya Çalış, **Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2**, Ankara, Geleneksel Yayıncılık, 2005.
- Başer, Sait: **Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre**, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 2015.
- Baykara, Tuncer: **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Ankara, AKM Yayınları, 2009.
- Beck, Ulrich: **Siyasallığın İcadı**, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2005.
- Bedirhan, Yaşar: **İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, Konya, Eğitim Kitabevi, 2004.
- Beşirli, Hayati: “Kırgızistan’ın Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2011, S. 15, s. 313-331.
- Buran, Ahmet-
- Tulum, M. Mahur: **Çağdaş Türk Yazı Dilleri – II**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Butanayev, Viktor-
- Butanayeva, İrina: **Yenisey Kırgızları Folklor ve Tarih**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2007.
- Caferoğlu, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Clauson, Sir Gerard: **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, Oxford University Press, 1972.

- Caynakova, Aynek: **Cañıl Mırza Abdıbalık Çorobayev Varyantı**, Türkiye Türkçesine Aktaran Mehmet Aça, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Cevizci, Ahmet: **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2003.
- Ceylan Güneş, Seldağ Z: “Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2004, S. 1-2, s. 75-93.
- Cin, Halil-Gündüz, Ahmed: **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul, Osmanlı Vakfı Araştırmaları, 2011.
- Çeçen, Anıl: “Hukukta Norm ve Adalet”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1975, C. 32, S. 1, s. 71-115.
- Çelebi, Fatma: **Kırgız Destanları 5 Eşimkul Menen Zuura**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Çeribaş, Mehmet: **Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Tıpkıbasım)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Çeribaş, Mehmet: **Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneği ve Er Soltonoy Destanı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2011.

- Çeribaş, Mehmet: **Kırgız Türklerinde Manasçılık Geleneği ve Manasçılar**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2012a.
- Çeribaş, Mehmet: “Kırgız Türklerinin Destancılık Geleneğinde Efsanevi Manasçılar ve Akınlar”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum**, 2012b, C. 1, S. 2, s. 64-84.
- Çetin, Nagihan: **1990 Sonrası Türkiye’de Oluşan Töre Algısında Kitle İletişim Araçlarının Rolü**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018.
- Çobanoğlu, Özkul: **Türk Dünyası Epik Destan Geleneği**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2015.
- Delice, Aslan: **Antropoloji Penceresinden Hukuk: Basit Topumlarda Akrabalık, İktidar ve Çıkar İlişkileri**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2013.
- Demirbilek, Salih: “Eski Türk Yazıtlarındaki Kağan Seçme Ritüelinin İzleri Üzerine”, *Journal of Old Turkic Studies*, 2017, C. 1, S. 2, s. 38-54.
- Demirkasımoğlu, Nihan: “Toplum Yaşamında Kurallar: Birey Toplum İlişkisi”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 2015, C. 13, s. 1, s. 138-156.
- Denk, Erdem: “Uluslararası Antlaşmalar Hukukunda Jus Cogens Kurallar”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2011, C. 56, S. 2, s. 43-70.

- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2003.
- Dıykanbayeva, Mayramgöl: “Kırgız Adı Üzerine”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2010, S. 43, s. 205-210.
- Dıykanbayeva, Mayramgöl: “1916’daki Kırgız Milli Mücadelesi: Ürkün”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 2014, S. 3/3, s. 112-126.
- Dıykanbayeva, Mayramgöl: **Kırgızlarda Atalar Kültü**, Konya, Kömen Yayınları, 2016.
- Dikeçligil, Beylü: “Bir Analiz Modeli Denemesi ‘Sosyal Yapı’ ve ‘Toplumsal Yapı’”, **Yeni Türkiye**, 1997, S. 15, s. 647-666.
- Dilçin, Cem: **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- Donuk, Abdülkadir: “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türkler’de Âile”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1980, S. 33, s. 147-168.
- Dönmez, İbrahim Kâfi: “Örf”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2007.
- Dundes, Alan: “What Is Folk Law”, **Folk Law: Essays In The Theory and Practice Of Lex Non Scripta Volume 1**, Ed. Alison Renteln-Dundes ve Alan Dundes, London and New York, Garland Publishing, 1994, s. 1-4.
- Dundes, Alan: “Halk Kimdir?”, Çev. Metin Ekici, **Milli Folklor Dergisi**, 1998, S. 37, s. 139-157.

- Durkheim, Emilé: **Toplumsal İşbölümü**, İstanbul, Cem Yayınevi, 2006.
- Durmuş, İlhami: “Türk Kültür Çevresinde Ant”, **Milli Folklor Dergisi**, 2009, S. 84, s. 97-106.
- Durmuş, İlhami: **Türk Kültürüne Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2016.
- Dursun, Aysun: “Dede Korkut Hikâyelerinde Halk Hukuku”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, 2011, C. 6, S. 4, s. 107-122.
- Dursun, Aysun: **Türk Halk Hukuku**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.
- Duymaz, Ali-  
Ebulgazi Bahadır Han: **Şecere-i Terâkime**, Haz. Zuhâl Ölmez, Ankara, Simurg Yayınları, 1996.
- Ekici, Metin: “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında – II”, **Milli Folklor Dergisi**, 2002, S. 54, s. 11-18.
- Elçin, Şükrü: “Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu”, **Halk Edebiyatı Araştırmaları I**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Elçin, Şükrü: **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2004.
- Emeksiz, Abdulkadir: **Dede Korkut’un Paltosu**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2016.

- Erdem, Mustafa: **Kırgız Türkleri Dini ve Sosyal Hayat**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Erdoğan, Hasan Göktürk: **Türk Töresi Eski Türklerde Töre Uygulamaları**, Ankara, Karakum Yayınevi, 2018.
- Erem, Faruk: “Psikanalizm Açısından Ceza Hukuku”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 1995, C. 44, S. 1-4, s. 479-488.
- Ergin, Muharrem: **Dede Korkut Kitabı – I**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Erkoç, Hayrettin İhsan: “Eski Türklerde Devlet Teşkilatı (Gök Türk Dönemi)”, **Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.
- Ersoy, İlhan: “Kültürüçü Bir Değerlendirme: Toplumsal Normlar Ekseninde Müziksel Tercih”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2014, C. 7, S. 30, s. 90-100.
- Erşahin, Seyfettin: “Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 39, s. 393-438.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: **Folklor ve Etnografya Kılavuzu**, İstanbul, Berksoy Matbaası, 1949.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri: “Hukuk Folkloru”, **Türk Folklor Araştırmaları**, 1950, C. 1, Y. 2, S. 16, s. 241-242.

- Gedikli, Fethi: “Yasa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2013.
- Genca, Elif: **Eski Mezopotamya’da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler (Sümer, Babil ve Eski İsrail Hukuku)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Yüksek Lisans Programı (İnsan Hukuku), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Giddens, Anthony: **Sosyoloji**, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2000.
- Gilbert, Margaret: **Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü** Haz. William Outhwaite, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Göksu Özdoğan, Günay: “Sovyetler Birliği’nden Bağımsız Cumhuriyetler’e: Ulusallaşmanın Dinamikleri”, **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan**, Haz. Büşra Ersanlı Behar, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 25-103.
- Göktürk, Neslihan: “Ceza Hukukunun İşlevi, Kaynakları ve Temel İlkeleri” **Ceza Hukukuna Giriş**, Ed. İzzet Gönenç, İlhan Üzülmez, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 3-17.
- Gölgeci, Meral: “Manas Ozanları”, **Bozkırdan Bağımsızlığa Manas**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Gömeç, Saadettin: **Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2002.



- Gözler, Kemal: **Hukuka Giriş**, Bursa, Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2008.
- Gözübüyük, Şeref: **Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973.
- Gross, David: **The Past In Ruins Tradition and the Critique of Modernty**, Amherst, The University of Massachusetts Press, 1992.
- Gülensoy, Tuncer: **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Güven, Sami: **Toplumbilim**, Bursai Ezgi Kitabevi, 1999.
- Güzel, Abdurrahman-Torun, Ali: **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013.
- Hahn, Johann Georg: **Reise Durch Die Gebiete Des Drin Und Wardar**, Wien, 1867.
- Hakyemez, Yusuf Şevki: “Toplum Sözleşmesi Kavramı ve Günümüz İnsan Hakları Kuramına Etkisi”, **İdare Hukuku ve İlimler Dergisi**, 2000, C. 13, S. 1, s. 192-215.
- Heer, M. David: **Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü**, Haz. William Outhwaite, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.
- Hobsbawm, Eric-Ranger, Terence: **Geleneğin İcadı**, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006.
- Işıқтаç, Yasemin: **Hukukun Kaynağı Olarak Örf ve Adet Hukuku**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2009.

- İçli, Gönül: **Sosyolojiye Giriş**, Ankara, Anı Yayıncılık, 2005.
- İdil, Aydın: **Yerel Kaynaklara Göre Kırgızistan Tarihi**, Bişkek, Avrasya Press, 2012.
- İlal, Ersan: “Magna Carta”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 1968, C. 34, S. 1-4, s. 210-242.
- İnalcık, Halil: “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi – Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **Ankara Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1958, C. 13, S. 2, s. 102-126.
- İnalcık, Halil: “Osmanlılar’da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, **Ankara Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1959, C. 14, S.1, s. 69-94.
- İnalcık, Halil-
- Anhegger Robert: **Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasakname ve Kanunnameler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956.
- İnan, Abdülkadir: **Makaleler ve İncelemeler I. Cilt**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- İzgi, Özkan: **Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

- İzgi, Özkan: **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Joldoshov, Altynbek: “Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite: Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar”, **Orta Asya ve Kafkas Araştırmaları Dergisi**, 2013, C. 8, S. 15, s. 101-133.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009.
- Kalkan, Mustafa: **Kazaklar ve Kırgızlar**, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006.
- Kanar, Mehmet: **Farsça – Türkçe Sözlük**, İstanbul, Say Yayınları, 2014.
- Kapusuzoğlu, Gökçen: “Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2015 C. 34, S. 58, s. 507-522.
- Kara, Füsun: “1916 Kırgız Büyük İsyanı: Ürkün”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, 2011, Volume 6/12, Spring, p. 537-546.
- Kara, Füsun: “Kırgız Sovyet Devletinin Oluşması”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 2013, C. 6, S. 2, s. 1749-1767.

- Karataş, Hicran: **Halk Hukuku Uygulamaları ve Sürgün Gelinler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2018.
- Karayev, Ömürkul: “Kırgızların Ortaya Çıkışı Kırgız Terimi Hakkında” Türkiye Türkçesine Aktaran Mehmet Kıldıroğlu, **Manas Journal of Social Studies**, 2001, Volume 01 Issue 01, s. 201-217.
- Kaşgarlı Mahmud: **Dîvânü Lugâti't-Türk**, Çev. Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2007.
- Kaya, Doğan: **Kırgız Destanları**, Erzurum, Salkımsöğüt Yayınları, 2015.
- Kırgızistan Anayasası: **Türk Cumhuriyetleri Anayasaları**, Ankara, Türkpa Yayınları, 2004.
- Kocadaş, Bekir: **Toplumsal Yapı ve Kurumlar**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2010.
- Kongar, Emre: **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2014.
- Koschaker, Paul: **Modern Özel Hukuka Giriş Olarak Roma Özel Hukukunun Ana Hatları**, Yayına Hazırlayan Kudret Ayiter, Ankara, Sevinç Matbaası, 1977.
- Koşay, Hamit Zübeyr: **Etnografya ve Folklor Kılavuzu**, Ankara, Ulusal Matbaa, 1939.
- Köprülü, Mehmet Fuad: **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Alfa Basım Yayım, 2014.
- Köse, Nerin: “Kurmanbek ve Seyitbek Destanları”, **Milli Folklor Dergisi**, 2000, S. 48, s. 18-23.

- Köseoğlu, Nevzat: **Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türklerde, İslām'da ve Osmanlı'da Devlet**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.
- Köylü, Murat: “Ürkün: Bir Katliam Öyküsü”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, 2016, C. 11, S. 2, s. 117-141.
- Lang, Andrew-  
Atkinson, James Japer: **Social Origins And Primal Law**, New York and Bombay, Longmans, Green And Co, 1903.
- Levi-Strauss, Claude: **Yapısal Antropoloji**, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2012.
- Levy-Bruhl, Henri: **Hukuk Sosyolojisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Maine, Henry James Sumner: **Ancient Law**, London, John Murray, 1908.
- Malinowski, Bronislaw: **Yabancı Toplumlarda Suç ve Gelenek**, İstanbul, İthaki Yayınları, 2016.
- Manas Ensiklopediyası – I: Ed. A. Karıpkulov, Bişkek, Muras, 1995.
- Manas Ensiklopediyası – II: Ed. A. Karıpkulov, Bişkek, Muras, 1995.
- Marshall, Gordon: **Sosyoloji Sözlüğü**, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 2005.
- Maslow, Harold, Abraham: “A Theory of Human Motivation”, **Psychological Review**, 1943, V. 50, I. 4, p. 370-396.

- Minbaeva, Aijana: **Kırgızistan Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Uygulanabilecek Turistik Ürün Çeşitleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Turizm İşletmeciliği Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010.
- Mori, Masao: “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatları”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1978, S. 9, s. 209-226.
- Mukasov, Murat: **Kırgız Destanları 11 Kurmanbek**, Türkiye Türkçesine Aktaran Ulanbek Alimov, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013a.
- Mukasov, Murat: **Kırgız Destanları 12 Seyitbek**, Türkiye Türkçesine Aktaran Ulanbek Alimov, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013b.
- Musayev, S-Akmataliyev A: **Kırgız Destanları 6 Manas Destanı**, Türkiye Türkçesine Aktaran Fikret Türkmen, Şurubu Uraimova, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Naskali-Gürsoy, Emine-  
Duranlı Muvaffak: **Altayca – Türkçe Sözlük**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Necipoviç, Necip Emin: **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Oğuz, Öcal: “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, **Milli Folklor Dergisi**, 2004, S. 62, s. 5-7.
- Oğuz, Öcal: “Türkiye’de Folklorun İlk Makaleleri”, **Milli Folklor Dergisi**, 2013, S. 99, s. 5-14.

- Oğuz, Öcal: “Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve ‘Töre Cinayetleri’”, **Milli Folklor Dergisi**, 2012, S. 95, s. 103-113.
- Orkun, Hüseyin Namık: Türk Hukuku Tarihi Araştırmalar ve Düşünceler, Ankara, Köyhocası Matbaası, 1936.
- Osmanov, O. C: “Eski Kırgızlar” Çev. Vefa Kurban, **Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, C. 2, S. 3, s. 147-166.
- Ozankaya, Özer: **Toplumbilim**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1991.
- Ögel, Bahaeddin: **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2016.
- Ölçekçi, Tamara: “Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Rollerini”, **Bilig**, 2013, S. 67, s. 111-128.
- Önder, Ali Rıza: “Geleneksel Halk Hukuku (1)”, **Yargıtay Dergisi**, 1975, C. 1, S. 3, s. 19-37.
- Önder, Ali Rıza: “Türk Hukukunda Töre”, **Halk Kültürü**, 1984, S. 4, s. 137-143.
- Örnek, Sedat Veyis: **Türk Halkbilimi**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Özcan, Mehmet Tefrik: **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012.
- Özer, Attila: **Türk Cumhuriyetlerinin Hukuki Yapısı (Yasama-Yürütme-Yargı)**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2008.

- Özkan, İsa: “Türk Boylarının Sözlü Edebiyatındaki Nımah/Cumbak/Yomok Anlatım Türü Üzerine Bir Etimoloji Denemesi”, **Türk Dili Dergisi**, 1998, S. 555, ss. 368-378.
- Özyetgin, Melek: İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.
- Radcliffe-Brown, Alfred R: Structure and Function in Primitive Society, Illinois, The Free Press, 1952.
- Radcliffe-Brown, Alfred R: “Toplumsal Yapı”, Çev. Mehmet Tevfik Özcan, **Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi 1. Kitap**, İstanbul, Doyuran Matbaası, 1993.
- Radcliffe-Brown, Alfred R: “Toplumsal Yaptırımlar”, Çev. Mehmet Tevfik Özcan, **Hukuk Felsefesi ve Sosyoloji Arkivi 1. Kitap**, İstanbul, Doyuran Matbaası, 1993.
- Ratner, Carl: **Kültürel Psikoloji, Kültürler Arası Psikoloji**, Yerel Psikoloji, İstanbul, İkü Yayınevi, 2014.
- Renteln-Dundes, Alison-  
Dundes, Alan: **Folk Law: Essays In The Theory And Practice Of Lex Non Scripta Volume 1**, London and New York, Garland Publishing, 1994.
- Renteln-Dundes, Alison-  
Dundes, Alan: **Folk Law: Essays In The Theory And Practice Of Lex Non Scripta Volume 2**, London and New York, Garland Publishing, 1994.



- Roza, Abdikulova: “1916 Türkistan İsyanı’nın Kırgız Edebiyatına Yansımaları: Ürkün”, **Bilig**, 2016, Kış, S. 26, s. 159-177.
- Sakaoğlu Saim-Duymaz Ali: **İslamiyet Öncesi Türk Destanları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2014.
- Salihpur, Cemşid: **Ferheng-i Cami Fârisî be Türkî İstanbulî**, Tebriz, Neşr-i Lale, 1951.
- Saray, Mehmet: **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Sav, Özden: **İnsancıl Hukuk Açısından Savaş ve Barış Hukuku**, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015.
- Sertkaya, Osman Fikri: “Etimoloji Nedir – Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +ay / +ey Eki Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 2012, S. 19, C. 1, s. 43-72
- Sevindik, Azem: **Halk Hukuku ve Köy Odaları: Sivas Şarkışla Gümüştepe Örneği**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Halkbilimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: “Eski Türklerde Devlet Meclisi Toy Üzerine Düşünceler”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2009, C. 28, S. 45, s. 1-11.

- Sumner, William Graham: **Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores and Morals, Boston, Ginn & Company Publishers, 1907.**
- Sweterlitsch, Richard: **“Gelenek” Çev. Aslı Büyükokutan Töret, Milli Folklor Dergisi, 2016, S. 110, ss. 121-124.**
- Şafak, Ali: **Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ankara, Rehber Yayıncılık, 1992.**
- Şemseddin Sami: **Kamûs-ı Türkî, İstanbul, Kapı Yayınları, 2004.**
- Şerif, Muzaffer: **Sosyal Kuralların Psikolojisi, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985.**
- Şeşen, Ramazan: **İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2010.**
- Şimşek, Sefa: **Törelerin Aynasında Doğu İle Batı Kan Davası ve Düello Gelenekleri, Bursa, Asa Kitabevi, 1998.**
- Şükûn, Ziya: **Farsça – Türkçe Lûgat, Gencinei Güftar Ferhengi Ziya, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1984.**
- Taşığıl, Ahmet: **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.**
- Tekin, Talat: **Orhon Yazıtları, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.**

Tekin, Talat-

Ölmez, Mehmet-

Ceylan, Emine-

Ölmez, Zuhâl-

Eker, Süer:

**Türkmence – Türkçe Sözlük**, İstanbul, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, 1995.

Tezcan, Mahmut:

**Türk Ailesi Antropolojisi**, İstanbul, İmge Kitabevi, 2000.

Tezel, Naki:

**Türkiye Folklor ve Etnografya Kılavuzu**, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1969.

Thompson, Edward Palmer:

**Avam ve Görenek İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006.

Tolan, Barlas-

İsen, Galip-

Batmaz, Veysel:

**Ben ve Toplum Sosyal Psikoloji I**, Ankara, Teori Yayınları, 1985.

Toplamacıoğlu, Mehmet:

**Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.

Tosun, Mevrure:

“Hammurabi’nin Toprak Kanunları”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 1963, C. 21, S. 3.4, s. 127-141.

Turan, Osman:

**Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017.

- Türk Dil Kurumu: **Türkçe Sözlük 1 A-J**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Türk Dil Kurumu: **Türkçe Sözlük 2 K-Z**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Türk Hukuk Kurumu: **Türk Hukuk Lûgatı**, Ankara, Maarif Matbaası, 1944.
- Türkmen, Fikret: “Dede Korkut’ta Halk Hukuku”, **Bilig**, 2011, S. 58, s. 245-256.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Wells, Calvin: **Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1972.
- Yakut, Esra: “Eski Türklerde Hukuk”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, C. 1, S. 3, s. 401-426.
- Yeşildal, Ünsal Yılmaz: **Er Töştük Destanı (İnceleme-Metin)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Halk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- Yıldırım, Dursun: “Türk Folklor Araştırmalarının Problemleri”, **Milli Folklor Dergisi**, 1991, S. 11, s. 13-21.
- Yıldırım, Dursun: “Türkiye’de Folklor Araştırmalarının Gelişme Devreleri”, **Milli Folklor Dergisi**, 1994, S. 21, s. 2-15.
- Yılmaz, Ejder: **Hukuk Sözlüğü**, Ankara, Yetkin Basımevi, 2005.

- Yolcu, Mehmet Ali: **Türk Kültüründe Evliliğe Bağlı Tabu ve Kaçınmalar**, Konya, Kömen Yayınları, 2014.
- Yudahin, Konstantin Kuzmiç: **Kırgız Sözlüğü**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- Yusuf, Berdak: **Türkçe – Özbekçe ve Özbekçe – Türkçe Sözlük**, Taşkent, Özbek Remaksa Co Ltd, 1993.
- Yüksel, Musa Şamil: “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlarda Uygulanışı”, **Turkish Studies – International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, 2010, Volume 5/3, Summer, p. 2027-2058.
- Ziya Gökalp: **Makaleler VIII**, Haz. Ferit Ragıp Tuncor Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Ziya Gökalp: **Türk Uygarlığı Tarihi**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1991.
- Ziya Gökalp: **Türk Töresi**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2015.
- Ziyaeddin Fahri, [Fındıkoğlu]: **Halk Bilgisi Toplayıcılarına Rehber**, İstanbul, İktisad Matbaası, 1928.

## ÖZGEÇMİŞ

1985 yılında Uşak'ta doğdu. Dazkırı Anadolu Lisesini 2003 yılında tamamladı. 2008 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. 2009 yılında Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Halkbilimi Bilim Dalında yüksek lisans eğitimine başladı. 2012 yılında *Halk Kültürünün Yeniden İnşasında Denizli Halkevleri ve İnanç Dergisi* adlı çalışması ile yüksek lisans eğitimini tamamladı. Çeşitli kurumlarda Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yaptıktan sonra 2013 yılında İstanbul Arel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. Halen aynı üniversitede görev yapmaya devam etmektedir. Akçam'ın çeşitli uluslararası hakemli dergilerde dört makalesi ve uluslararası sempozyumlarda sunulmuş beş bildirisi bulunmaktadır.